

**JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN
EN
OMSTREKEN
1992**

**UITGEGEVEN DOOR DE
DIRK VAN ECK-STICHTING**

LEIDEN 1992

STICHTING DIRK VAN ECK, opgericht 1 mei 1987.

Bestuur

Drs. J.K.S. Moes, *voorzitter*

C. Walle, *secretaris*

Drs. E.T. van der Vlist, *penningmeester*

Dr. D.J. Noordam

Mr. T.N. Schelhaas

Drs. J. Slangen

Drs. C.B.A. Smit

E. v.d. Veen

Drs. P.H.H. Vries

Drs. M.H.A.C. Weevers

Th.P.F. Wortel

Redactie van het Jaarboek 1992

P.J.M. de Baar

Drs. J.K.S. Moes, *eindredactie*

Dr. D.J. Noordam

Drs. J. Slangen

Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van 1993 wordt met belangstelling ingewacht door het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting. Bijdragen die na september worden ontvangen, kunnen pas in het Jaarboek van het daaropvolgende jaar verschijnen.

JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN
1992

**JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN
EN
OMSTREKEN
1992**

**UITGEGEVEN DOOR DE
DIRK VAN ECK-STICHTING**

LEIDEN 1992

ISBN 90-73279-06-2

© Copyright Dirk van Eck-Stichting Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd door middel van foto-copy, foto-offset, microfilm of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van het bestuur der Dirk van Eck-Stichting.

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden

Druk:
De Zijl Bedrijven, Leiderdorp

Inhoud

Voorwoord	7
Jaarverslag 1992	10
Financieel overzicht 1992	17
De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748	
H.J.H. Mooren	18
Reactie op H.J.H. Mooren, 'De heffing van het Provisioneel Middel in Leiden in 1748'	
H.D. Tjalsma	76
Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw	
P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik	80
Vooruit, in plaats van achteruit. De Leidse coöperatie 'Vooruit' sinds 1901	
Jaak Slangen	106
Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980	
Frans Zonneveld	114
Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg in de gemeente Leiden, 1929-1939	
Denise Bouwens en Astrid Kreischer	130
Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 1992	
P.J.M. de Baar	164
Boekbesprekingen	169
Cumulatief register van in de Jaarboeken opgenomen artikelen	177
Cumulatief register van boekbesprekingen	179
Cumulatief register van nieuwe archieven	180

Voorwoord

De Dirk van Eck-Stichting kan terugblikken op een succesvol jaar. In 1992 werden verschillende activiteiten georganiseerd en er verschenen enkele nieuwe publikaties waaraan de naam van onze stichting is verbonden. Mede daardoor nam het aantal donateurs flink toe. In het verslag over 1992 kunt U daarover meer lezen.

Jaarlijks raken meer mensen vertrouwd met het werk van de stichting en daar streven wij naar. Net als de andere Leidse historisch-culturele verenigingen en stichtingen trachten wij het historisch bewustzijn van brede bevolkingslagen te vergroten. De Dirk van Eck-Stichting richt zich daarbij met name op de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken. Naast het organiseren van studiedagen, het verzamelen van materiaal dat voor de reconstructie van het sociale en economische verleden van belang kan zijn en het uitgeven van historische publikaties, vormt de verzorging van dit jaarboek een hoofdactiviteit van onze nog jonge stichting. Wij prijzen ons dan ook gelukkig dat dr. D.J. Noordam de redactie kwam versterken.

In dit vierde jaarboek komt weer een keur van sociale en economische facetten uit de Leidse geschiedenis aan bod. Zij worden in een chronologische volgorde gepresenteerd.

Met een grondige bespreking van een unieke historische bron kan vaak een waardevolle bijdrage aan de geschiedschrijving worden geleverd. Zo'n belangrijke bron voor de geschiedenis van Leidenaren uit de achttiende eeuw is het Provisioneel Middel uit 1748. Dit belastingkohier is al gebruikt voor verschillende publikaties en zal vermoedelijk ook in de toekomst nog veelvuldig worden geraadpleegd. De heer H.J.H. Mooren belicht de haken en ogen van deze fiscale bron en plaatst kritische kanttekeningen bij het gebruik ervan. H.D. Tjalsma is een van degenen die in hun onderzoek het Provisioneel Middel gebruikten en op basis daarvan publiceerden. Hij geeft een reactie op het broncommentaar van Mooren.

Als vervolg op hun bijdrage aan het vorige jaarboek over Leidse bordeelhoud(st)ers in de tweede helft van de negentiende eeuw laten P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik hun licht schijnen op een duistere zijde van het Leidse rose leven: de illegale prostitutie.

Het gebouw van de Leidse coöperatie 'Vooruit' staat nog steeds aan de Korevaarstraat. Er bestaan al geruime tijd plannen voor een nieuwe bestemming van de grond, waardoor dit monument voor de Leidse arbeidersgeschiedenis gedoemd is uit het stadsbeeld te verdwijnen. Van verschillende zijden is tegen deze plannen geprotesteerd. De Dirk van Eck-Stichting stond daarbij vooraan. PvdA-wethouder T. van Rij bleek ontvankelijk voor de monumentale waarde van het pand, een symbool van de solidariteit tussen de Leidse arbeiders. In spanning wordt nadere besluitvorming afgewacht. Om de historische waarde van het gebouw niet te vergeten verhaalt Jaak Slangen over de geschiedenis van de 'Vooruit'.

Frans Zonneveld verrichtte in opdracht van onze stichting via de Wetenschapswinkel aan de Rijks Universiteit Leiden een verkennend onderzoek naar Leidse arbeidersgeschiedenis. Het project is een fraai voorbeeld van de samenwerking tussen de universiteit en de Leidse samenleving. Het oriënterende onderzoek is inmiddels afgesloten en thans worden er pogingen ondernomen om dit werk te continueren. Het doel is op den duur een degelijk boek over Leidse arbeidersgeschiedenis te laten verschijnen, waarin wordt afgerekend met de bekende hardnekkige mythes. In dit jaarboek brengt Zonneveld verslag uit van zijn oriënterende werkzaamheden.

Werkloosheid en de bestrijding daarvan is een belangrijk thema. Denise Bouwens en Astrid Kreischer gaan in op de Leidse werkloosheid in de jaren dertig en het beleid dat de overheid voerde.

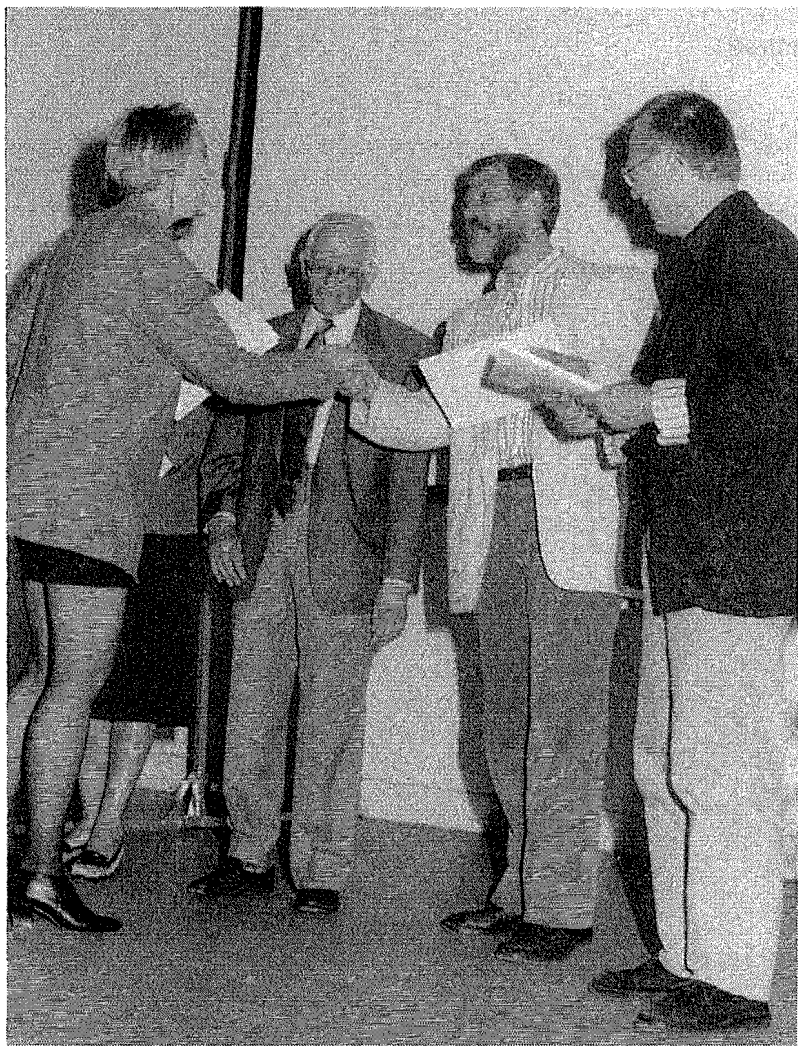
In de rubriek 'boekbesprekingen' komt een drietal interessante publikaties over de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken aan de orde, die gevolgd wordt door een overzicht van archiefaanwinsten in 1992. Het jaarboek wordt afgesloten met een lijst van verschenen artikelen.

De meeste foto's werden wederom verzorgd door J. Lagas, fotograaf van het Gemeentearchief Leiden, terwijl de medewerkers van de grafische afdeling van de Zijlbedrijven zich ontfermden over het drukwerk. De Dirk van Eck-Stichting is hen daarvoor zeer erkentelijk. Ten slotte wens ik U veel leesplezier toe.

J.K.S. Moes,
voorzitter

Rectificatie

De heer B. van der Wilk uit Zevenhuizen constateerde in het Jaarboek 1991 een fout in een onderschrift bij een foto in het artikel van ir. J. Zuurdeeg, 'De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon (1805-1933)'. Dankzij zijn oplettendheid kan deze onjuistheid worden gecorrigeerd. De indruk wordt namelijk gewekt dat beide foto's op p. 39 dezelfde fabriekspanden betreffen. De feitelijke situatie is als volgt: op de bovenste foto is de fabriek afgebeeld van J.J. Krantz & Zoon, Oude Singel 174-178, die door de firma Zuurdeeg op 1 augustus 1877 in gebruik werd genomen. Nadat deze panden in 1895 waren afgebroken, werd daar de fabriek 'De Blauwe Klok' gebouwd (zie de foto op p. 26). De onderste foto betreft het meer oostelijk aan de Oude Singel gelegen fabriekspand waar de firma Zuurdeeg eerst was gehuisvest en dat op 20 juni 1877 door brand in puin en as veranderde. Van dit fabrieksgebouw is geen foto van vóór de brand beschikbaar.

De overhandiging van de *Catalogus Leids Audiovisueel Archief 1992* aan (van links naar rechts) Anjo Roos, E.A. Timan, J.W.C. Postel en mr. T.N. Schelhaas (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

Jaarverslag 1992

Bestuursmutaties

De verslagperiode loopt van 1 november 1991 tot en met 31 oktober 1992. In 1992 heeft mw. dr. B.M.A. de Vries het bestuurslidmaatschap neergelegd. Zij heeft een waardevolle bijdrage geleverd aan de voorspoedige ontwikkeling van de stichting in de afgelopen vijf jaar. Mw. De Vries is opgevolgd door de heer dr. D.J. Noordam. De heer drs. J. Slangen is benoemd als vice-voorzitter en lid van het dagelijks bestuur.

Donateurs

Onze stichting kan zich verheugen in een toenemende belangstelling. Op 1 november 1991 telde de Dirk van Eck-Stichting 112 donateurs. Precies een jaar later was dit aantal gestegen tot 165.

Jaarlijkse donateursavond

Op 27 januari vond de jaarlijkse donateursavond plaats in het buurthuis Dijk 33. De bijeenkomst werd door 24 belangstellenden bezocht. Het dagelijks bestuur deed verslag van de activiteiten en presenteerde het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1991*. Na de pauze verzorgde ondergetekende een lezing over de gebeurtenissen in Leiden tijdens en na de Omwenteling van 1795.

Collegecyclus: Stof uit het Leidse verleden

Sinds enkele jaren organiseert de Rijks Universiteit Leiden (RUL) bijzondere cursussen voor een breed publiek onder de titel 'Studeren à la carte'. Mede naar aanleiding van het boek *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* dat onze stichting in 1991 liet verschijnen organiseerde de Vakgroep Geschiedenis van de RUL in het derde trimester een cyclus van elf colleges van twee uur over Leidse geschiedenis die niet alleen was bedoeld voor reguliere studenten maar ook voor andere belangstellenden. De colleges werden door zo'n tachtig geïnteresseerden bezocht, waarvan een aantal gebruik maakte van de mogelijkheid de cursus af te sluiten met het tentamen en een getuigschrift ontving. Verschillende sprekers belichtten diverse facetten uit het Leidse

verleden, variërend van het Leidse stadsbestuur in de middeleeuwen tot de economische ontwikkeling van de textielnijverheid in de zestiende en zeventiende eeuw, tot de Leidse fijnschilders in de zeventiende eeuw. Voor de Dirk van Eck-Stichting verzorgde J.K.S. Moes het college over de economische ontwikkeling van de stad in de negentiende- en de twintigste eeuw.

Studiedag 'Stadsbeeld in beweging'

Veel tijd en aandacht is besteed aan de organisatie van de studiedag 'Stadsbeeld in beweging', die op 16 mei plaatsvond. Het doel van dit initiatief was om aandacht te schenken aan historisch audiovisueel materiaal. Steeds duidelijker wordt dat film, video en op geluidsband vastgelegde interviews interessante aanvullingen vormen op het schriftelijke bronnenmateriaal.

De organisatoren en medewerkers van de studiedag 'Stadsbeeld in beweging', (van links naar rechts) Jaap Moes, Anjo Roos, Ed van der Vlist, Marjolein Zaal, Wim Dolman, Rutger Mazel, Jaak Slangen en Kees Walle (Collectie Dirk van Eck-Stichting).

De historici drs. P.I.M. Slot en mw. dr. M. Schwegman lichtten in het ochtenddeel van het programma respectievelijk het gebruik van film en interviews in historisch onderzoek toe. Aansluitend presenteerden de Leidse Video en Smalfilm Liga, de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, de Werkgroep Onderzoek Leidse Textiel, de Werkgroep Vrouwengeschiedenis Leiden, het Gemeentearchief en de studiegroep Vijf Eeuwen Buurtwerk zich aan het belangstellende publiek. In het middagdeel van het programma werden zes oude Leidse films vertoond afkomstig uit onze eigen collectie en van de heer J.P.J. Ramb, de 3 October Vereniging Leiden en het Leidse Gemeentearchief. Dankzij de medewerking van de staf en het bestuur van het Leidse Volkshuis kon onderdak worden geboden aan meer dan 200 belangstellenden.

Het publiek bij de filmvertoning op 16 mei 1992 (Collectie Dirk van Eck-Stichting).

Catalogus Leids Audiovisueel Archief 1992

In het kader van de studiedag is door onze stichting de *Catalogus Leids Audiovisueel Archief 1992* uitgebracht. De door J.K.S. Moes samengestelde catalogus bevat 527 film- en videotitels en 105 titels van geluidsdragers.

Niet alleen het bij het Leidse Gemeentearchief berustende materiaal, maar ook veel elders aanwezige Leidse beeld- en geluidsdragers zijn thans geregistreerd. De catalogus is niet uitputtend, want veel films, video's en geluidscassettes zijn nog onbekend. De bedoeling was om een begin te maken met de inventarisatie van het Leidse audiovisuele erfgoed. Om de registratie van toekomstig materiaal te vergemakkelijken zijn computerbestanden gemaakt, die op een eenvoudige wijze kunnen worden aangevuld. Deze bestanden zijn door de stichting belangeloos ter beschikking gesteld aan het Gemeentearchief en de bibliotheek van het Stadsbouwhuis, zodat zij door derden kunnen worden geraadpleegd.

De eerste exemplaren van de catalogus werden tijdens de studiedag 'Stadsbeeld in beweging' overhandigd aan mw. M. Vos, werkzaam als consulente Cultuur bij de Stichting Welzijn Leiden en tevens secretaris van de Stichting Centrum Leidse Stadsfilms, de heren mr. T.N. Schelhaas en J.W.C. Postel van het Leidse Gemeentearchief en de heer E.A. Timan, amateurfilmer.

De uitgave kwam mede tot stand dankzij ondersteuning door de gemeentelijke Directie Kunst en Cultuur, de Vereniging Oud Leiden, de Vereniging Jan van Hout, de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, Woningbouwvereniging De Goede Woning, de wijkverenigingen Aktief en Pancras-Oost, de Stichting Buurtcomité Hogewoerd en omgeving, de Stichting Aegidius en de heer H.G.M. Stol.

Videoband 'Stadsbeeld in beweging'

Door de beperkte middelen van onze stichting was het niet mogelijk om de studiedag volledig te financieren. Het tekort kon uiteindelijk worden gedekt via de verkoop van een videoregistratie van een deel van de op de studiedag van 16 mei vertoonde films. Onze donateurs en die van STIEL, alsmede de leden van de Vereniging Oud Leiden en de Vereniging Jan van Hout ontvingen bij intekening een aantrekkelijke korting. Als dank voor de medewerking ontving het Leidse Gemeentearchief de Umatic-bandens met de oorspronkelijke videoregistratie.

Project Leidse arbeidersgeschiedenis

In vorige jaarboeken werd reeds bericht over het ontstaan en het verloop van het door onze stichting geïnitieerde onderzoeksproject betreffende Leidse arbeidersgeschiedenis. In juni sloot de uitvoerder van het project het verkennende onderdeel af met een lijvig verslag waarin onder meer een inventarisatie van bronnenmateriaal en een aanzet tot diepgravender onderzoek worden geboden. Er worden thans pogingen ondernomen om het project te continueren.

Voortzetting activiteiten Centrum Leidse Stadsfilms

Tijdens de voorbereiding van de studiedag 'Stadsbeeld in beweging' werd besloten de Stichting Centrum Leidse Stadsfilms (CLS) op te heffen. Vanuit de gedachte dat het Leidse audiovisuele erfgoed in de toekomst intensieve zorg en aandacht behoeft, heeft het dagelijks bestuur van de Dirk van Eck-Stichting vertegenwoordigers van het CLS, het Gemeentearchief, de directies Interne Zaken en Kunst en Cultuur van de gemeente, de Leidse Video en Smalfilm Liga, de Openbare Bibliotheek en de schooladviesdienst uitgenodigd voor een oriënterend gesprek. De gespreksdeelnemers besloten tot de instelling van een kleine werkgroep, die tot taak heeft om nadere voorstellen verder uit te werken. Het is nog niet zeker of ons initiatief succes zal hebben. Wij prijzen ons in ieder geval gelukkig met het feit dat de organisatie van onze studiedag niet alleen het 'stadsbeeld', maar ook verschillende groeperingen in beweging heeft gebracht.

Fototentoonstelling Katharina Eleonore Behrend

Na afloop van de studiedag 'Stadsbeeld in beweging' bleek dat het nog mogelijk was om een bescheiden, symbolische bijdrage te leveren aan de totstandkoming van de tentoonstelling 'Het begin van deze eeuw. Leiden gefotografeerd door Katharina Behrend' en het daarbij behorende boek. Dit initiatief van Stedelijk Museum De Lakenhal werd door ons bestuur enthousiast ondersteund, mede omdat het museum de Dirk van Eck-Stichting in het verleden gastvrij heeft onthaald en er sindsdien een prettige samenwerking is ontstaan.

Leidse Uitdag in de Pieterskerk

Ook dit jaar was de Dirk van Eck-Stichting op 12 september op de Uitdag in de Pieterskerk vertegenwoordigd. Dit jaarlijkse gebeuren met ruim 20.000

bezoekers is vooral bedoeld om het Leidse verenigingsleven in de gelegenheid te stellen zijn activiteiten voor het voetlicht te brengen. Gezien de verkoop van onze publikaties en de werving van een aantal donateurs is ook deze Uitdag voor onze stichting voorspoedig verlopen.

Schenkingen

De heer J.H. Rubingh schonk de Dirk van Eck-Stichting twee films over Leiden in de jaren zestig en een film over de 3-oktoberviering in 1969. Daarnaast gaf hij een kistje met dekenstalen afkomstig van de firma Zaalberg.

Van de heer A.J.C. de Lach de Bere ontving de stichting een film met opnamen uit 1957 van de inenting tegen polio-myelitis bij de G.G. en G.D., destijds gevestigd aan de Nieuwe Mare 13a te Leiden. Al dit kwestbare filmmateriaal is in veilige bewaring gegeven aan het Leidse Gemeentearchief.

Ten slotte schonk ondergetekende een aantal geluidsbanden betreffende de Van der Lubbe-herdenking uit 1984, de onthulling van de gevelplaquette ter nagedachtenis aan Marinus van der Lubbe in 1985 en een stadswandeling uit 1989 langs de marktroute. Dit materiaal zal door Dirk van Eck-Stichting in het Leidse Gemeentearchief worden gedeponneerd.

Oral-history project

Ten behoeve het Oral-history project, dat in vorige jaarboeken uitvoerig is toegelicht, werden protocollen van interviews bewerkt. Er wordt naar gestreefd volgend jaar een publikatie te laten verschijnen met levensverhalen van betrokkenen bij de Leidse textielindustrie.

In memoriam Wim Dolman

Op 27 augustus vernamen wij de droevige mededeling van het overlijden van Wim Dolman. Wim was een zeer actieve medewerker, waarop wij altijd een beroep konden doen. Om die reden was het de bedoeling om hem als algemeen bestuurslid voor te dragen. Het heeft niet zo mogen zijn. Wij wensen zijn familieleden alle sterkte toe bij de verwerking van zijn tragisch overlijden.

C. Walle,
secretaris

Financieel overzicht 1992

Financieel overzicht van 1 november 1991 tot en met 31 oktober 1992

Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 1 nov. 1991	6.910,01	5. Jaarboek	3.179,71
		6. 'Stofboek'	6.160,51
1. Donaties	5.098,99	7. Videoband	4.724,07
2. Subsidies	1.800,00	8. Catalogus	3.161,50
3. Publikaties	9.459,53	9. Onkosten	641,56
4. Rente	195,07	10. K. Behrend	250,00
		Saldi 31 okt. 1992	5.346,25
Totaal	23.463,60	Totaal	23.463,60

Toelichting

In de periode tussen 1 november 1991 en 31 oktober 1992 hebben 68 personen zich als nieuwe donateur van de Dirk van Eck-Stichting aangemeld. Vijftien mensen zijn van de donateurslijst afgevoerd. Het totaal aantal donateurs bedraagt thans 165. De donaties variëren van f 25,- tot f 300,-.

De Dirk van Eck-Stichting heeft voor de organisatie van de studiedag 'Stadsbeeld in beweging' f 1.800,- aan subsidie ontvangen; de toegekende subsidie voor het boek *Stof uit het Leidse verleden* is geheel verwerkt.

Het liep goed met de verkoop van publikaties. Het 'Stofboek' is bijna uitverkocht. Vooral de videoband *Stadsbeeld in beweging* vond gretig aftrek. Daarnaast zijn er catalogi en losse exemplaren van de Jaarboeken verkocht.

(1)
Extract uyt de Resolu-
tien van de Heeren Staaten
van Holland en Westvries-
land, in haar Edele Groot
Mog. Vergadering genomen
op

Saterdag den 20 July 1748.

BY resolutie gedelibereert zynde op het Rapport den 6 dezer loopende maand ter Vergadering uitgebragt door de Heeren van de Ridderfchap en verdere haar Edels Groot Mog. Ge-commiteerden tot de faaken van de Financie, in gevolge en ter voldoeninge van der felfer Resolutie commifforiaal van den 25 Juny laatlleeden, met en beneevens de Heeren Ge-commiteerde Raaden in de heide Quartieren, hebbende geëxamineert en overwoogen, hoedanigje andere Middelen, in de plaats der afgefchafte Pagten, fouden konnen uitgevonden, ingevoerd, en geintroduceert worden; en daar toe onder anderen in confideratie genomen het formeeren van een Hooftgeld: en wel byzonderlyk op den voorflag van fyne Hoogheid den Heere Prince van Orange en Nassau daar in vervat: hebben de Heeren van de Ridderfchap en Edelen, mitsgaders de Gedeputeerden van de refpective Steeden, uit den naam en van weegen Burgermeesteren en Vroedfchappen van de felfe Steeden, geconfenteert en bewilligt, foo als haar Edele Groot Mog. confenteeren en bewilligen mits deefen, dat nademaal het Important gemis, het geen 's Lands Financie door het afchaffen der Pagten komt te lyden, niet lange kan werden ontbeert, fonder te vallen in de uiterfte confufie en verwarringe, en met geen moogelykheid de andere Middelen, die fouden moogen uitgevonden worden, om tot remplacement van de afgefchafte Pagten te dienen, foo fpoedig konnen worden geintroduceert en in train gebragt, als noodig is, om die gevreesde confufie en verwarringe te voorkoomen, by provifie, en tot dat andere Middelen fullen uitgevonden, geintroduceert, en in train gebragt weefen, waar aan by continuatie onophoudelyk fal gearbeid worden; Burgermeesteren van de refpective Steeden, mitsgaders Schouten en Geregten van de refpective Diftricten en Dorpen, fullen werden aangeftaagen met het import van het geen haare refpective Steeden, Diftricten en Dorpen in de verpagte gemeene Middelen, over den lafst voorgaanden jaare 1747, aan het gemeene Land hebben gecontribueert, daar onder begreepen de tiende verhooging, en de rantfoenen, die het gemeene Land van de verpagte gemeene Middelen heeft genooten, en nog een feekere fomme voor onkollen; die ter deeler faake fullen vallen, te fommen genomen op tien millioenen guiden in het jaar, die in feekere quotes over de refpective Steeden, Diftricten en Dorpen fullen werden verdeeld, na proportie van het geen ieder Stad, Diftrict of Dorp in de verpagte gemeene Middelen heeft gecontribueert, volgens een verdelinge en fmaldeelingje daar van te maaken, op den voet van de generale quotes af aanftaagen, foo veel als die bedraagen in de voorfchreeve tien mil-

*Resolutie
wat te doen
om 's Lands
Financien
gaande te hou-
den tot dat
andere Midde-
len in plaats
van de afge-
schafte Pag-
ten fullen zyn
geintrodu-
ceert.*

Aanhef van de resolutie van 20 juli 1748 (GAL, SA inv.nr. 4085).

De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748

H.J.H. Mooren

In de zomer van 1748 deden zich in verschillende Hollandse steden ernstige onlusten voor. Omdat het geweld zich vooral keerde tegen de pachters van de belastingen, hebben deze de naam 'pachtersoproeren' gekregen¹. De stedelijke regeringen zagen geen kans de rust te herstellen en daarom aanvaardden de Staten van Holland een voorstel van Prins Willem IV om de verpachte belastingen af te schaffen en zo spoedig mogelijk een ander stelsel in te voeren. Over dit laatste kon men echter niet op korte termijn tot overeenstemming komen en er dreigde een groot financieringstekort. Om dit te voorkomen nam de Prins op 6 juli het initiatief tot het treffen van een voorlopige regeling. Op 20 juli aanvaardden de Staten zijn voorstel en op 26 juli volgde de publikatie ervan onder de naam *Provisioneel Middel tot remplacement der afgeschafte pagten*. Hierdoor werden steden, districten en dorpen verplicht aan het gewest een bedrag af te dragen dat gelijk was aan hetgeen de afgeschafte pachten het jaar tevoren hadden opgebracht. Namens de Staten moest dit bedrag door de bestuurders over de ingezetenen worden omgeslagen.

Deze merkwaardige belastingoperatie heeft in de literatuur over fiscaliteit geen aandacht gekregen. Wel zijn er korte beschouwingen aan gewijd door auteurs die het bronnenmateriaal gebruikten voor studies over andere onderwerpen². Om een juist gebruik van de bronnen te waarborgen is een grondige

-
1. Voor de gebeurtenissen in Leiden zie D.J. Noordam, 'Het Leidse pachtersoproer van 1748', *Leids Jaarboekje* 72 (1980), 87-98.
 2. J. Bijkerk, *De omvang en de samenstelling van de huishoudens in Delft anno 1749*. Ongepubliceerde ingenieursscriptie (Wageningen 1972), aanwezig in Gemeentearchief Delft; H.A. Diederiks e.a. (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hollandse studiën 17 (Hilversum 1985), 11-67, 87-104 (besproken door P.J.M. de Baar in *Genealogische bijdragen Leiden en omgeving* 1 (1985-1986), BO 23-30); C.W. Torreman, *Een kleine elite*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Utrecht (Alphen 1986), aanwezig in Gemeentearchief Alphen; H.A.C.W. van Wijk, 'De belastingaanslag als

bestudering van de aard van deze belasting echter zeer gewenst. Een bijzondere moeilijkheid hierbij is dat elke stad en elk dorp binnen bepaalde grenzen een eigen methode kon volgen, zodat men niet kan spreken over 'de' heffing van het provisioneel middel 'in Holland'. In de meeste plaatsen zijn bovendien de archivalia grotendeels verloren gegaan.

Wat dit laatste betreft, verkeert Leiden in een uitzonderlijk gunstige situatie. Naast andere waardevolle documenten zijn daar de registers van de opschrijving van alle belastingplichtigen, de conceptkohieren met veel berekeningen en de definitieve kohieren met de aanslag en de betalingen bewaard gebleven³. In dit artikel zal in een eerste deel aandacht worden geschonken aan de institutionele kant, dat wil zeggen de resoluties en verordeningen van de Staten en de wijze waarop deze in Leiden werden toegepast; in een tweede deel zal de inhoud worden besproken van de documenten die met het oog op deze heffing ontstonden en zal de waarde ervan voor historisch onderzoek worden geschat.

Resoluties van de Staten van Holland

De aard van het provisioneel middel als een gewestelijke belasting bracht mee dat de Staten van Holland de regels vaststelden volgens welke men de belasting moest heffen. Van de andere kant was er sprake van volmachten aan de plaatselijke gezagsdragers, waardoor deze binnen bepaalde grenzen een eigen verantwoordelijkheid kregen. Aan beide kanten zal hier aandacht worden geschonken. De bespreking van het tweede aspect zal echter beperkt blijven tot de gang van zaken in Leiden.

indicator voor de positie in de sociale hiërarchie. Een interpretatie van het kohier van 1749 te Leiden', *Rijnland. Tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken* 1964, 31-39 (in dit artikel wordt de personele quotisatie van 1742 niet onderscheiden van het provisioneel middel van 1748); T. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft* (Hilversum 1987); M. Prak, 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991), 365-393.

3. In Delft zijn zes van de zeven kohieren overgeleverd: Gemeentearchief Delft, 1e afd. nr. 602, *Manuaal van Rekening van Lands- en Stadsimposten van 1749*. Ook van Alphen, Schiedam, Maassluis en enkele kleinere dorpen zijn de kohieren in archieven terechtgekomen.

Het provisioneel middel was niet bedoeld als een nieuw systeem van belastingheffing of als een experiment op fiscaal gebied. Het was een noodmaatregel om de geldstroom naar het gewest, die door de afschaffing van de pachten plotseling was onderbroken, weer op gang te brengen en tijdelijk in stand te houden tot de invoering van een nieuw stelsel.

In de resolutie van 20 juli 1748, waarbij het provisioneel middel werd ingesteld, gaven de Staten aan de burgemeesters van de steden en aan de schouten en gerechten van de districten⁴ opdracht iedere maand aan het gewest een som af te dragen die gelijk was aan een twaalfde van wat de verpachte belastingen in 1747 hadden opgebracht. De eerste maandelijkse termijn zou lopen over juli 1748 en diende voldaan te zijn vóór 1 september. Bij tijdige betaling gold een korting van vier procent. Bij nalatigheid moesten de burgemeesters verantwoording afleggen aan commissarissen uit de Staten die de Prins zou benoemen. Als een stad geen geldige redenen had voor het uitstel, kon parate executie worden toegepast. De totale opbrengst van het provisioneel middel was begroot op f 10.000.000, maar de quotes van de afzonderlijke plaatsen waren nog niet bekend. Deze zouden door commissarissen van de Staten worden berekend. Om de handelssteden niet te zwaar te belasten was er een aparte regeling getroffen voor de imposten (heffingen) op handelswaaren. Deze behoeften niet te worden opgebracht door de steden waar ze waren betaald, omdat het geen consumptieve bestedingen betrof van de ingezetenen. Collecteurs van de Staten zouden deze imposten innen en het bedrag zou van de stedelijke quote worden afgetrokken.

De resolutie gaf verder een globale regeling voor het verhalen van de quote op de burgers. De burgemeesters kregen de volmacht om namens de Staten het verschuldigde bedrag om te slaan over de *huishoudende Familiën, en andere Persoonen, die sonder dienstbaar te zijn bij andere inwoonen; en welken omslag, vernuits dit provisioneel Middel dienen moet, om over de respectieve Ingezeetenen te vinden een equivalent in plaatse van hetgeene bevoorens in de verpagte gemeene Middelen van consumtie en train*⁵ heeft moeten werden betaalt en gedragen,

-
4. Omdat in Leiden alleen de burgemeesters verantwoordelijk waren, zullen schout en gerecht in het vervolg niet worden vermeld.
 5. Onder 'train' verstond men bepaalde bewijzen van een luxueuze leefwijze, zoals het bezit van koetsen, rijpaarden en pleziervaartuigen.

derhalven ook sal moeten gedaan worden, na mate van de consumtie en train die elk Huisgezin of Familie heeft, en wijders na proportie van derselver bestaan, vermogen en inkomsten.

Omdat de taxatie enige tijd zou vergen, vermaanden de Staten de burgers maandelijks of voor meerdere maanden tegelijk alvast te betalen wat zij naar eigen schatting in de verpachte belastingen hadden moeten bijdragen⁶. Het betaalde bedrag werd op een aparte rekening bijgeschreven en de kwitantie van dit voorschot kon, nadat de definitieve aanslag was ontvangen, als betalingsbewijs worden gebruikt. Een te hoge eigen schatting mocht bij de taxatie niet in het nadeel van de belastingplichtige worden gebruikt. Tegen degenen die de opgelegde belasting niet wilden voldoen moesten de burgemeesters optreden door parate executie.

Uitdrukkelijk werd verder bepaald, *om aan de respective Leeden gerustheid te geven*, dat het provisioneel middel niet langer zou gelden dan voor zes maanden *sonder dat eenige prolongatie sal werden geadmitteert, ten waare bij het uiteinde van deselve ses maanden onverhoopentlijk nog geen andere Middelen mogten uitgevonden, geïntroduceert, en in train gebragt weesen*. Ten slotte kregen de burgemeesters toestemming de kohieren van de Personele Quotisatie en van de Liberale Gift in te zien⁷.

In de praktijk bleek de invoering van het provisioneel middel niet zo vlot te verlopen als men had verwacht. Sommige steden gingen voortvarend te werk, andere bleven, al dan niet met opzet, achter. Naar aanleiding van een klacht uit Delft over de traagheid van enkele steden publiceerden de Staten op 8 november 1748 een vermaning aan de burgemeesters om hun burgers beter voor te lichten. Tegelijk werden op enkele punten die moeilijkheden hadden opgeleverd nadere regelingen getroffen. Wie een deel van het jaar elders een zomerhuis bewoonde, moest in beide plaatsen naar verhouding worden aangeslagen. Een groot probleem vormden de neringdoenden. Bij hen was vroeger het grootste gedeelte van de imposten geïnd, omdat het vooral indirecte belastingen waren. Er werd nu bepaald, dat dit zo moest blijven, dat wil zeggen dat zij niet alleen

6. Om dit te vergemakkelijken publiceerden de Staten op 9 augustus een lijst van de bestaande imposten.

7. De Personele Quotisatie was een belasting op het inkomen die in 1742 was ingevoerd; de Liberale Gift was een buitengewone vermogensbelasting in 1747.

voor hun huishouden, maar ook voor hun omzet moesten worden aangeslagen, behalve in die gevallen waarin zij het voordeel van de afgeschafte pachten door prijsverlaging aan de klanten hadden doorberekend. Dan kon immers de heffing aan de consument worden opgelegd, zonder dat deze er nadeel van had. Ten slotte bevatte de publikatie van 8 november het voorschrift dat wijkhoofden of andere bekwame burgers informatie moesten verschaffen over de juiste klas waarin de meer welgestelden waren ingedeeld en over ieders veronderstelde consumptie van dagelijkse levensbehoeften.

De vaststelling van een nieuw definitief middel ter vervanging van de afgeschafte pachten liet intussen op zich wachten. Daarom waren de Staten genoodzaakt het provisioneel middel met een jaar te verlengen, hetgeen gebeurde bij resolutie van 22 april 1749. Tegelijk werden regels gesteld voor de inning: de sommatiebiljetten (aanslagbiljetten) moesten worden uitgedeeld vóór 15 juni, de betaling van de eerste acht maanden diende te geschieden vóór 1 augustus 1749. Een maand later moest de tweede termijn van vier maanden worden voldaan, gevolgd door nog twee termijnen van drie maanden vóór 1 november 1748 en 1 februari 1750.

Daarna hielden de Staten zich bezig met de definitieve regeling (het 'finaal middel') waartoe men onmiddellijk na de afschaffing van de pachten had besloten. Het resultaat van een jaar studie en discussie, gepubliceerd op 22 juli 1749, bestond uit een herinvoering van de afgeschafte belastingen met een geringe verschuiving van de lasten naar de meer draagkrachtigen en een andere wijze van inning: niet meer door pachters, maar door collecteurs met een ambtelijke status.

Om de rechtsgelijkheid te bevorderen en de bezwaren, door het lange uitstel van de aanslag bij de mindervermogenenden veroorzaakt, weg te nemen, boden de Staten bij plakkaat van 29 juli 1749 de mogelijkheid tot het indienen van een bezwaarschrift, een doleantie. Uitgesloten hiervan waren de vermogenenden. Als zodanig golden alle magistraten en regenten met hun ministers en ambtenaren en daarnaast allen die in de personele quotisatie waren aangeslagen voor meer dan *f* 15, dat wil zeggen personen met een inkomen van *f* 1.200 of hoger. Ook werd het recht tot doleantie ontzegd aan alle 'trafiquanten' *die weegens haare Trafiquen (bedrijven) en de Middelen daartoe benoodigt, getauxeert of gequotiseert zijn geworden*. De mindervermogenenden mochten een bezwaarschrift indienen bij de stedelijke commissarissen van de taxatie, mits zij tweederde deel van de

eerste termijn hadden betaald. De doleanties moesten binnen een maand schriftelijk worden ingediend onder vermelding van het aantal personen van het huishouden, de train, de kostwinning, de redenen van het bezwaarschrift en de vermeende juiste aanslag. De stedelijke commissarissen van de taxatie kregen opdracht de bezwaarschriften te onderzoeken, er lijsten van te maken en deze met toegevoegd advies vóór 1 november 1749 aan de Staten toe te zenden. Hangende de doleantie moest van de volgende termijnen ook tweederde deel worden voldaan. De toegestane vermindering zou de steden worden kwijtscholden en van hun quote worden afgetrokken.

Door het plakkaat van 29 juli 1749 werden ook enkele vroegere bepalingen gewijzigd. Parate executie mocht achterwege blijven bij bedeeden en bij degenen die naar het oordeel van de burgemeesters geheel onvermogen waren. Hoewel deze groepen door het wegvallen van de verpachte belastingen hadden kunnen sparen om hun belasting te betalen, werd het lang uitblijven van de aanslag als een excuus erkend. Deze beslissing mocht echter niet als een precedent gelden. Verder werden de uiterste betaaldagen voor alle termijnen een maand later gesteld. Die voor de eerste termijn moest in augustus nog eens twee weken worden verplaatst, omdat de toeloop in enkele steden, waaronder Den Haag, zo groot was dat men de betalingen niet kon verwerken. Velen wilden graag de korting van vier procent op tijdige voldoening krijgen.

Op 11 oktober 1749 besloten de Staten dat de steden, dorpen en districten om de onkosten van taxatie en inning te dekken een korting van vijf procent mochten toepassen op de bedragen die zij aan het gewest afdroegen. Hierna bleef het bij vermaningen, rapporten en bedreigingen met parate executie. Op 25 april 1753 kregen de burgemeesters opdracht om vóór 1 juli de *pertinente staat van liquidatie* op te sturen. Deze moest bevatten: de som van alle taxaties over achttien maanden, de som van de betalingen door de ingezetenen gedaan en het bedrag van de niet te innen restanten. Daarover zou vervolgens worden gedisponeerd om te komen tot *finale afkomst van het geheele werk*.

De gang van zaken in Leiden

De resolutie van de Staten over het provisioneel middel had de verantwoordelijkheid voor de nadere invulling en de uitvoering gelegd bij de burgemeesters.

In Leiden vervulden dezen hun taak in overleg met de Grote Vroedschap, samen met een door de Vroedschap ingestelde commissie.

Onmiddellijk na de invoering van het provisioneel middel troffen de burgemeesters de eerste maatregelen om de taxatie vlot te doen verlopen. Al voor het einde van juli lieten zij de boeken drukken die nodig waren voor het registreren van de belastingplichtigen en voor de vaststelling en inning van de aanslag. Op 6 augustus stelden zij de Vroedschap voor om de bonmeesters (wijkhoofden⁸) de nodige gegevens over iedere huishoudende familie te laten verzamelen. Op dezelfde dag benoemde de Vroedschap de commissie die de taxatie moest verrichten. Hierin zaten de vier burgemeesters, twee schepenen, twee vroedschappen, twee veertigen en vier burgers. Deze laatsten waren op advies van de Prins toegevoegd, maar er werd uitdrukkelijk vastgesteld dat dit niet als een precedent mocht worden beschouwd.

Nadat Nicolaas Romswinkel tot ontvanger van het provisioneel middel voor stad en land was benoemd, begon deze op 13 augustus met de zittingen tot ontvangst van de voorlopige bijdragen. Op dezelfde dag ontboden de burgemeesters de bonmeesters en gaven hun de nodige instructies. Minstens twee van hen uit elk bon moesten, geassisteerd door een bode en een klerk, *volgens de loop van het opschrijvinghboekje haer overgeeven*, de antwoorden opschrijven die de bewoners gaven op de vragen die in het boekje gedrukt stonden⁹. Aan ieder van de zes bodes werden enkele bonnen toegewezen en elke bode kreeg een klerk mee voor het schrijfwerk. De opschrijving begon de volgende dag en was in ongeveer twee weken afgerond.

De reden dat de taxatiecommissie niet meteen hierna haar arbeid kon beginnen lag bij de Staten. Het duurde namelijk tot 23 november eer Leiden de quote vernam die de stad moest opbrengen. Deze bleek f 33.131-15-10 per maand te bedragen, of op jaarbasis f 397.581-10-0. Ongetwijfeld was er achter de schermen al aan de taxatie gewerkt, want toen de commissie op 7 december haar eerste zitting hield, was er een plan klaar, dat, na de beëdiging van de burgercommissarissen, door de pensionaris werd voorgelezen. De inhoud van dat plan is niet bewaard gebleven. Wel is duidelijk dat het de bedoeling was alle

8. 'Bon' is een typisch Leidse benaming voor 'wijk'.

9. Gemeentearchief Leiden (GAL), Stadsarchief 1574-1816 (SA), inv.nr. 4089.

ingezetenen te taxeren en dat er een indeling in klassen was voorzien¹⁰. Details kunnen uit de later te bespreken gegevens van bewaarde archivalia worden gereconstrueerd. Bij het overleg bleek al spoedig dat niet alle gewenste inlichtingen beschikbaar waren, met name over allerlei kleine neringdoenden en hun omzet. Daarom kregen de bonmeesters op 17 december hun opschrijfboekjes terug met de opdracht op een aantal punten nadere informatie in te winnen. Deze zogenaamde resumptie, die door de bonmeesters zonder assistentie van klerk of bode werd uitgevoerd, nam slechts enkele dagen in beslag. Daarna vergaderde de commissie regelmatig tot einde januari om de aanslagen vast te stellen. Een onderzoek naar de omzet van de neringdoenden werd nog verricht om te kunnen bepalen hoeveel belasting zij daarover verschuldigd waren. Op 17 februari begon een nieuwe reeks zittingen ter revisie en begin april was het totaal van de taxatie bekend. Dit bleek op jaarbasis f 381.274-3-0, vier procent lager dan de opgelegde quote. Om dit tekort te compenseren besloot men op 2 april 1749 alle aanslagen behalve die over de neringen met vijf procent te verhogen. Op dezelfde dag keurde de Vroedschap een opslag van vijftientwintig procent goed ten gunste van de stad om het verlies te compenseren dat deze had geleden door de afschaffing van de stedelijke accijnzen, een verlies dat werd geschat op f 100.000 per jaar. Nadat deze aanvullingen waren verwerkt en de aanslagbiljetten (sommatiebiljetten) waren geschreven, deelden de burgemeesters op 17 mei 1749 aan de Staten mee dat de taxatie was voltooid voor de volle quote die aan de stad was opgelegd en dat de sommatiebiljetten eerstdaags zouden worden uitgedeeld. Bij een aantal belastingplichtigen moesten de bonmeesters constateren dat de uitreiking onmogelijk was wegens verhuizing naar een onbekend adres, vertrek uit de stad of overlijden.

Op 26 juli 1749 hervatte de ontvanger zijn zittingen, die hij op 16 mei had opgeschort in verband met het uitdelen van de sommatiebiljetten. De commissie voor de taxatie begon op 7 augustus de doleanties in ontvangst te nemen. Dit werk duurde tot en met 13 september. Daarna verliep de zaak uiterst traag. Pas eind oktober begon men met het opstellen van de adviezen. Half januari 1750 was dit werk nog niet afgerond. Dit was voor de commissarissen voor de doleantie die namens de Staten in Den Haag de bezwaarschriften moesten

10. GAL, SA inv.nr. 4088.

behandelen, aanleiding om op 17 januari te vragen om spoedige toezending van de vereiste lijsten. Hierbij merkten zij ironisch op dat zij niet veronderstelden dat in Leiden geen doleanties waren ingediend, zoals wel in enkele dorpen het geval was¹¹. Een week later konden de burgemeesters de gevraagde lijsten sturen. De lijsten van bedeelden, onvermogenden en neringdoenden, waar ook om was verzocht, waren nog niet klaar. Wat er gebeurde met de lijsten van bedeelden en onvermogenden is niet duidelijk. Die van de neringdoenden kregen de Staten begin maart 1750.

De afdracht van de ontvangen gelden aan gewest en stad had maandelijks plaats gehad. Nadat de vastgestelde termijnen waren verlopen, bleven nog enkele jaren kleine sommen binnenkomen. Pas in oktober 1753 zonden de burgemeesters van Leiden aan de Staten de gegevens voor de eindafrekening, die al vóór 1 juli binnen hadden moeten zijn. Omdat ook daarna nog betalingen volgden, had de definitieve afrekening pas plaats op 26 juni 1754.

De inhoud van de genomen maatregelen

De uitvoering van de gewestelijke verordeningen en de stedelijke maatregelen bracht mee dat een groot aantal gegevens werd vastgelegd, waarvan de inhoud ook voor andere dan fiscale doeleinden kan worden gebruikt. Hierbij moet men wel de bedoeling en de grenzen van het vastgelegde in het oog houden. De problemen die met deze inhouden samenhangen zullen in dit tweede deel ter sprake komen. Daarbij zal eerst de registratie van de noodzakelijke gegevens worden besproken, vervolgens het vaststellen en na bezwaarschriften nader vaststellen van de aanslag en ten slotte het innen en afdragen van de belasting. De verschillende onderdelen zijn met voorbeelden geïllustreerd. Deze voorbeelden dienen tegelijk als verantwoording van het besprokene¹².

11. GAL, SA inv.nr. 320, *Missiveboek Y*, fol. 157.

12. De voorbeelden zijn hoofdzakelijk ontleend aan een onderzoek naar de gebuurte Houtenburg: het blok huizen begrensd door Utrechtse Veer, Veerstraat (in 1748 nog Binnenvestgracht genoemd), Hogewoerd en Rijnstraat. In de opschrijfboekjes en de kohieren zijn het de nummers 20 t/m 60 van het bon Zuid-Rijnevest, beginnend op het Utrechtse Veer bij de hoek van de Rijnstraat, vervolgens wat toen Binnenvestgracht heette, dan Hogewoerd en ten slotte

De registratie

Om het provisioneel middel op de juiste manier over de ingezetenen om te slaan moesten de belastingplichtigen en de nodige gegevens voor de vaststelling van de aanslag worden geregistreerd. Na de eerste opschrijving, die alle belastingplichtigen van de stad betrof, volgde nog nadere informatie, in het bijzonder omtrent de neringdoenden.

In de opschrijfboekjes¹³ waarmee de bonmeesters, vergezeld door een bode en een klerk, in de tweede helft van augustus 1748 in de stad rondgingen, hadden de burgemeesters een aantal rubrieken laten drukken, waarover vragen moesten worden gesteld. Voordat de rondgang begon was al in geschreven vorm de naam van het bon en het huisnummer ingevuld. In elk bon waren de panden doorlopend genummerd, te beginnen met 1. De volgorde was die welke bekend was uit de registers van de verponding, een belasting op onroerend goed. Dit bood de garantie dat geen panden werden overgeslagen. Voor de onderzoeker heeft de gevolgde methode het voordeel dat van elk pand precies kan worden nagegaan waar het lag, omdat dit in de kohieren van de verponding duidelijk staat aangegeven. De straat waarin de nummers lagen en de straten die men kruiste, werden meestal ook in de opschrijfboekjes vermeld. Achter het huisnummer schreef de klerk bij de rondgang de naam van het hoofd van het huishouden.

Omdat Leiden in de zogenaamde bonboeken een soort kadaster bezat, kan de relatie tussen bewoner en eigenaar worden opgehelderd¹⁴. Onderzoek naar mobiliteit binnen de stad wordt mogelijk door de gelukkige omstandigheid dat in 1742 voor de personele quotisatie een dergelijke opschrijving had plaatsgevonden en in 1762 met de aanleg van een bevolkingsregister werd begonnen.

De registers van de opschrijving zijn ook goed bruikbaar om het woonhuis van een persoon met zekerheid vast te stellen. De in Breda geboren Leidse

de oostkant van de Rijnstraat.

13. GAL, SA inv.nrs. 4090-4117.

14. Hierbij past wel de nodige voorzichtigheid, omdat het huis bijvoorbeeld op naam van de vrouw kan staan. In geen geval dient men bij dit onderzoek de registers van de verponding te gebruiken, waarin wijzigingen soms pas jaren later werden genoteerd (zie hierover de in noot 2 genoemde bespreking van het werk van Diederiks e.a. door P.J.M. de Baar).

fijnschilder Louis de Moni blijkt in 1748 als huurder gewoond te hebben in het pand Zuid-Rijnevest 55 (nu de oostelijke helft van Hogewoerd 138), een huis dat oorspronkelijk uit twee panden heeft bestaan, zoals nog te zien is. Uit de registers van opschrijving voor de personele quotisatie in 1742 valt op te maken dat hij in dat jaar hetzelfde pand bewoonde. In het bevolkingsregister van 1762 staat hij daar ook nog ingeschreven. Dank zij deze registratie van de bewoners kon ook worden achterhaald waar de vrijmetselaarsloge La Vertu in de eerste jaren vergaderde. Het pand Zuid-Rijnevest 29 (nu Utrechtse Veer 23 en 24) werd in 1748 bewoond door Reynier Oortman. Deze bleek identiek met F[rère] Hotman in wiens herberg de Loge rond 1758 bijeenkwam¹⁵.

Als in het betreffende pand niemand woonde, werd aangetekend dat het leeg was of voor andere doeleinden in gebruik, bijvoorbeeld als pak- of werkhuis. Ook komt men de term "verheeld" tegen om aan te duiden dat dit pand met een ander tot een geheel was verbouwd. Niet altijd wordt duidelijk om welk ander pand het gaat. Waar dit wel wordt vermeld, krijgen we nauwkeurige informatie over de toestand van een pand in 1748. Zuid-Rijnevest 52 was toen bijvoorbeeld verheeld aan nr. 51. Samen vormden zij het pand Hogewoerd 144, het vroegere vendu-huis van de notarissen, nu eigendom van de Stichting Studentenhuisvesting. Ook de achter nr. 51 gelegen woning aan het Utrechtse Veer, Zuid-Rijnevest 27, op de plaats waar nu een theekoepel staat, bleek één geheel te vormen met Hogewoerd 144. Dit pand is in het begin van de negentiende eeuw afgebroken.

Onder deze geschreven gegevens moesten de volgende rubrieken worden ingevuld: man, vrouw, kinderen boven de tien jaar, kinderen van vier tot tien jaar, inwonende personen in de kost, dienstboden in de kost, dienstboden bij de week, persoon die de opgave had gedaan, train en (middelen van) bestaan. Het is van belang in het oog te houden met welke bedoeling deze rubrieken waren opgesteld. Omdat het provisioneel middel de vroegere imposten op consumptiemiddelen verving, was het van belang te weten hoeveel consumenten er in een huishouden waren. Verder waren enkele imposten gequotiseerd, dat wil zeggen dat er een vaste aanslag werd opgelegd die afhankelijk was van de

15. Met dank aan de heer J.A.M. Snoek voor de gegevens over de Loge; zie ook diens 'De oprichting en oprichters van de Leidse vrijmetselaarsloge La Vertu', *Leids Jaarboekje* 82 (1990), 61-90.

welstand en ook betaald moest worden als de feitelijke consumptie lager was. Ook het hebben van dienstpersoneel en het bezit van rijtuigen, rijpaarden en pleziervaartuigen had vroeger tot een aanslag geleid. Blijkbaar wilde men al deze factoren mee laten spelen. Gegevens over de samenstelling van de huishoudens die in dit verband niet van belang zijn, moet men uit deze opschrijving niet direct willen aflezen.

Bij de onderdelen man en vrouw werd in de meeste bonnen achter beide of een van beide alleen ingevuld: *een*. In sommige bonnen werd de naam van de vrouw vermeld, hetgeen belangrijk kan zijn in verband met de identificatie van gelijknamige personen¹⁶. De vragen over de aantallen kinderen zouden de indruk kunnen wekken dat het altijd om eigen kinderen van het gezinshoofd gaat. Maar ook aangetrouwde kinderen, kleinkinderen en kinderen van inwonende kostgangers zijn hier ondergebracht.

Een duidelijk voorbeeld van een kind dat niet van het hoofd van het huishouden zelf kon zijn, vinden we bij Zuid-Rijnevest 38: de weduwe Gerrit Westervoort, een vrouw met één kind ouder dan tien jaar, één van vier tot tien jaar en één inwonende in de kost. Het huwelijk van Gerrit Westervoort en Antonetta Volkers was voor schepenen gesloten in 1702. De man was in 1726 gestorven. Een eigen kind onder tien jaar is dus uitgesloten. Vermoedelijk ging het om twee kinderen van een schoonzoon, Herman Pistorius, die weduwnaar was van haar overleden dochter Liesbeth. Hij kan de inwonende in de kost zijn.

De verdeling van de kinderen over twee groepen werpt enkele problemen op. De reden waarom deze vraag werd gesteld, was het feit dat bij de tweede groep minder consumptie werd verondersteld. Kinderen onder de vier jaar werden in het geheel niet meegerekend als consumenten. Bij de oudste groep is het niet zeker of kinderen van tien jaar er wel of niet onder vallen. Bovendien wordt hier geen bovengrens aangegeven. Het komt daardoor voor dat kinderen worden meegeteld die volwassen waren en mogelijk zelfs eigen middelen van bestaan en een eigen gezin hadden. In Zuid-Rijnevest 121 (nu Hogewoerd 135) woonde Johannes Bus met drie kinderen boven de tien jaar. Een onderzoek met behulp van de doopregisters wijst uit, dat het ging om een dochter van 36, een

16. Het gaat hier om de bonnen waar Gijsbert van Rijckhuizen als *bode* meeging. Deze stond bekend om zijn belangstelling voor genealogie.

Johannes van den Bergh, 1664-1755 (GAL, Pv.nr. 47506).

zoon van 33 en nog een dochter die kort tevoren 30 jaar was geworden. De beide dochters hadden blijkens de registers van opschrijving voor de personele quotisatie in 1742 al zelfstandig gewoond en een beroep uitgeoefend, de zoon treffen we al in 1740 samen met zijn vader aan onder de notabelen van de warp- en fustehal.

Een andere oorzaak van onduidelijkheid is het verschil tussen kinderen en inwonenden. Voor de taxatie was dit onderscheid niet van belang. Maar de onderzoeker kan worden misleid. Als de regerende burgemeester Johan van den Bergh (Gasthuisvierendeel 43) schriftelijk opgeeft dat tot zijn huishouden geen kinderen behoren, maar wel drie inwonenden in de kost, namelijk de heer secretaris Cunaeus met zijn vrouw en knecht, blijkt niet dat het om zijn schoonzoon en dochter gaat. In dit geval is dat gemakkelijk vast te stellen, omdat het bekende personen betreft, maar in andere gevallen kan zich iets dergelijks voordoen zonder dat dit wordt opgemerkt.

Bij de tweede groep, kinderen van vier tot tien jaar, zijn de nauwkeurige grenzen ook niet duidelijk; er zijn gevallen dat een kind van vier in deze groep wordt ondergebracht, in andere gevallen gebeurt dat weer niet. Veel zal hebben afgehangen van de opvatting van degene die de opgave deed. Het gezin van Pieter van Lelyveld, een bekende kalkbrander (Zuid-Rijnevest 32), bestond uit man, vrouw, drie kinderen boven de tien jaar, waarvan één student, en één kind van vier tot tien jaar. Genealogisch onderzoek heeft uitgewezen hoe de feitelijke toestand was¹⁷. De oudste zoon, Paulus, was juist twintig jaar geworden en was sinds 15 maart 1743 ingeschreven aan de universiteit. De beide andere kinderen boven de tien jaar waren Sara (dertien jaar oud) en Pieter (twaalf jaar oud). Johanna, die tien jaar oud was, gold blijkbaar als het kind van vier tot tien jaar. De vier jaar oude Abraham telde niet mee. Hier zien we een interpretatie van de leeftijdsgrenzen, die voor de belastingplichtige zo gunstig mogelijk was¹⁸. Duidelijk is ook dat alle kinderen nog ten laste van de ouders kwamen en zeker geen eigen inkomen uit arbeid hadden.

17. Zie GAL, Inventaris van het Archief Hubrecht.

18. Deze interpretatie wijkt af van wat D.J. Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden', in: Diederiks e.a. (red.), *Armoede en sociale spanning*, 87 vermoedt.

Waar op het eerste gezicht onjuistheden voorkomen, kan nader onderzoek soms de juistheid van de opschrijving bevestigen. Zo was er een raadsel omtrent de vrouw van de twijnder Willem Bus, die aan het Utrechtse Veer (Zuid-Rijnevest 26) woonde, naar men mocht veronderstellen met vrouw en kind. Bij de opgave door de burens werd de vrouw echter niet genoemd. Het bleek dat zij op verzoek van haar man en ouders krachtens een beslissing van het Gerecht wegens herhaalde dronkenschap werd verpleegd in het verbeterhuis *Het Blauw-huis* te Schiedam. Ten tijde van de registratie was zij dus wel lid van het gezin, maar niet van het huishouden. De onzekerheid die ontstaat doordat de vragen naar gezinsleden geheel verschillend konden worden opgevat zonder dat dit fiscaal van belang was, en vooral doordat kinderen onder de vier of vijf jaar ontbreken, maakt de waarde van de registers van opschrijving voor het opsporen van gezinsstructuren zeer betrekkelijk.

Noordam geeft de percentages van de verschillende gezinsstructuren voor de afzonderlijke wijken, de afzonderlijke bonnen en voor de hele stad bij een totaal van 9.790 gezinnen¹⁹. De percentages van de gebuurte Houtenburg kan men eveneens vaststellen. Het gaat hier echter om een totaal van slechts 38 gezinnen. In tabel 1 staat voor iedere gezinsstructuur het percentage voor de stad (1), voor het bon Zuid-Rijnevest, waarin Houtenburg lag (2), voor Houtenburg volgens het register van opschrijving (3), voor Houtenburg gecorrigeerd uit andere bronnen (4), en de aantallen voor Houtenburg ongecorrigeerd / gecorrigeerd (5).

Tussen de percentages van Houtenburg en Zuid-Rijnevest is een opmerkelijk verschil te constateren. Het aandeel van de echtparen is in Houtenburg duidelijk kleiner, dat van de kinderloze mannen groter. Onder deze laatste rubriek blijken bij nader onderzoek zeer ongelijke gevallen te zijn gerangschikt. Bij de vijf kinderloze mannen zijn drie vrijgezellen: Gijsbert van Wagteveld, een wolkoper van veertig jaar (Zuid-Rijnevest 54), zijn tien jaar oudere buurman de kunstschilder Louis de Moni (Zuid-Rijnevest 55) en de 31 jaar oude baardscheerder en pruikmaker Christiaan Rademaker in de Rijnstraat (Zuid-Rijnevest 59)²⁰. De eerste had twee dienstboden in de kost voor het huis-

19. Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren', 97, 104.

20. De leeftijden zijn bij benadering opgegeven.

houden. Louis de Moni had zeker een zuster in huis; de tweede inwonende in de kost was waarschijnlijk zijn broer Isaac, een kunsthandelaar. Christiaan Rademaker had geen dienstbode, maar wel een inwonende in de kost, misschien een familielid.

Tabel 1. Gezinsstructuren

Gezinsstructuur	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
<i>echtpaar met kinderen</i>	37,9	39,3	34,2	44,7	13 / 17
<i>kinderloos echtpaar</i>	27,5	28,8	21,1	13,2	8 / 5
<i>man met kinderen</i>	2,9	2,7	5,3	2,6	2 / 1
<i>vrouw met kinderen</i>	13,2	12,7	15,8	15,8	6 / 6
kerngezin	81,5	83,5	76,3	76,3	29 / 29
kinderloze man	5,0	6,3	13,2	13,2	5 / 5
kinderloze vrouw	12,4	10,0	10,5	10,5	4 / 4
overigen en onbekend	1,1	0,2	—	—	—

De twee andere alleenstaande kinderloze mannen waren weduwnaar. Reynier Oortman, de herbergier (Zuid-Rijnevest 29), waarschijnlijk ongeveer vijftig jaar, had zijn vrouw na een kinderloos huwelijk van vier jaar in 1727 verloren. Hij had een dienstbode en een inwonende in de kost, van wie niet is vast te stellen of het een familielid was. Anders lag het bij Cornelis Diemont (Zuid-Rijnevest 49). Hij was 43 jaar en al rentenier. In 1745 was hij getrouwd met een vrouw van 66 jaar. Toen de bonmeesters in de tweede helft van augustus 1748 de gegevens kwamen opnemen, was zijn vrouw juist enkele weken tevoren overleden.

Ook de alleenstaande mannen met kinderen verkeren niet alle twee in dezelfde omstandigheden. Willem Bus (39 jaar), de twijnder aan het Utrechtse Veer (Zuid-Rijnevest 26), met een kind tussen vier en tien jaar kan eigenlijk niet als alleenstaande worden beschouwd, omdat zijn vrouw ook tot het gezin behoorde, maar tijdelijk buitenshuis verbleef (zie hierboven, p. 33). Herman Prins (67 jaar), rentenier, eveneens sinds kort aan het Utrechtse Veer (Zuid-Rijnevest 30), was al sinds 1723 weduwnaar. Van de vier kinderen die nog in leven waren, hadden er twee het ouderlijk huis verlaten, omdat ze getrouwd

Ligging van de buurten Hanenburg, Houtenburg en Steynburg.

waren. Van de twee overigen, een van 37 en een van 31 jaar, woonde er blijkbaar een nog bij zijn vader.

Nog belangrijker is de constatering dat de percentages anders uitvallen, als men de werkelijke toestand bekijkt. Het percentage van de echtparen met kinderen stijgt dan met 10,5 procent. Dit ligt hoofdzakelijk aan het feit dat drie gezinnen alleen maar een kind onder de vier of vijf jaar hadden. Coenraad Roerman, de bakker op de hoek van de Rijnstraat en het Utrechtse Veer (Zuid-Rijnevest 20), had in 1747 een dochter gekregen. Barend Wensink, naar Leiden gekomen als lijfknecht, maar in 1748 commissaris van het Utrechtse Veer (Zuid-Rijnevest 25), had een zoon Lambertus, gedoopt op 3 november 1744. Philip Sim, een brandewijnverkoper op de hoek van de Hogewoerd en de Binnenvestgracht (Zuid-Rijnevest 35, nu café De Plantage), had een dochttertje

van een half jaar. Daarnaast waren er nog vier gezinnen die behalve de opgegeven kinderen ook een kind hadden, dat te jong was om vermeld te worden.

Uit het voorafgaande moge blijken dat de vragen die betrekking schijnen te hebben op de samenstelling van het gezin, niet zijn bedoeld om gezinnen te reconstrueren, maar om het aantal consumenten in een "huishoudende familie" vast te stellen. Als men de fiscale categorieën vertaalt naar sociale, treden er allerlei vertekeningen op, die de waarde van de getrokken conclusies aantasten.

De volgende vragen hebben betrekking op personen die niet tot het gezin, maar wel tot het huishouden behoorden. Van wezenlijk belang was hier de vraag of de betreffende persoon in de kost was, dus als consument meetelde. Van de inwonende personen in de kost wordt soms de naam vermeld, maar niet altijd. Als zodanig werden soms eigen getrouwde kinderen beschouwd, die nog tot het huishouden van de ouders behoorden. De bonmeesters, en vooral de klerken, kwamen bij deze vraag een moeilijkheid tegen die was veroorzaakt door het tevoren opschrijven van de nummers van de percelen, zonder dat rekening werd gehouden met de toestand ter plaatse. Er waren percelen waartoe meerdere panden behoorden, bijvoorbeeld hofjes, en er waren ook panden die door meerdere huishoudens werden bewoond. Hiervoor was in de opschrijvingsregisters geen plaats gereserveerd. Dit probleem werd op verschillende manieren opgelost: de gegevens werden meestal voorzien van het nummer met een letter, bijvoorbeeld 23a, en dan of op dezelfde bladzijde als het eigenlijke nummer geplaatst of na het laatste nummer van het bon opgeschreven of op afzonderlijke lijsten gezet, terwijl bij het eigenlijke nummer de naam of het aantal personen werd vermeld met het bijschrift: "buiten de kost". De vraag naar het aantal dienstboden was van belang in verband met de verrekening van het *heregeld*, een impost op het hebben van dienstpersoneel voor het huishouden. Het is daarom niet uit te sluiten dat mannelijk personeel werd meegeteld, ook waar dit niet uitdrukkelijk wordt vermeld. Bij professor Fredrik Bernard Albinus (West-Nieuwland 216) komt men daar toevallig achter, omdat er alleen twee dienstboden in de kost staan vermeld, maar de opgave werd gedaan door de knecht. Het onderscheid tussen al dan niet in de kost was van belang voor de vraag naar het aantal consumenten in het huishouden.

Bij de vraag naar de persoon die de opgave had gedaan, staat meestal het hoofd van het huishouden of zijn vrouw vermeld. Ook kinderen, inwoners, dienstpersoneel en burens worden genoemd. In het laatste geval moet de opgave

met enig voorbehoud worden bekeken. Soms kende men niet eens de juiste naam van zijn buur. Toen de bonmeesters van Noord-Rijnevest in augustus 1748 informatie wilden inwinnen bij nr. 168, troffen zij daar niemand thuis. De burens verklaarden dat de bewoner Beusechum van der Linde heette. De voornaam was onbekend en daarom werd opgeschreven *N.*, hetgeen later werd opgevat als een afkorting van Nicolaas, zodat deze persoon in de kohieren te vinden is als Nicolaas Beusechum van der Linde. In werkelijkheid gaat het om Hendrik Beusechum van der Linde, een oud-schepen van Gorinchem, die in mei/juni 1748 naar Leiden was verhuisd. Ook zijn er gevallen dat de burens alleen de voornaam kenden. Over een bewoonster van Zuid-Rijnevest, een arme pluisster, wist men alleen te vertellen dat zij Lysje heette.

De laatste twee vragen waren bedoeld om een criterium voor de welstand te verschaffen. Achter "train" moest het bezit van koetsen met paarden, rijpaarden en pleziervaartuigen worden ingevuld. Deze waren tijdens de verpachting ook aan een bijzondere heffing onderworpen geweest. Achter "(middelen van) bestaan" vindt men het beroep of andere bronnen van inkomsten van het hoofd van het huishouden. Deze gegevens hebben dus slechts betrekking op een gedeelte van de Leidse beroepsbevolking.

Hoe groot het verschil is tussen de gegevens uit het kohier, die alleen hoofden van huishoudens betreffen, en de volledige werkelijkheid kan blijken uit een opgave van de werkgelegenheid in de hallen²¹. In 1748 werkten voor de hallen 16.414 personen, die aan arbeidsloon f 1.244.352 ontvingen. De werkers voor de saaihal zijn hierin niet begrepen, evenmin als de velen die werkten voor Amsterdammers. Het aantal gezinshoofden werkzaam in de textielnijverheid was naar de opgave van Diederiks²² volgens de kohieren: 3.219 mannen en 1.158 vrouwen, samen 4.377. Zelfs als men er rekening mee houdt dat ook velen in de omgeving voor de Leidse textielnijverheid werkten, is het aandeel van de textielnijverheid in de totale economische bedrijvigheid van de stad vele malen groter dan de cijfers uit de kohieren suggereren. Een dergelijk verschil is te constateren bij herbergiers, vaantjes, brandewijnverkopers en kruideniers, waar de aantallen op verschillende lijsten aanmerkelijk groter

21. GAL, Archieven van de Leidse hallen, inv.nr. 8.

22. H.A. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in het midden van de achttiende eeuw', in: Idem e.a. (red.), *Armoede en sociale spanning*, 66-67.

zijn dan men uit de kohieren kan opmaken. De betekenis van de opgave voor statistische doeleinden wordt bovendien betrekkelijk, omdat werd genoteerd wat men opgaf, hetgeen een grote mate van willekeur tot gevolg had.

Hendrik Welman (Oost-Maredorp Landzijde 143) noemde zichzelf loodgietersknecht. Na zijn overlijden werd hij op 23 december 1748 opgegeven als leidekker. Regerend burgemeester Johan van den Bergh (Gasthuisvierendeel 43) noemde zich met een vage term "regent". In het conceptkohier is dit vervangen door "oud-burgemeester"²³. Adolphus Haganaeus (Wanthuis 101) gaf op dat hij garentwijnder was. In het conceptkohier staat "praeceptor" (leraar aan de Latijnse school) als beroep. Uit het kohier van de personele quotisatie van 1742 blijkt dat hij beide beroepen combineerde. Dit hoeft echter niet te betekenen dat hij zich behalve met lesgeven ook met het twijnen van garen bezighield. Ook fabrikeurs die anderen voor zich lieten werken noemen zich soms zo. Samuel Luchtmans (Noord-Rapenburg 278) gaf als inwonende op Hendrik Snakenburg, rector van de Latijnse school. Maar de bewoner van het rectorschuis, Augustinus van Staveren, staat ook genoteerd als rector. Dit zou in de statistiek twee rectoren van de Latijnse school opleveren. Dat laatste was formeel niet juist, maar het beantwoordde wel aan de feitelijke toestand²⁴. Toen Hendrik Snakenburg in 1740 rector werd, was hij 66 jaar en ongehuwd. Hij kon daarom niet voldoen aan de verplichting van de rector om in het rectorshuis enkele leerlingen in de kost te hebben. Het probleem werd opgelost door deze taak toe te vertrouwen aan de prorector, Augustinus van Staveren, die in het rectorshuis ging wonen. Hij had daar bij de eerste opschrijving negen leerlingen in de kost; toen in december opnieuw informatie werd ingewonnen, waren dat er elf.

Hetzelfde beroep kon met verschillende namen worden aangeduid. Een drapier, die zich zowel met produktie als met handel in textilia bezighield, kon nu eens fabrikteur, dan weer koopman heten. Een broodbakker kon een zelf-

23. Dit bewijst dat deze gegevens in het conceptkohier werden geschreven na zijn aftreden in oktober. Het is een van de gevallen waarin het verschil tussen opschrijfbboekje en conceptkohier berust op nieuwe informatie en geen gevolg is van slordigheid.

24. Zie A.M. Coebergh van de Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids gymnasium* (Leiden 1988), 56, waar ten onrechte wordt gesproken over Augustinus van Klaveren.

standing gevestigde meester-broodbakker zijn, maar ook iemand die als knecht brood bakte.

Een laatste bezwaar tegen een al te strikt gebruik van de hier verkregen inlichtingen is, dat een nevenberoep meestal buiten beschouwing bleef. Met name veel kleine winkeltjes liet men bij de eerste ronde van de bonmeesters onvermeld. Dit was een van de voornaamste redenen dat er behoefte ontstond aan nadere informatie.

Voor onderzoek naar kleinere eenheden, zoals groepen of buurten, schijnen de gegevens van de registratie uitstekend geschikt, vooral omdat men dan gemakkelijker andere bronnen erbij kan betrekken. Zo gaf de opschrijving aanvullende informatie over het personeel van de Latijnse school. De kwestie van het dubbele rectoraat was al bekend, de neveninkomsten van de leraar Adolphus Haganaeus werden opgespoord dankzij het register van opschrijving en het conceptkohier. Uit dezelfde bronnen bleek ook dat de *claviger* (conciërge) bijverdiensten had. Op dezelfde manier konden Dirksmeier en Schreuder het karakter bepalen van de buurt waar nu het pand van C&A staat²⁵. Daarbij speelt het beroep van de hoofden van de huishoudens immers een grote rol.

Een poging hetzelfde te doen voor Houtenburg leverde de volgende resultaten op. Ter vergelijking werden Hanenburg in de Haver- en Gortebuurt en (het 'Groothertogdom') Steynenburg aan de Breestraat onderzocht.

1. Opvallend is de grote variatie in beroepen in Houtenburg. We treffen dertig verschillende beroepen aan, terwijl er in totaal veertigmaal een beroep wordt genoemd. Voor Steynenburg is deze verhouding 12/20 en voor Hanenburg 20/51. Deze laatste gemeente heeft een zeer eenzijdige samenstelling van de beroepsbevolking.
2. De sterke vertegenwoordiging van de herbergen en tapperijen in Houtenburg hangt niet zozeer samen met de samenstelling van de bevolking in deze buurt als wel met de ligging, enerzijds bij de Hogewoerdspoort, anderzijds bij de aanlegsteiger van de beurtschepen naar Utrecht, Woerden,

25. H.F. Dirksmeier en P.R.M. Schreuder, *Een grote winkel in een boomgaard. De geschiedenis van de bouwplaats van C&A aan de Haarlemmerstraat te Leiden* (Oegstgeest 1987), 26-27. 'En onrechte menen zij het aantal bewoners nauwkeurig te kunnen vaststellen. De datering moet zijn in augustus 1748 en niet in 1749.

- Amsterdam en Gouda. In Steynenburg, waar hoogstens een koffieschenker en een wijnkoper in deze categorie vallen, kan men eerder denken aan dienstverlening voor buurtgenoten. De ligging van een koffiehuis in deze omgeving zegt misschien ook iets over de aard van deze zaken, eerder een sociëteit dan een drinklokaal. In Hanenburg is deze sector volledig afwezig.
3. Het gedeelte van de stad waarin Houtenburg ligt, was in 1659 aangelegd vanwege de sterke groei van de textielindustrie, waardoor velen van elders hier een bestaan zochten. Houtenburg heeft de sporen van deze oorsprong nog bewaard. Binnen de textielsector is de variatie ook groot. Naast drapiers, die produktie en handel organiseerden, staan specialisten voor deelbewerkingen op verschillend niveau. De sociaal-economisch laagste groep is vertegenwoordigd met een dubbelaarster en een verversknecht. Dit zijn de twee inwonende huishoudens, die waarschijnlijk geen vaste band met de buurt hadden. In Steynenburg speelt de textielindustrie geen rol. In Hanenburg wonen bijna uitsluitend textielarbeiders. Het is de buurt van de wevershuisjes. Vooral de greinwevers zijn er goed vertegenwoordigd met ruim veertig procent van de werkenden. De deelbewerkingen zijn hier bijna uitsluitend van het laagste niveau: pluister, spinner of spinster, dubbelaarster en knecht.
 4. Ook tot de sector dienstverlening behoren in Houtenburg tal van verschillende beroepen, sommige zoals bakker, *commenij* (kruidenier) en baardscheerder vooral ten dienste van de buurtgenoten, andere zoals smid en zadelmaakster misschien ook voor binnenkomend verkeer. In Steynenburg is de dienstensector meer beperkt en met bijvoorbeeld pelswerker en zwaardveger (maker van zwaarden) op een iets ander publiek gericht.
 5. Kenmerkend voor het sociaal-economisch klimaat van de buurten is het voorkomen van rentenier(ster)s. In Houtenburg vijf op de 38, in Steynenburg acht op de 22, in Hanenburg geen. Omdat hieronder zowel kleine als schatrijke rentenier(ster)s kunnen vallen, zal nader onderzoek moeten uitwijzen in hoeverre op dit punt de twee gebuurten met renteniers van elkaar verschillen. Bij de taxatie zal dit uiteraard aan de orde komen.
 6. Functies die direct met de veerdienst op Utrecht te maken hebben zijn opvallend slecht vertegenwoordigd. Alleen de commissaris (de toezichthouder) wordt vermeld. Dit valt des te meer op omdat vroeger behalve de commissaris ook altijd enkele schippers op Utrecht of Gouda in Houtenburg

woonden. In 1715 treffen we er drie aan. Overigens dient men nader te onderzoeken of niet enkelen een functie op dit gebied hadden, die niet werd opgegeven: van de vaantjeshouder Daniël van der Kelk (Zuid-Rijnevest 33) staat vast dat hij vanaf 1737 tot zijn dood 1751 in elk geval in de winter een nevenfunctie had als *besteller van de goederen komende met de postwagen van Utrecht bij beslote water*.

7. Een kalkbrander en een kunstschilder maken door hun betrekkelijk weinig voorkomend beroep de variatie in Houtenburg nog groter. Beiden zijn door hun uitzonderlijke positie zeer goed te identificeren.

Nadere informatie

De rondgang van de bonmeesters in december 1748 bracht nadere informatie over verhuizingen, welstand, verandering in beroep en samenstelling van het huishouden, en vooral over de aanwezigheid van kleine neringen. Zo bleek de bewoner van Wanthuis 81, die als beroep tuinier had opgegeven, daarnaast een kroeg te hebben. Dit drukte de bonmeester uit met de aantekening: "en zoopjes-verkoper".

Deze nadere informatie is niet volgens een vast systeem opgetekend en daarom niet gemakkelijk te vinden. Sommige bonmeesters maakten er aparte lijsten van, hetgeen de duidelijkheid ten goede komt, maar tot gevolg had dat de gegevens op een verkeerde plaats terecht konden komen. Anderen schreven de nieuwe gegevens bij de betreffende nummers in het bonboekje, waar ze kunnen worden onderscheiden van de oorspronkelijke informatie doordat ze het handschrift van de bonmeester en niet dat van de klerk vertonen.

Naar de jaarlijkse omzet van de neringdoenden werd nog een afzonderlijk onderzoek ingesteld²⁶. De informanten zijn niet met zekerheid te achterhalen, maar het ligt voor de hand dat gilden en hallen veel konden meedelen en er zijn ook enkele aanduidingen dat men daar heeft gezocht. Er bestaan lijsten van *vettewariers* (kruideniers), *verkopende boter, zout, zeep en azijn* met de omzet in deze artikelen, van brandewijnverkopers, vaantjeshouders (kroegbazen) en

26. GAL, SA inv.nr. 4148.

herbergiers met hun omzet van drank en verbruik van turf voor de verwarming van lokalen en kamers. Van timmerlui en metselaars werd onderzocht hoeveel bier zij aan hun werkvolk uitdeelden, van rokjesdrapiers en wolkammers hoeveel zeep zij voor hun bedrijf gebruikten.

Deze lijsten kunnen op twee manieren van nut zijn. In de eerste plaats bevatten zij meer namen van neringdoenden dan men in de registers van opschrijving of de kohieren kan vinden. Daarnaast kunnen ook de daarin vervatte inlichtingen gebruikt worden. Wil men van de herbergen in de stad niet alleen ontdekken waar zij stonden, maar ook een zekere rangorde aanbrengen, dan kan het genoteerde gebruik van turf daartoe dienen. Reynier Oortman aan het Utrechtse Veer (Zuid-Rijnevest 29) verstookte 150 tonnen turf, zijn concurrent Pierre la Rue (Zuid-Rijnevest 22) 100. Slechts drie herbergen hadden een hoger turfverbruik: Hendrik Bagh in het Heerenlogement bij de Burcht (800), Lysbeth Luymens, de vrouw van Ruth Andringa bij de Rijsburger poort (280) en Catharina Zelk, de vrouw van Hendrik Pottum in de Doelen (160); 25 herbergen hadden een lager verbruik: één 85, zes 80, drie 70, twee 60, drie 50, drie 40, zes 30, één 10 tonnen: totaal 2.845 tonnen turf, gemiddeld 95 tonnen per herberg. Laten we Hendrik Bagh weg, omdat deze het beeld wel erg scheeftrekt, dan wordt het gemiddelde ruim 70 tonnen. De herbergen aan het Utrechtse Veer liggen dus beide boven het gemiddelde. Dat Reinier Oortman meer turf verbruikte dan Pieter la Rue, zal mede samenhangen met het feit dat zijn herberg (nu Utrechtse Veer 23-24) groter was dan de andere (nu Utrechtse Veer 19). De eerste herberg was als één pand gebouwd op twee percelen bouwgrond. Om enigszins een indruk te krijgen van de turf die nodig was om een kamer te verwarmen, kan men een student buiten de kost als maatstaf nemen: de hoeveelheid die voor hem verstookt werd, was naar schatting dertig tonnen per jaar.

De in het voorafgaande besproken archivalia zijn de primaire bron voor de gegevens omtrent woonplaats, samenstelling van gezin en huishouden, train en beroep. In het conceptkohier van 1749 is deze informatie slordig en in een aantal gevallen zonder meer foutief overgenomen. Bijvoorbeeld waar Louis de Moni twee dienstboden worden toegeschreven, terwijl het twee inwonenden en waarschijnlijk familieleden waren. Het is daarom ongewenst het conceptkohier als eerste bron te gebruiken. Ook is het in het algemeen, afgezien van de gedetailleerde gegevens over de neringdoenden, onjuist de tot nu toe besproken

informatie te dateren in 1749. De eerste ronde van de opschrijving betreft de situatie in augustus 1748, de tweede ronde die in december van datzelfde jaar. Toch is het raadzaam ook het conceptkohier te raadplegen, want er zijn afwijkingen te vinden die op nieuwe feiten berusten, zoals het aftreden van Johan van den Bergh als burgemeester. In andere gevallen verwaarloost het conceptkohier feiten die in december aan het licht kwamen. Het overlijden van Elisabeth de Wint, de weduwe van Jan van Dijster (Wanthuis 45), begraven in de tweede week van september, werd in december door de bonmeester aangekend. Het conceptkohier neemt de oorspronkelijke opschrijving over: vrouw, drie kinderen boven de 10 jaar.

De taxatie

Met de gegevens die bij de registratie waren verzameld stelden de commissarissen voor de taxatie de aanslag vast. Meende de getaxeerde te hoog te zijn aangeslagen, dan kon hij een bezwaarschrift indienen, waarna de Staten op advies van de stedelijke commissarissen de definitieve aanslag zouden vaststellen.

Zoals boven werd opgemerkt, is het plan dat voor de taxatie was opgesteld, niet bewaard gebleven. Maar de conceptkohieren bevatten, behalve een zeer slordige overname van de gegevens uit de opschrijfboekjes en de uiteindelijke aanslag, ook een groot aantal berekeningen, waaruit men kan opmaken hoe de taxatie tot stand kwam²⁷. Daaruit blijkt dat naast de gewestelijke belasting ook de heffing voor de stad werd vastgesteld. Over de laatste behoeft niet afzonderlijk gesproken te worden, omdat het bedrag door de Vroedschap was vastgesteld op een vierde van dat voor het gewest. De gewestelijke heffing bestond uit een aanslag voor het huishouden en, als er sprake was van producenten of neringdoenden, een aanslag voor bedrijf of nering.

27. GAL, SA inv.nr. 4129-4137. De kohieren van Alphen, Maassluis en Schiedam bevatten eveneens berekeningen, zodat een vergelijking van de methode van omslaan mogelijk is. De kohieren van Delft geven alleen de aanslag en de betalingen.

De aanslag voor het huishouden

Op basis van welstand werden de belastingplichtigen ingedeeld in klassen, oorspronkelijk zes, later in feite meer, doordat een van de klassen werd onderverdeeld.

De hoogste drie klassen werden aanvankelijk aangeduid als kapitalisten, half-kapitalisten en kwart-kapitalisten, later resp. zesde, vijfde en vierde klas. Deze indeling was ontleend aan de impost op het zout-, zeep-, heren- en redemptiegeld, die in het verleden voor de welgestelden in feite geen verbruiksbelasting maar een kohierbelasting was geweest. In de lijst van afgeschafte belastingen die de Staten op 9 augustus 1748 hadden uitgegeven worden de grenzen van de klassen niet vermeld. Het laatste gegeven daaromtrent stamt van 30 oktober 1733 en is te vinden in een resolutie van de Staten van Holland die de vorming van nieuwe kohieren voor deze impost voorschrijft. Als hele kapitalisten worden daarin beschouwd personen met een vermogen van *f* 10.000 en meer of een jaarlijks inkomen van ten minste *f* 1.000. Voor driekwart-kapitalisten — een categorie die noch in de lijst van 1748 noch in het Leidse concept-kohier voorkomt — lag de grens tussen deze bedragen en *f* 7.500 vermogen of *f* 750 inkomen, voor half-kapitalisten was de benedengrens respectievelijk *f* 5.000 en *f* 500 en voor kwart-kapitalisten respectievelijk *f* 800 en *f* 250. Uitgezonderd van deze quotisatie waren degenen die minder dan *f* 500 inkomen hadden en moesten leven van eigen arbeid zonder knechten, meiden en leerlingen.

Een vergelijking tussen de indeling in klassen voor het provisioneel middel en het kohier van de personele quotisatie zou duidelijkheid kunnen verschaffen over de vraag welke inkomensgrenzen voor het provisioneel middel werden gehanteerd. De indruk bestaat dat die grenzen hoger lagen dan in de resolutie van 1733 werd aangegeven. Voor de zesde klas (kapitalist) schijnt een inkomen van ongeveer *f* 2.000, voor de vijfde klas (half-kapitalist) van minstens *f* 1.000 de benedengrens te zijn geweest. Voor de vierde klas (kwart-kapitalist) levert de personele quotisatie alleen maar het bewijs dat ook inkomens onder de *f* 600 in deze klas konden worden ingedeeld. Duidelijk is in elk geval dat de zeer grote inkomensverschillen onder de driehonderd hoogst aangeslagenen in de personele quotisatie — verschillen die lagen tussen *f* 2.000 en *f* 20.000 — bij de indeling in welstandsklasse voor het provisioneel middel geen enkele rol speelden. Dit maakt het kohier volstrekt ongeschikt om de verdeling van de

welstand onder de meest gegoeden vast te stellen. Wel kunnen we aannemen dat de verdeling van de hoofden van huishoudens over de drie hoogste klassen geschiedde volgens objectieve, hoewel voor ons niet geheel doorzichtige, maatstaven van welstand.

Als illustratie van het gezegde over de hogere klassen volgen hier de aangeslagenen in de personele quotisatie 1742, gegeven 1745-1748 in klasse 18 en hoger (inkomens van f 10.000 en daarboven), gesorteerd naar aanslag in de personele quotisatie. Per klas loopt het inkomen op met f 2.000. Isaac des Obrie had dus een inkomen van f 20.000-22.000.

Tabel 2. Hoogst-aangeslagenen in de personele quotisatie

	Klas	<i>f</i>	Naam	Voornaam	Nr.	Nr. 1748 ²⁸	1748 <i>f</i>
1	23	500	Obrie, des	Isaac	2576	ONI 512	280
2 ²⁹	22	450	Bergh, van den	Johan	454	Ghvd 43	464
3	22	450	Drolenvaux	Maria	1774	NRpb 299	325
4	22	450	Leyden, van	Diederik	806	OtH 261	487
5	21	400	Boullenger*	Abraham	3938	Kvd 289	218
6	21	400	Court, de la	Allard	398	Vlh 116	340
7	20	350	Raat, de	Dirk	399	Vlh 117	393
8	19	300	Cosson	Jacob Jan	2600	ONI 535	379
9	19	300	Court, de la*	Adriana	1757	NRpb 282	376
10	19	300	Meerman*	Johan	1772	NRpb 297	354
11	19	300	Tol, van	Vincent	419	Ghvd 4	278
12	18	250	Hoogenhouck	Abraham	1776	NRpb 301	430
13	18	250	Marcus*	Pieter	918	Zvh 91	221
14	18	250	Snakenburg	Theodorus	919	Zvh 92	402

N.B.: * betekent dat in 1748 de erfgenamen werden aangeslagen

28. De namen van de bonnen zijn als volgt afgekort: Ghvd (Gasthuisvierendeel), Kvd (Kerkvierendeel), NRpb (Noord-Rapenburg), ONI (Oud-Nieuwland), OtH (Over het Hof), Vlh (Vleeshuisvierendeel), Zvh (Zevenhuizen).

29. In het licht van dit gegeven werkt het enigszins komisch dat Diederiks bij een portret van Johan van den Bergh aantekent dat hij "in 1749 tot de 100 hoogst-aangeslagenen behoorde", Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie', 63.

Adriana de la Court, 1696-1748 (Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage).

Tabel 3. Idem, gesorteerd naar aanslagen in het provisioneel middel

	Klas	f	Naam	Voornaam	Nr.	Nr.1748	1748 f
1	22	450	Leyden, van	Diederik	806	OtH 261	487
2	22	450	Bergh, van den	Johan	454	Ghvd 43	464
3	18	250	Hoogenhouck	Abraham	1776	NRpb 301	430
4	18	250	Snakenburg	Theodorus	919	Zvh 92	402
5	20	350	Raat, de	Dirk	399	Vlh 117	393
6	19	300	Cosson	Jacob Jan	2600	ONi 535	379
7	19	300	Court, de la*	Adriana	1757	NRpb 282	376
8	19	300	Meerman*	Johan	1772	NRpb 297	354
9	21	400	Court, de la	Allard	398	Vlh 116	340
10	22	450	Drolenvaux	Maria	1774	NRpb 299	325
11	23	500	Obrie, des	Isaac	2576	ONi 512	280
12	19	300	Tol, van	Vincent	419	Ghvd 4	278
13	18	250	Marcus*	Pieter	918	Zvh 91	221
14	21	400	Boullenger*	Abraham	3938	Kvd 289	218

N.B.: * betekent dat in 1748 de erfgenamen werden aangeslagen

De opgegeven bedragen bij het provisioneel middel zijn aanslagen voor het gewest op jaarbasis. Uiteraard waren al deze personen voor het provisioneel middel ingedeeld in de zesde klas. Het is duidelijk dat er binnen deze klas geen enkele correlatie is tussen de hoogte van de aanslag in 1749 en de welstand, zoals die blijkt uit de aanslag voor de personele quotisatie.

Ook de indeling in de lagere klassen was gebaseerd op welstand of het ontbreken daarvan. Het duidelijkst is dit bij de eerste klas, waarin alle bedeeden en uitsluitend bedeeden voorkwamen. De tweede klas omvatte vermoedelijk degenen die volgens de opvatting van de taxeerders juist boven de armoedegrens leefden. Een onderzoek naar de correlatie tussen beroep en plaatsing in deze groep zou belangrijke informatie kunnen opleveren over de sociale hiërarchie tussen de verschillende beroepen. Dit geldt in nog sterkere mate voor de derde klas. Hierin werden blijkbaar diegenen geplaatst die naar de maatstaven van die tijd een redelijk bestaan hadden door eigen arbeid. Omdat door de oorspronkelijke indeling in zes klassen het vereiste resultaat van de taxatie niet werd bereikt, ging men er al spoedig toe over de derde klas verder te verdelen.

Hiervoor werden de aanduidingen klas $3\frac{1}{4}$, $3\frac{1}{2}$ en $3\frac{3}{4}$ gebruikt. Ook hier zou nader onderzoek verbanden tussen beroep en sociale status aan het licht kunnen brengen. Het is bijvoorbeeld opvallend dat greinwevers in het algemeen in klas $3\frac{1}{2}$ werden ingedeeld, andere wevers in klas drie.

De tarieven

De volgende vraag die beantwoord moet worden, is die naar de tarieven binnen elke klas. Deze kunnen worden gereconstrueerd, omdat bepaalde bedragen zeer vaak terugkeren en duidelijk gerelateerd zijn aan andere gegevens. Kenmerkend is hier in de eerste plaats, dat bij de laagste drie klassen het aantal meegetelde personen bepalend was, terwijl voor de hoogste drie ook een basisbedrag per huishouden was vastgesteld.

Deze basisbedragen, die als zodanig in de kohieren niet voorkomen, zijn te berekenen: voor de zesde klas *f* 113-7-6, voor de vijfde *f* 60-16-12 en voor de vierde *f* 15-18-2. Daarboven kwamen ook in deze klassen bedragen per persoon die in de kost was, waaronder ook dienstboden in de kost: voor de zesde klas *f* 14-18-0 per persoon voor de eerste vier, *f* 18-10-4 voor elke verdere persoon, voor de vijfde klas resp. *f* 10-8-8 en *f* 12-4-10 en voor de vierde klas *f* 10-1-0 voor iedere persoon. Kinderen boven de tien jaar telden voor een hele persoon, kinderen tussen de vier en tien jaren voor een halve, jongere kinderen werden niet meegerekend. Per dienstbode, al dan niet in de kost, kwam daar in de zesde en vijfde klas *f* 6-12-0 en in de vierde klas *f* 3-6-0 aan heregeld bij. De derde klas had oorspronkelijk een tarief van *f* 5 per persoon, later werden er nuanceringen aangebracht. Er komen dan bedragen van *f* 8, *f* 10 en *f* 12 per persoon voor, incidenteel schijnbaar ook nog andere³⁰. Kinderen en dienstbodes worden op dezelfde manier behandeld als in de vierde klas. In de tweede klas was het tarief per persoon *f* 3-18-0, anderhalve keer zo hoog als in de eerste klas, waar het lag op *f* 2-12-0. In de laagste twee klassen telden kinderen boven de tien jaar voor de helft mee, de andere kinderen in het geheel niet.

30. In het conceptkohier van het bon Wanthuis zijn de wijzigingen duidelijk te zien, zowel in de aanduiding van de klas (3 veranderd in $3\frac{1}{2}$) als in de bedragen (*f* 5 veranderd in *f* 8).

Mr. Diederik van Leyden, 1695-1764 (Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage).

Het totaal van deze bedragen staat in het conceptkohier meestal als eerste vermeld, hoewel men er ook rekening mee moet houden dat in het eerste bedrag allerlei toeslagen of aftrekposten al zijn verwerkt. De klas waarin iemand was geplaatst, kan bepaald worden aan de hand van deze bedragen. De aanduidingen van de klas die men in de marge vindt zijn vaak onnauwkeurig, hetzij door slordigheid, hetzij doordat de klas later werd gewijzigd.

Een tabel met tarieven, gereconstrueerd met behulp van een groot aantal aanslagen, waarvan men kan aannemen dat zij beantwoordt aan het plan dat de taxatiecommissie uitvoerde, ziet er als volgt uit voor een gedeelte van de huishoudens. De bedragen zijn die welke in het conceptkohier bij elke aanslag als eerste voorkomen, niet de aanslag zelf.

Tabel 4. Tarieven klassen 1-3

Personen	1e klas	2e klas	3e klas	3e klas hoog
1	2-12-0	3-18-0	5-0-0	8-0-0
1½	3-18-0	5-17-0	7-10-0	12-0-0
2	5-4-0	7-16-0	10-0-0	16-0-0
2½	6-10-0	9-15-0	12-10-0	20-0-0
3	7-16-0	11-14-0	15-0-0	24-0-0
3½	9-2-0	13-13-0	17-10-0	28-0-0
4	10-8-0	15-12-0	20-0-0	32-0-0

In deze klassen komen veel onverklaarbare afwijkingen voor, met name bij grotere gezinnen. Ook de manier waarop kinderen worden meegeteld schijnt niet altijd gelijk. In het algemeen kan men zeggen dat in de eerste en tweede klas kinderen onder de tien niet meetelden en die erboven voor een halve persoon. In de 3e klassen wordt *f* 3-6-0 voor een dienstbode als heregeld berekend.

Tabel 5. Tarieven klas 4, met 0-3 dienstboden

Personen	0 db.	1 db.	2 db.	3 db.
1	25-19-2	29-5-2		
1½	30-19-10*	34-5-10*		
2	36-0-2	39-6-2	42-12-2*	
2½	41-0-10	44-6-10	47-12-10	
3	46-1-2	49-7-2	52-13-2	
3½	51-1-10	54-7-10	57-13-10	
4	56-2-2	59-8-2	62-14-2	
4½	61-2-10	64-8-10	67-14-10	
5	66-3-2	69-9-2	72-15-2	
5½	71-3-10	74-9-10	77-15-10*	
6	76-4-2	79-10-2	82-16-2	86-2-2
6½	81-4-10*	84-10-10	87-16-10	91-2-10
7	86-5-2	89-11-2	92-17-2	96-3-2*

N.B.: de bedragen met een * zijn niet aangetroffen, maar met behulp van het systeem gereconstrueerd

Tabel 6. Tarieven klas 5, met 0-4 dienstboden

Personen	0 db.	1 db.	2 db.	3 db.	4 db.
1	71-5-4*				
1½	76-9-8*				
2	81-13-12	88-5-12			
2½	86-18-0*	93-10-0			
3	92-2-4	98-14-4	105-6-4		
3½	97-6-8	103-18-8	110-10-8*		
4	102-10-12	109-2-12	115-14-12		
4½	108-13-1*	115-5-1	121-17-1		
5	114-15-6	121-7-6	127-19-6	134-11-6	
5½	120-17-10	127-9-10	134-1-10	140-13-10	
6	127-2-6*	133-14-6	140-6-6	146-18-6	153-10-6

N.B.: de bedragen met een * zijn niet aangetroffen, maar met behulp van het systeem gereconstrueerd

Tabel 7. Tarieven klas 6, met 1-6 dienstboden

Personen	1 db.	2 db.	3 db.	4 db.	5 db.
2	149-15-6				
2½	157-4-6				
3	164-13-6	171-5-6			
3½	172-2-6*	178-14-6			
4	179-11-6	186-3-6	192-15-6	199-7-6	
4½	188-16-8*	195-8-8	202-0-8*	208-12-8*	
5	198-1-10	204-13-10	211-5-10	217-17-10*	
5½	207-6-12	213-18-12*	220-10-12	227-2-12*	
6	216-11-14	223-3-14	229-15-14	236-7-14	
6½		232-9-0	239-1-0	245-13-0	252-5-0
7		241-14-2	248-6-2	254-18-2	261-10-2
7½		250-19-4	257-11-4	264-3-4	270-15-4
8		260-4-6*	266-16-6	273-8-6	280-0-6

N.B.: de bedragen met een * zijn niet aangetroffen, maar met behulp van het systeem gereconstrueerd

Vervolgens werd de taxatie vermeerderd of verminderd met toeslagen of aftrekposten. Hiervoor hanteerde men als regel de tarieven van de afgeschafte pachten, soms enigszins afgerond. De bedragen uit de door de Staten opgestelde lijst vindt men hier vaak terug. Een veel voorkomende post betreft de consumptie van wijn. Voor de zesde klas werd een verbruik van twee okshoofden per huishouden verondersteld, voor de vijfde van één okshoofd en voor de vierde van minder dan één. Week de consumptie af van dit patroon of genoot men vrijstelling van de accijns als lid van de Academie, dan werd per okshoofd f 21 bijgeteld of afgetrokken. Ook van de bieraccijns en verschillende andere heffingen waren de professoren en ingeschrevenen aan de universiteit vrijgesteld, hetgeen een aftrekpost opleverde.

Professor Fredrik Bernard Albinus (West-Nieuwland 216), die volgens het normale tarief in de zesde klas voor zichzelf, een inwonend familielid en twee dienstboden in de kost f 186-3-6 als oorspronkelijke aanslag kreeg, mocht in totaal f 80-0-4 aftrekken: f 42 voor twee okshoofden wijn, f 13-4 voor heregeld, f 6-11 voor vier tonnen bier en f 18-4-4 voor zout- en zeepaccijns. Professor

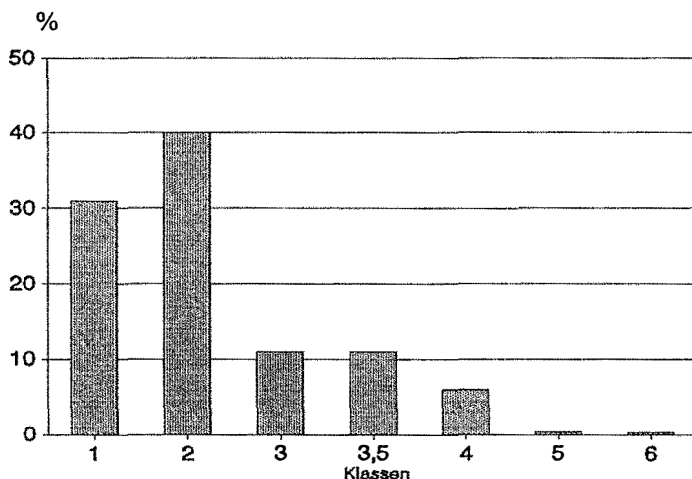
Johannes Lulofs (West-Nieuwland 50) woonde met zijn vrouw, een kind van vier tot tien jaar, zijn moeder en drie dienstboden in de kost. Voor $6\frac{1}{2}$ persoon met drie dienstboden in klas zes was zijn aanslag f 239-1. Zijn aftrek was f 100-0-14, waarin onder andere de accijns op zeven tonnen bier zat. Van studenten veronderstelde men blijkbaar dat zij aanzienlijk minder drank consumeerden. De zoon van Pieter van Lelyveld leverde als student zijn vader een vermindering van f 21 op voor een okshoofd wijn.

De aanwezigheid van studenten had nog op een andere manier invloed op de aanslag: voor kamerbewoners buiten de kost moest een toeslag van f 6 per persoon worden betaald als belasting op dertig ton turf, die men blijkbaar nodig achtte voor verwarming van de kamer gedurende één jaar; de tafelhouder, bij wie gegeten werd door personen die niet in de kost waren, kreeg een toeslag te betalen voor de door niet-inwonenden genoten maaltijden. Een groep die voor extra biergebruik werd belast, vormden de timmerlieden en metselaars die hun arbeiders drank ter beschikking stelden. Hetzelfde schijnt het geval te zijn geweest met lakendrapiers.

Tot de aanslag voor het huishouden behoorden verder de imposten op de train. Ook hiervoor golden de vroegere tarieven. Een koets met twee paarden was belast met f 55 en f 1-6-6 per paard, wat leidde tot het vaak voorkomend bedrag van f 57-12-12. Voor een rijpaard was f 16 verschuldigd. Bij een pleziervaartuig ging men niet uit van een percentage van de waarde, zoals de lijst van de Staten aangaf, maar rekende men f 10, behalve als er sprake was van een oude boot; dan was f 6-12 voldoende.

Het totaal van de voorgaande posten werd achteraf met vijf procent verhoogd. Dit bedrag is in de conceptkohieren niet altijd gemakkelijk te herkennen, omdat het niet altijd op dezelfde plaats staat en niet consequent uitsluitend over het huishouden is berekend, zoals de Vroedschap wel had bepaald. Overigens heeft het alleen betekenis als fiscaal gegeven en kunnen er verder geen conclusies uit worden getrokken.

Uit het voorafgaande volgt dat de hoogte van de aanslag voor het huishouden alleen zeer globaal mag worden gebruikt als criterium van welstand, namelijk in zover er een indeling in klassen aan ten grondslag ligt en wanneer statussymbolen tot een verhoging leiden. In het laatste geval, waarbij men kan denken aan dienstpersoneel, koetsen en dergelijke, is het criterium al bekend, los van de aanslag. Op grond van de indeling in klassen kan men hoogstens een

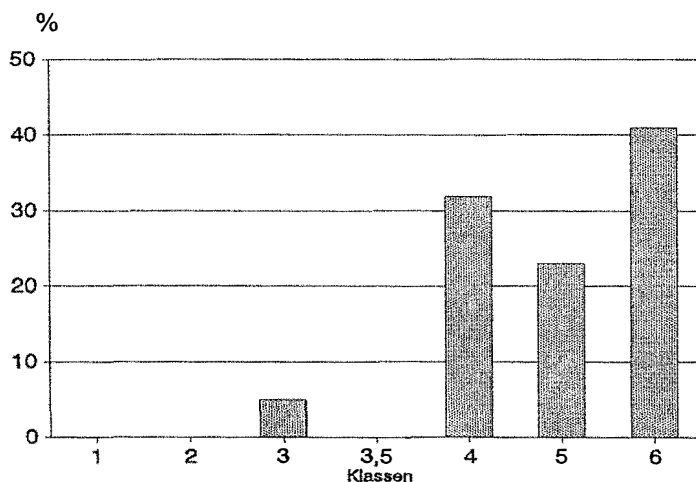

Inkomensklassen in de buurt Nicolaasgracht, 1749.

tiental groepen onderscheiden, namelijk de zes klassen van het conceptkohier met de onderverdelingen in de derde klas. Omdat de vermelding van de klas in de marge van de conceptkohieren soms ontbreekt en vaak onnauwkeurig is, dient men voor de bepaling van de klas uit te gaan van het eerste bedrag dat in het conceptkohier vermeld wordt. Met behulp van de lijst van tarieven kan dan gemakkelijk worden nagegaan bij welke klas iemand was ingedeeld³¹.

Een bestand waarin de indeling in klassen gebaseerd op het conceptkohier voor de hele stad was opgenomen zou voor sociaal-economisch onderzoek van onschatbare waarde zijn. Helaas bestaat dit niet. Hoe men op kleine schaal de gegevens kan gebruiken, moge blijken uit een vergelijkend onderzoek naar de geburten Hanenburg, Houtenburg en het Groothertogdom Steyenburg. In de eerste kolom staan de absolute aantallen, in de tweede de percentages.

31. Een indeling in groepen met een klassebreedte van f 10 zoals gemaakt door Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie', 54 leidt tot onjuiste conclusies, omdat dit verschil vaak is veroorzaakt door verschil in het aantal consumenten in een huishouden.

Inkomensklassen in de buurt Steynenburg, 1749.

Tabel 8. Indeling in klassen

Klas	Hanenburg		Houtenburg		Steynburg	
1	11	22,0	—	0,0	—	0,0
2	7	14,0	1	2,6	—	0,0
3	12	24,0	2	5,3	1	4,5
3½	20	40,0	5	13,2	—	0,0
4	—	0,0	19	50,0	7	31,8
5	—	0,0	9	23,7	5	22,7
6	—	0,0	2	5,3	9	40,9
Totaal	50	100	38	100	22	100

N.B. 1: Onder klas 3½ zijn allen samengevat die voor meer dan f 5 per persoon werden aangeslagen en niet tot een hogere klas behoorden.

N.B. 2: In Steynenburg zijn twee regenten meegeteld die hun aanslag in Den Haag en Amsterdam kregen. Zij behoorden zeker tot de zesde klas.

De armoede in Hanenburg en de welvaart in Steynenburg spreekt duidelijk uit de cijfers, terwijl Houtenburg duidelijk een buurt voor de middenstand is, zonder echte armoede en met slechts enkele rijken. Dat de armoede in Hanenburg echter toch nog betrekkelijk was, blijkt uit een vergelijking met de gegevens over het hele bon Nicolaasgracht (bij de Vestestraat). De zeer hoge welvaart in Steynenburg wordt geïllustreerd door het bon Wanthuis, ook aan de Breestraat, ernaast te zetten.

Tabel 9. Indeling in klassen (procenten)

Klas	Hanenburg	Nicolaasgracht	Steynenburg	Wanthuis
1	22,0	31,3	0,0	0,0
2	14,0	39,8	0,0	0,0
3	24,0	11,4	4,5	6,8
3½	40,0	10,6	25,4	0,0
4	0,0	6,1	31,8	48,3
5	0,0	0,4	22,7	16,9
6	0,0	0,3	40,9	2,5

De gegevens komen overeen met wat te verwachten was op grond van de beroepen. Binnen de hogere klassen kunnen nuanceringen worden aangebracht met behulp van het kohier van de personele quotisatie. Voor Houtenburg leverde dit de volgende rangorde op:

Tabel 10. Beroepen

Klas 1749	beroep	inkomen	klas 1742 enz.
6	kalkbrander*	f 8.000-9.000	16
	wolkoopster*	f 3.500-4.000	10
5	rentenier*	f 1.200-1.500	5
	bode met de roede	f 1.000-1.200	4
	wolscheider	f 800-1.000	3
	grutter	f 800-1.000	3
	rentenierster	f 800-1.000	3
	rentenierster	f 800-1.000	3
	rentenierster	f 700-800	2
4	herbergier	f 700-800	2
	voerman/melkboer	f 700-800	2
	vijf anderen	f 600-700	1
	zes anderen waren oorspronkelijk getaxeerd (één in de tweede, vijf in de eerste klas), maar vóór 1748 vrijgesteld of overleden. De overige zes die in 1749 in de vierde klas werden ingedeeld, waren niet aangeslagen of woonden nog niet in Houtenburg		

* De kalkbrander Pieter van Lelyveld behoorde tot de 25 ingezetenen met topinkomens; ongeveer 150 Leidenaars hadden een even hoog inkomen als of een hoger inkomen dan de weduwe van Christiaan van der Meulen, die zich wolkoopster noemde, maar in feite drapierster was: zij hield zich ook met de textielfabricage bezig³². De rentenier Herman Prins (eerste reeks nr. 3053) woonde in 1742 in het bon Hogewoerd. Hij was toen deken-drapier.

Een vergelijking tussen de renteniers in Houtenburg en die in Steynenburg versterkt het beeld dat de eerste gebuurte meer een middenstandskarakter had. Alle rentenier(sters) behoorden er tot de vijfde klas. Steynenburg stond duidelijk hoger op de maatschappelijke ladder. Daar waren er vijf van de acht in de vijfde klas ingedeeld, de overige drie in de zesde. In de personele quotisatie zat de eerste groep in de klassen 4, 5, 7 en 9 (één persoon werd niet gevonden), de tweede in de klassen 9, 10 en 19.

32. De indeling naar inkomen was in 1742-1744 gemaakt, en kan dus enigszins afwijken van de toestand in 1749.

De aanslag over de nering

De aanslag voor het huishouden, waarvan in het voorafgaande sprake was, had consumptie en welstand als grondslag. Geheel anders ligt dat bij een tweede element van de taxatie, dat betrekking had op producenten die bij hun productie gebruik maakten van belaste waren, en op handelaren die zulke waren omzetten. De wijze waarop dit onderdeel van de taxatie in Leiden is aangepakt, heeft voor een enorme papierwinkel en een ongehoorde verwarring gezorgd. De grote hoeveelheid documenten die bewaard is gebleven, kan voor historisch onderzoek van belang zijn, maar is tot nu toe ongebruikt gebleven. De bedragen van dit onderdeel zijn vaak exorbitant hoog in vergelijking met die voor het huishouden, zodat een volkomen vertekend beeld ontstaat, als men ze mee laat tellen voor de bepaling van de welstand³³.

Van de tien hoogst-aangeslagenen in het provisioneel middel waren er acht geplaatst in de vierde klas³⁴. Zij behoorden dus tot wat men mag noemen de kleine middenstand. Één was getaxeerd in de vijfde en één in de zesde klas. De hoogste aanslag in 1749 werd opgelegd aan Klaas Knijnenburg, een brandewijn-verkoper met een grote winkel aan de Vliet in de buurt van het Rapenburg (West-Nieuwland 309). Hij was ingedeeld in de vierde klas en begon met een aanslag van f 39-6-2, het normale tarief voor een huishouden van twee personen met een dienstbode in de vierde klas. Daarenboven werd hij aangeslagen voor zijn omzet van brandewijn, eerst volgens een voorlopige schatting voor vijftig okshoofden met f 1.050, na nader onderzoek verhoogd tot 144 okshoofden, hetgeen de totale aanslag voor de nering bracht op f 3.024; na de verhoging met vijf procent (f 1-19) over het huishouden werd zijn aanslag vastgesteld op jaarbasis f 3.065-5 voor het gewest en f 766-6 voor de stad. Voor de personele

33. Een voorbeeld van deze vertekening vindt men bij Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie', 64, tabel 3.33. Volgens deze tabel zou de groep van de 796 hoogst aangeslagenen voor ruim twintig procent bestaan uit kruideniers, herbergiers, kroegbazen en koekbakkers. Als men let op de indeling in klassen van het kohier, komen deze meestal in de vierde klasse, de kleine middenstand, terecht. Ook de opvatting van Maarten Prak, 'Burgers in beweging', 383, dat geen van de sprekers van de burgerbeweging in 1748 tot de top-5 procent behoorde, is niet bewezen te achten. Eén van hen, de koopman Joost van Leeuwen, behoorde met een inkomen tussen f 3.000 en f 3.500 tot de 200 hoogst aangeslagenen in de personele quotisatie, dat wil zeggen grofweg tot de top-2 procent van de Leidenaren.

34. De vindplaatsen werden mij welwillend ter beschikking gesteld door de heer Noordam.

quotisatie was dezelfde Claas Conijnenburg aangeslagen in de derde klas, wat een inkomen betekende van f 800-1.000: ver onder de hoogste inkomens van Leiden, die rond de f 20.000 lagen.

Nummer tien in de rij van hoogst-aangeslagenen was Hendrik Bagh, de kastelein van de Burcht of het Herenlogement. Zijn aanslag berustte voor ongeveer negentig procent op de omzet in de nering. Voor het huishouden viel hij onder het tarief van de vierde klas. Door de taxateurs voor de personele quotisatie was zijn inkomen geschat op f 1.000-1.200. Dat wil zeggen dat hij voor een middenstander (vierde klas) aan de hoge kant zat, maar beslist niet tot de rijken kon worden gerekend.

De oorzaak van de verwarring was gelegen in de publikatie van de Staten van Holland van 8 november 1748. Daarin werd bepaald dat neringdoenden zowel voor hun huishouden als voor hun nering moesten worden aangeslagen, behalve als zij na de afschaffing van de pachten hun prijzen hadden verlaagd. De taxatiecommissie heeft dit voorschrift op een tamelijk willekeurige wijze uitgelegd. Dat broodbakkers niet werden aangeslagen was vanzelfsprekend, want zij waren door de officiële broodzetting op 8 juli 1748 gedwongen de prijs van een roggebrood van twaalf pond met drie stuivers te verlagen tot f 0-8-8, een verlaging met ongeveer 25 procent. Ook de verkopers van turf, kolen, hout en fruit kregen voor hun omzet geen aanslag, terwijl hierop voor de afschaffing van de pachten wel accijns had gedrukt. Het gebruik van turf door brouwers en branders bij de produktie en door herbergiers en kroegbazen voor de verwarming van hun lokalen werd belast met f 0-4-0 per ton; door smeden gebruikte kolen werden niet belast. Bierverkopers en vaantjeshouders betaalden per vat bier f 1-13-0, brandewijn- en jeneververkopers per okshoofd f 21-0-0. Herbergiers waren dezelfde bedragen verschuldigd voor bier en wijn, terwijl ze bovendien, als hun omzet een bepaalde grens overschreed, een heffing op tabak, zeep en zout moesten voldoen. Kruideniers, ook commenhouders of vettewariers genoemd, werden aangeslagen voor f 5-4-0 per vat azijn, f 4-8-0 per vat boter, f 14-17-0 per vat zout en f 14-1-0 per ton zeep. Voor zeep kregen ook de zeepzieders, de rokjesdrapiers en de wolkammers een aanslag en eveneens werd bij apothekers de brandewijn die zij beroepshalve nodig hadden belast. Bij koekbakkers vinden we ook een bedrag voor het bedrijf, dat afhankelijk was van de omzet, zonder dat het tarief duidelijk is.

Voor een aantal accijnzen waren de neringdoenden gequotiseerd. Dit wil zeggen dat zij in een bepaalde klasse werden ingedeeld voor hun omzet en daarnaar belasting moesten betalen, ook als hun feitelijke omzet lager was. In de tijd van de verpachting kregen zij van de pachter een bewijs, 'ceel' genaamd, voor de maximale hoeveelheid waarvoor zij betaald hadden. Verkochten zij meer, dan moest worden bijbetaald; was de omzet minder, dan kregen zij geen geld terug. Dit was het geval bij slagers, koffiewinkelhouders en tabakverkopers. Bij hen kan men dus slechts globaal een verband leggen tussen omzet en aanslag.

Uit de talrijke veranderingen in de conceptkohieren kan men afleiden dat de taxatie eerst zeer onnauwkeurig is geschied. Na het zorgvuldig onderzoek naar de omzet van de neringdoenden, waarvan boven sprake was, werden de nodige verbeteringen aangebracht. De berekeningen kregen daardoor vaak een zeer slordig aanzien. Bovendien werden deze niet altijd op dezelfde manier genoteerd, zodat het niet steeds gemakkelijk is de betekenis van een bepaald bedrag te achterhalen.

Uit het voorafgaande blijkt dat de taxatie voor de nering, hoewel onbruikbaar als onmiddellijke aanwijzing voor de welstand, allerlei informatie kan verschaffen omtrent sociale en economische problemen. Om de gegevens van de conceptkohieren op een juiste wijze te interpreteren, is het echter noodzakelijk de bovengenoemde lijst van afgeschafte pachten en de lijsten van neringdoenden voortdurend bij het onderzoek te betrekken.

De doleanties

De bezwaarschriften die na het uitdelen van de aanslagbiljetten binnenkwamen hebben ongetwijfeld interessant materiaal bevat. De meeste zijn evenwel verloren gegaan nadat ze, voorzien van een advies, naar de Staten werden opgestuurd. Over deze doleanties zijn slechts globale gegevens beschikbaar. Wat bewaard is, werd om een of andere reden niet in behandeling genomen.

Nadat de bezwaarschriften die om een of andere reden niet voor behandeling in aanmerking kwamen, terzijde waren gelegd, bleven er ongeveer 300 over³⁵. Dit is circa drie procent van de aanslagen, een zeer laag percentage. Op grond hiervan kan men vermoeden dat de taxatie in grote lijnen overeenkwam met hetgeen de burgerij rechtvaardig achtte. Daarbij dient men echter in aanmerking te nemen dat de doleanties voornamelijk uit de vierde en vijfde klas afkomstig waren. De zesde klas had geen kans, omdat deze te hoog was aangeslagen in de personele quotisatie, in de laagste klassen vonden de meesten het niet nodig een bezwaarschrift in te dienen, omdat er bij hen door executie toch niets te halen viel. In plaats van bezwaar te maken betaalde men eenvoudig niet.

Dit vermoeden wordt bevestigd als we kijken naar de aantallen in de drie onderzochte gebuurtten. In Houtenburg, waar bijna 75 procent van de huishoudens in de vierde en vijfde klas zat, werden negen doleanties (24 procent) ingediend, vijf uit de vierde en vier uit de vijfde klas. In Hanenburg vroegen vijf personen (10 procent) vermindering, namelijk één uit de tweede klas, drie uit de derde en één uit klas 3½. In Steynenburg waren er vijf doleanten (25 procent): één uit de derde, drie uit de vierde en één uit de vijfde klas.

Volgens de voorschriften moest een derde van de eerste termijn van de aanslag al betaald zijn. Hierop werd wel gelet, maar er werd niet strikt de hand aan gehouden. Verder onderzocht men of de indieners magistraten of ambtenaren waren, of hoger dan f 15 waren aangeslagen in de personele quotisatie. In dat geval gaf de commissie een afwijzend advies. Slechts dertien personen is dit overkomen. Bij het onderzoek van de doleantie die Jacob de Koning (Zuid-Rijnevest 23) indiende, bleek dat hij in de personele quotisatie was aangeslagen voor f 15. Om deze reden kon hij dus niet worden afgewezen. Maar hij was bode met de roede, een soort stedelijke deurwaarder, en mocht als ambtenaar geen bezwaar maken. In bijna alle overige gevallen zagen de indieners van een bezwaarschrift hun aanslag verminderd, vijftien personen zelfs tot het door hen gevraagde bedrag.

Vrijwel nooit treffen wij de motivering van een gunstig advies aan. Een uitzondering hierop vormt de weduwe van de broodbakker Coenraad Roerman.

35. GAL, SA inv.nr. 4153 is een volledige lijst van doleanten, gerangschikt volgens bon. Bij ieder staat de eigen taxatie en het advies van de taxatiecommissie aan de Staten vermeld. De lijst is gedateerd 22 januari 1750.

Zij meende dat haar aanslag van f 49-13 voor het gewest diende te worden verlaagd tot f 28-16. De commissie stelde haar aanslag op f 36 *vermits het overlijden van haar man*, die in maart 1749 was gestorven.

Omdat ook de argumenten van de indieners niet bekend zijn, zeggen dergelijke verminderingen weinig over de werkelijke situatie. De nieuwe geadviseerde bedragen wekken eerder de indruk dat men zeer algemeen te werk ging. Deze liggen meestal ergens in het midden tussen de eerste taxatie en de taxatie van de doleant zelf. Ook uitdrukkingen als: "een derde afgedoleerd" wijzen daarop. De behandelde doleanties betroffen samen aanslagen tot een totaal van f 19.347-18-14. De eigen taxaties kwamen uit op f 10.823-13-0, de adviezen van de commissie op f 15.133-6-0. Het advies van de taxatiecommissie gold als een voorlopige nieuwe aanslag, maar werd in feite beschouwd als de definitieve aanslag. Van een beschikking van de Staten over de adviezen is niets bekend.

Uit het voorafgaande moet men concluderen dat de behandelde doleanties voor historisch onderzoek niet bruikbaar zijn als correctie op de aanslagen. Daarvoor zeggen zij te weinig over de redenen van de doleantie en de motivering van de vermindering. Alleen het feit dat er bezwaren rezen tegen de aanslagen kan nader onderzocht en benut worden.

Een aantal doleanties legde de taxatiecommissie terzijde. Dat gebeurde deels op formele gronden, bijvoorbeeld omdat ze te laat waren ingediend of afkomstig waren van neringdoenden, deels omdat ze afkomstig waren van onvermogenden aan wie al collectief kwijtschelding was verleend. De niet behandelde doleanties zijn misschien niet allemaal bewaard gebleven, maar wat er over is³⁶ levert vaak interessante informatie op over personen en de omstandigheden waarin zij leefden. Als voornaamste motieven om bezwaar te maken komen naar voren het onvermogen om de aanslag te betalen en de hoogte van de aanslag in vergelijking met wat op grond van vroegere ervaringen of feitelijke consumptie verwacht was.

Pastoor Bartholomeus Cley (Hogewoerd 239) was een late doleant. Hij zette zijn bezwaren pas op 9 juni 1750 op schrift. Hij wenste zijn aanslag tot ongeveer de helft te zien teruggebracht en had dat bedrag inmiddels ook voldaan. Als motief voor zijn verzoek gaf hij op dat hij onvermogend was, geen vast trakte-

36. GAL, SA inv.nr. 4151.

ment had, leefde van de giften van de arme rooms-katholieke gemeente en de lasten van de kerk moest betalen. Zijn doleantie was te laat, omdat hij deze had toegezonden aan een vriend buiten de provincie, bij wie ze niet was aangekomen. Het had hem veel moeite gekost om een nieuw sommatiebiljet te krijgen.

Jan Schilver (West-Nieuwland 213), oud 75 jaar, "hoveling in St. Jacobshofje", huisgezin: "mijn persoon alleen", kostwinning: "niets, als met steen en graveel bezet sijnde meest bedlegerig", maakte bezwaar tegen zijn aanslag van f 5-3: *Ik leee van aalmoesen en klijne preuues door de Heeren Regenten van het voorzeyde hofje op de Koepoortsgragt van tijd tot tijd uytgereykt werdende, dog dewelke door de bedroefde sterfte onder het rundvee tegenwoordig seer gering zijn.* Hij meende niets meer verschuldigd te zijn en drie regenten van het hofje bevestigden dit met hun handtekening. In hetzelfde hofje treffen we verder aan: Engeltje Heegeman, weduwe van Thomas Smeeding, 62 jaar, met als kostwinning: *wat breyen als ik het heb te breyen*; Jannetje Peltens, weduwe van Jan Luynemans, 77 jaar, "watersugtig", kostwinning: *niets, als door ziekte onbequaam sijnde*; Bartha van Vegten, weduwe van Matthijs Designy, "sieik te bed leggende", kostwinning: *niets, als gedurig bedlegerig sijnde.*

Het bezwaar van Reynier Oortman, een van de twee herbergiers aan het Utrechtse Veer, was niet gelegen in het feit dat hij een aanslag kreeg voor de herberg, maar dat deze aanslag te hoog was, *ter zaake dat ik geen burgerneringe houde en dat fatsoendelijke lieden met haar ijgen wijn rijsen, waardoor ik wijngn consumsie hebbe.*

Onder de doleanties is ook een kort bericht te vinden van juffrouw Adriana Aletta van Marke, een in Leiden gestrand slachtoffer van de oorlog met Frankrijk. Zij verklaarde op 20 mei 1746 uit Breda gevlucht te zijn en na veel omzwervingen op 7 augustus 1748 in Leiden als gast te zijn opgevangen. Na vier weken kreeg zij een eigen "menagje", waarin zij later een meisje van dertien jaar opnam. Uit eigen beweging had zij zich bij de bonmeesters gemeld, maar geen taxatiebiljet ontvangen. Zij leefde, naar zij schreef, *van de intrest van haar eige affecten* (sic!). Op 26 november 1748 had zij voor zes maanden f 21 betaald, *gelijk zij na gemoede dagt schuldig te zijn voor haar en haar meid.* Van de heer Romswinkel had zij hierover een kwitantie gekregen van f 17-10 voor het gewest en f 3-10 voor de stad.

Minder bereid om te betalen was de heer Hendrik Beusechum van der Linden, een oud-schepen van Gorinchem, die zich in mei/juni 1748 in Leiden had gevestigd. Van de ontvanger van de personele quotisatie in Gorinchem kreeg men in Leiden het bericht dat hij was getaxeerd in de tiende klas (een inkomen f 3.500-4.000) en op 23 juni antwoordde men dat hij hier was gevonden en ingeschreven. In zijn bezwaarschrift verklaarde Hendrik aftrek te wensen voor wat hij had betaald in Koudekerk, waar hij een buiten had. Dit zou zonder meer zijn toegestaan, omdat de resolutie van de Staten van 8 november 1748 het voorschreef. Maar met een slimme redenering probeerde hij nog meer af te trekken. In Gorinchem had hij aan de pachter van het zout- en zeepgeld al f 56-5-4 betaald voor de twaalf maanden van 1 april 1748 tot en met 31 maart 1749. Hij meende drie vierde van dit bedrag te mogen aftrekken, omdat per 1 juli 1748 het provisioneel middel was ingevoerd en hij dus anders over negen maanden dubbel betaalde. Met hetzelfde argument wilde hij ook voor een deel van de aan de pachter al betaalde koffieaccijns vermindering krijgen. De taxatiecommissie legde zijn bezwaarschrift terzijde.

Een categorie apart vormen de bezwaarschriften van de neringdoenden. Behalve de reeds vermelde motivering brachten zij ook een meer fundamentele reden naar voren om bezwaar te maken tegen de hoogte van de aanslag. De taxatiecommissie had bij het vaststellen daarvan geen rekening gehouden met het feit dat de kleinhandel door de klanten was gedwongen tot verlaging van de prijzen, omdat de accijnzen waren afgeschaft. Daardoor leden deze neringdoenden een dubbel verlies: over hun voorraad op 1 juli 1748 hadden zij al impost betaald, die zij niet op de kopers konden verhalen, en bovendien kregen zij een aanslag voor hun omzet zonder dat zij die in de prijzen konden verrekenen. De vaak gelijkkluidende bewoordingen van de bezwaarschriften wijzen erop dat deze het resultaat waren van onderling overleg.

Een voorbeeld vormt het bezwaarschrift van de biertapper Casper Westerman (Wanthuis 75). Van 21 juni 1748 tot 23 juni 1749, toen hij zijn aanslag kreeg, had hij bier zonder impost (accijns) verkocht. Over de zeer grote voorraad die hij op 21 juni 1748 had, was door hem wel impost betaald. Ten onrechte was hij nu voor zijn omzet ook nog in het provisioneel middel aangeslagen. Bakkers, vleeshouwers, turfverkopers en anderen die noodzakelijke levensbehoeften verkochten, waren niet aangeslagen voor hun nering. De resolutie van de Staten maakte geen uitzondering voor de biertappers *de*

consumtie van bier mede nootsakelijk (zoo wel als broot en vleesch) tot 's menschen nodruft (sic!) en onderhoudt zijn streckende. Isaac Domus (Wolhuis 161), een koekbakker, wees erop dat men in Rotterdam en Delft aan koekbakkers het teveel betaalde gerestitueerd had. Toen ook de gilden het verzet steunden, vroegen de burgemeesters op 4 maart 1750 aan de Staten om vermindering. Pas in januari 1751 kwam hierop in een geheim schrijven een gunstige beschikking, uitgezonderd voor de herbergiers. Voor kruideniers, brandewijnen en bierverkopers bedroeg de verlaging tachtig procent, voor koekbakkers tweederde deel. De herbergiers wendden zich vervolgens zelf rechtstreeks tot de Staten. Op een verzoek van de Staten aan burgemeesters om hierover hun mening te geven, volgde het advies de gevraagde vermindering toe te staan. Of dit advies werd opgevolgd is niet bekend; wel staat vast dat men in Leiden te werk ging alsof dit was gebeurd.

Inning en afdracht

Als laatste komen de documenten aan de orde die betrekking hebben op de inning en de afdracht van het provisioneel middel. Deze bescheiden zijn modellen van volledigheid en nauwkeurigheid, waarin de gang van zaken van dag tot dag te volgen is. De belangrijkste bronnen zijn de registers van de ontvangst en de kohieren van de omslag³⁷.

Zoals gezegd bij de behandeling van de gang van zaken in Leiden, kan men bij de inning twee periodes onderscheiden. Voordat de sommatiebiljetten waren uitgereikt, kon ieder naar eigen schatting vrijwillig zijn bijdrage betalen; dit waren de zogenaamde betalingen op rekening. Na het ontvangen van de aanslag diende men de voorgeschreven termijnbetalingen te doen. Omdat niet iedereen daartoe in staat of bereid was, kwamen echter ook in de tweede periode nog veel kleinere bedragen op rekening binnen. De volledige of gedeeltelijke betaling van elke aanslag werd ten slotte verantwoord in de kohieren van de omslag, die naar bonnen en huisnummers waren ingedeeld.

37. Respectievelijk GAL, SA inv.nrs. 4160-4162 en inv.nrs. 4121-4128.

Ontfangen uyt handen van *Simon Hattenkerl*
 de Somma van *Ses Guldren*
 op Rekening van den Taux tot Remplacement van de
 afgeschafte Pajten en opgeheven Stads Excynfen.
 't Bon *Seeven huize* Actum Leyden den *21. July* 1750.
 N°. *Te Zamen f 4 : 56:—*
Voor 't Land f 4 : 56:—
Voor de Stad f 5 : 4:—
Te Zamen f 6 : —:— *W. J. Gombinckel*
220.

Kwitantie voor betaling op rekening, 1750 (GAL, SA 4120).

De betaling op rekening

Vanaf 13 augustus 1748 tekende de ontvanger per dag in volgorde van binnenkomst de inkomsten op. Het register van de betalingen op rekening³⁸ vermeldt in de eerste periode de volgende gegevens: de datum van betaling, het bon waarin de belastingplichtige woonde, zijn naam, het aantal maanden waarvoor de afdracht was bedoeld (indien dit werd opgegeven) en ten slotte het betaalde bedrag, gesplitst in een deel voor het gewest en een deel voor de stad. De beslissing dat de aanslag voor de stad een kwart zou zijn van die voor het gewest werd pas in april 1749 genomen, daarvóór werd de verdeling aan de burgers zelf overgelaten. De ontvanger vroeg wat zij op dit punt wensten, een vraag die *een yder wat duyster voorkwam*. Doordat de meeste verpachte belastingen indirect waren geïnd, had de gewone man geen kijk op deze verdeling. Na elke maand noteerde men het saldo met het oog op de afdracht. Er bestaat ook

38. GAL, SA inv.nr. 4162.

een register, uit het vorige opgemaakt, waarin de betalingen naar bon zijn ingedeeld³⁹. De bedoeling hiervan was ongetwijfeld de overname in het kohier te vergemakkelijken.

Door de nauwkeurige boekhouding is het mogelijk een goed inzicht te krijgen in het gedrag van de belastingbetalers. Het hier besproken register is vooral interessant, omdat het eerste deel ervan onverplichte betalingen vermeldt. Wie betaalde voordat hij een aanslag had gekregen, was blijkbaar bereid iets bij te dragen aan de gezondheid van 's lands financiën. De aantrekkelijke korting van vier procent die in het vooruitzicht was gesteld, kan ook een motief zijn geweest voor snelle betaling. De hoogte van de bedragen geeft informatie over wat men meende te moeten of te kunnen betalen.

De eersten die zich bij de ontvanger meldden, op 13 augustus 1748, waren meester Jacob Pla, een lid van de vroedschap, en zijn moeder Johanna Maria van Campen, weduwe van meester Adriaen Pla, beiden wonend in het bon Hogewoord. De eerste stortte *f* 21 voor het gewest en *f* 5 voor de stad, zijn moeder respectievelijk *f* 32 en *f* 8. Zij gaven niet te kennen voor welke periode dit bedrag bedoeld was, maar uit het feit dat zij nog tweemaal betaalden, kan men afleiden dat het voor twee maanden was. Ook Augustinus van Staveren, de prorector van de Latijnse school, verscheen al op de eerste dag. Bij zijn *f* 18 en *f* 6 liet hij uitdrukkelijk weten dat dit voor twee maanden gold. Veel bekende namen van "gezeten burgers" komen we al spoedig en regelmatig tegen. Burgemeester Dirck de Raad voldeed al op 15 augustus zijn eerste termijn. Meester Johan van den Bergh, regerend burgemeester, en zijn schoonzoon Andreas Cunaeus, secretaris van de rekenkamer, die een gemeenschappelijke huishouding voerden, betaalden op 28 augustus *f* 36 voor het gewest en *f* 14 voor de stad. Dit zouden zij maandelijks blijven doen tot in februari 1749. Meester Nicolaas Romswinkel, de ontvanger, schreef zijn eerste bijdrage pas op 4 september in.

Over het algemeen krijgt men de indruk dat met name de regenten bereid waren te handelen in de geest van de resolutie van de Staten, die om een vrijwillige vooruitbetaling hadden gevraagd. Maar ook de armen ontbraken niet. Op 24 december 1748 betaalde Neeltje de Vrij, schoonmaakster, weduwe van

39. GAL, SA inv.nr. 4160.

Claas Kruyk of Kruyp, f 0-15-0 voor het gewest en f 0-5-0 voor de stad. Haar aanslag van f 6-17-0 en f 1-14-0 kon zij niet voldoen, maar haar goede wil bleek uit een betaling van f 1-12-0 en f 0-8-0 op 28 oktober 1750.

Alle betalingen voor de eerste periode zijn in dit register opgenomen. Over degenen die later een of meer termijnen volledig betaalden, bevat deze bron informatie die elders niet te vinden is. Na het uitreiken van de sommatiebiljetten werden hier echter alleen de betalingen opgetekend van hen die de termijnen niet volledig betaalden. De laatstgenoemde gegevens zijn ook te vinden in de kohieren van de omslag, maar dan gerangschikt naar bon en huisnummer.

De betaling van de termijnen

In het register van de termijnbetalingen⁴⁰ treft men in volgorde van binnenkomst alle betalingen van termijnen aan. Vermeld worden: datum, bon, nummer, naam, termijn (twaalf, acht, zes of drie maanden), bedrag voor het gewest en bedrag voor de stad. Het laatste is altijd een kwart van het eerste. Tot 28 februari 1750 staat erbij of een korting van vier procent wegens tijdige betaling is gegeven. Na die datum was dat niet meer mogelijk.

Het is van belang erop te letten dat de hier vermelde bedragen niet op de genoemde datum in contanten binnenkwamen. De ingeleverde kwitanties van vroegere betalingen telde men mee. De korting van vier procent was afgetrokken, zodat met een betaling van 96 procent de hele termijn was voldaan. De inhoud van dit register is volledig terug te vinden in de kohieren, gerangschikt naar bon en huisnummer. Alleen indien het verloop van de betalingen in de tijd voor een onderzoek van belang is, kan men beter dit register raadplegen.

De kohieren van de omslag

Hoe hoog iedere belastingplichtige uiteindelijk werd aangeslagen en in hoeverre hij aan zijn betalingsplicht voldeed, staat opgetekend in de kohieren van de

40. GAL, SA inv.nr. 4161.

omslag⁴¹. Deze vermelden evenals de conceptkohieren de naam van het bon en het huisnummer, alsmede naam en beroep van de aangeslagene. Dan volgt de aanslag op jaarbasis voor land en stad (de eindbedragen uit de conceptkohieren). Bij de betalingen wordt de datum aangegeven. Daarna wordt onderscheid gemaakt tussen degenen die een of meer termijnen hebben voldaan en degenen die alleen maar kleine bedragen hebben gestort op rekening.

Van de eerste groep vinden we het aantal maanden van de termijn, het al of niet toepassen van de vier procent korting en het betaalde voor land en stad, waarbij het laatste altijd een kwart is van het eerste. Al deze gegevens zijn overgenomen uit het register van de betaalde termijnen. Bij degenen die een doleantie hadden ingediend waarop de commissarissen een vermindering hadden geadviseerd, staat achter de laatste termijn: *volgens nadere provisionele tauxatie op desselfs doleantie sonder korting* en het bedrag dat over de verminderde aanslag nog moest worden betaald. Ook komen aantekeningen voor over een gedeeltelijke betaling elders of over kwijtscheldingen om bijzondere redenen.

Pieter van Lelyveld (Zuid-Rijnevest 32) mocht bijvoorbeeld voor het gewest f 166-10-0 in mindering brengen, die hij in Leiderdorp voor zijn verblijf op zijn buiten had betaald. De zeven gulden die hij al te veel had betaald, liet hij zitten. De aanslag voor de stad moest hij echter volledig voldoen.

Ook de rentenier Vincent van Tol (Gasthuisvierendeel 4) kon f 80 aftrekken, waarvoor hij in Zoeterwoude een aanslag had gekregen. Hij was een zeer vlotte betaler. Al op 23 oktober 1749 had de ontvanger het hele bedrag kunnen innen, uiteraard met aftrek van vier procent voor tijdige betaling. Het zal hem overigens niet moeilijk zijn gevallen van zijn inkomen van f 12.000-14.000 ongeveer 2,5 procent te betalen, temeer omdat naast het wegvallen van de verpachte belastingen ook de personele quotisatie in 1749 was afgeschaft. Daarin was hij voor f 300 aangeslagen.

Van de aftrek die was gegeven voor verblijf op buitenplaatsen is een aparte lijst bewaard met de namen van zestig personen en meestal de plaats waar het buiten lag. In Zoeterwoude lagen er vijftien, in Oegstgeest acht, in Voorschoten vijf, in Leiderdorp, Koudekerk en Hazerswoude drie, in Alphen en Wassenaar

41. GAL, SA inv.nrs. 4121-4128.

twee, in Voorburg, Nieuwkoop, Warmond, Esselijkerwoude, Rijswijk, Sassenheim, Noordwijkerhout, en Lisse één; elf plaatsen zijn niet ingevuld. Het buiten van Hendrik Beusechum van der Linde in Koudekerk staat niet op de lijst, omdat hij nog niet had betaald. De vrijwillige betalingen van deze groep, voordat de aanslag was opgelegd, treft men hier niet aan.

Bij de tweede groep — degenen die geen termijn hadden betaald — worden alle betalingen met datum vermeld. De aantekening *per rest volgens accort* bij veel neringdoenden wijst op de kwijtschelding die zij hadden gekregen van hun aanslag voor de nering. Ieder afzonderlijk had een afspraak gemaakt met de burgemeesters over wat hij nog kon betalen. Voldeed hij deze rest, dan gold de aanslag als afgewikkeld.

Opvallend is het groot aantal getaxeerden die hun aanslag niet volledig of in het geheel niet betaalden. In Hanenburg kwam van de helft van de vijftig getaxeerden niets binnen en van niemand het volledige bedrag. Voor de onvermogenen was een algemene kwijtschelding gegeven. Maar ook velen van wie men moet aannemen dat zij wel degelijk in staat waren te betalen, bleven in gebreke. De kunstschilder Louis de Moni (Zuid-Rijnevest 55) was ingedeeld in de vijfde klas en dus beslist niet onvermogen⁴². Toch betaalde hij maar voor twaalf maanden. Het schijnt dat van parate executie in dergelijke gevallen geen sprake was.

De kohieren zijn een geschikte bron voor onderzoek waarbij het totaal van de betalingen gedaan door een persoon of een groep personen een rol speelt. Ook zijn vergelijkingen mogelijk van Leiden met andere plaatsen waarvan de kohieren zijn bewaard. De aanslag zelf mag men niet gebruiken als criterium van welstand. Hiervoor gelden dezelfde argumenten als zijn besproken bij het conceptkohier.

De afdracht

Tot slot volgen hier nog enkele opmerkingen over de wijze waarop de ontvanger de gelden van het provisioneel middel afdroeg en over de definitieve afrekening met land en stad.

42. Bij zijn dood in 1771 bleken zijn erfgenamen meer dan f 20.000 te kunnen verdelen.

De afdracht van het provisioneel middel blijkt, althans in Leiden, niet te zijn verlopen zoals oorspronkelijk was voorgeschreven. De stad betaalde niet vooraf aan het gewest de quote, maar achteraf het geïnde. Dit gebeurde maandelijks, evenals de overboeking van het gedeelte voor de stad naar de kas van de tesorier-ordinaris. Uit de staten van de maandelijks ontvangst die met het oog op deze overboeking werden bijgehouden⁴³, kan men het verloop van de opbrengst in de tijd gemakkelijk bepalen en vaststellen welke invloed bepaalde gebeurtenissen, zoals de aanmaning van de Staten in november 1748 en het uitdelen van de sommatiebiljetten in juni 1749, op dit verloop hadden.

De overboeking gebeurde met enige vertraging en vanaf oktober 1749 mocht vijf procent collecteloon worden afgetrokken. Daardoor had de ontvanger altijd een zekere som ter beschikking om de nodige uitgaven te dekken. De kwitanties van die uitgaven zijn bewaard gebleven⁴⁴. Zij geven een indruk van de verhouding tussen de verschillende soorten uitgaven, zoals die voor de levering van papier en drukwerk en die voor het ambtelijk apparaat⁴⁵. Uit het collecteloon werden ook een aantal kleine posten betaald, zoals het verlies op gewisseld geld of de f 6-14-0 die aan vals geld was binnengekomen.

Pas op 26 juni 1754 werd door de ontvanger aan het gewest de *Staat van liquidatie wegens het provisioneel remplacement der affgeschafte pachten over de stadt Leyden* opgegeven⁴⁶. Hieruit blijkt dat in totaal aan het gewest de som van f 303.333-0-2 was afgedragen, terwijl de aanslagen voor anderhalf jaar f 600.331-11-8 bedroegen. Als oninbaar was f 270.229-0-4 afgeschreven, waarbij kan worden opgemerkt dat bijna de helft van dit bedrag op rekening komt van de foutieve taxatie bij de neringen. Een bedrag van f 5.296-2-14 was door Leidenaren elders betaald, omdat zij een deel van het tijdvak buiten de stad hadden gewoond. Dit konden zij hier van hun aanslag aftrekken. Daartegenover stond f 1.469-2-10, afgedragen op rekening door personen die om een of andere

43. GAL, SA inv.nr. 4156.

44. GAL, SA inv.nr. 4087.

45. De drukkers Samuel Luchtmans en Adam Schouten ontvingen voor het leveren, bedrukken en gedeeltelijk in perkament inbinden van onder andere het papier dat is bewaard in GAL, SA inv.nrs. 4087-4164 nog geen f 600; de ontvanger Nicolaas Romswinkel zag zijn werk gedurende vijf jaar beloond met jaarlijks f 1.500.

46. GAL, SA inv.nr. 4164.

reden niet waren getaxeerd. Meester Hendrik Beusechum van der Linden, die een geschil had met de taxatiecommissie over zijn aanslag, was erin geslaagd zijn betaling uit te stellen tot 22 juni 1754. Omdat op die datum alle berekeningen al klaar waren, werd zijn betaling van f 166-19-6 apart als inkomst vermeld. Als premie voor tijdige betaling was f 7.144-12-8 afgetrokken. Dit betekent dat ongeveer dertig procent van de aanslagen op tijd was voldaan. Het af te dragen saldo kwam hiermee op f 319.297-17-14. Hiervan mocht de stad f 15.964-17-12 (vijf procent) behouden als collecteloon. Aan het gewest was dus f 303.333-0-2 verschuldigd, precies het bedrag dat *ten comptoire van de gemeene middelen in klinkenden gelde betaalt* was.

De eindafrekening met de stad had plaats op 20 juli 1754. Op die dag maakt de ontvanger het in zijn kas nog aanwezige bedrag van f 53-1-2 over op de rekening van de tresorier-ordinaris.

Conclusie

De heffing van het provisioneel middel in Leiden heeft slechts een bescheiden bijdrage geleverd aan de financiën van Holland, maar een aanzienlijke hoeveelheid archivalia die voor historisch onderzoek van belang zijn. Dit geldt zowel voor de geschiedenis van de belastingen als voor de sociaal-economische geschiedenis.

Op het eerste gebied hebben we te doen met een unieke heffing, die verder geen sporen heeft achtergelaten in de ontwikkeling van het fiscale stelsel en ook niet was bedoeld als een poging tot vernieuwing van dat stelsel. Bij de beoordeling van het resultaat zal men voor ogen moeten houden dat het ging om een noodmaatregel, waarvan men nauwelijks kon verwachten dat het doel volledig zou worden bereikt. De gang van zaken in Leiden is uit de documenten nauwkeurig te reconstrueren en kan op bepaalde onderdelen vergeleken worden met de wijze waarop men elders te werk ging.

Voor de sociaal-economische geschiedschrijving heeft deze heffing een overvloed aan gegevens opgeleverd met name over de samenstelling van de bevolking, de omzet van de neringdoenden, de plaats die bepaalde groepen volgens de opvatting van die tijd innamen in de sociaal-economische hiërarchie en de houding van de burgers ten opzichte van hun belastingplicht. Bij dit alles

MEMORIE VAN DOLEANTIE:

over den te Hoogen Aanflagh in de Tauxatie
in plaats van de Afgeschafte Pagten.

Ik Abigaël Van der Stijp — betuyge by ~~dezen~~

dat myn Huysgezin bestaat in *een persoon*

*'t Bon
meedropens*

dat myn train bestaat in *in een hofje te Weena, t Welk door mijn
suster is aangekocht, alsoo ik dat toe ondermooget Was*

dat myne kostwinning bestaat in *nog een wijng te naja, zoo Welk
mijn buiderom en beverte doet*

N°. 272

dat ik by het Sommatie-Billicet wegens de Tauxatie in plaatze
van de Afgeschafte Pagten van 's Lands Impositien, en Stads Ex-
cijzen voor twaalf Maanden ben aangeflagen, ter Somme van
viijft gulden twee Stuyvers

dat ik sulincer met de voorz. Aanflagh te zyn beswaardt, ter
zaake dat *ik op 29 augustus 1748. gekome ben in het hofje
Van Viijft Gulden Van Haegween, Welke hofje beord is Van
alle impositien, en derhalve niet meer schuldich als des Weken
nogtaw om aen de Heere Van Keere Commissarissen te vodoen
zoo sijn bij mij betaelt de somme Van twee gulden twe Stuyvers*

konnende ik na waarheydt en gemoede verklaren, dat meene
wegens de Afgeschafte Pagten niet meer verschuldigt te zyn,
als *ter tijtende drie maanden sijn de de somme Van een gulden
viijft Stuyvers, ogt penninge.*

alsoo ik bevorens; als des Gemeene Lands Middelen by Ver-
pagting ingevordert zyn geweest, deswegens niet meerder heb
betaaldt of moeten betalen. *Wisselt derhalve dat nu niet vaders
geordacht mag worden om gelyes meer te betalen.*

N: B: Ider zy verdagt om 't Billicet
van Aanflag, benevens de Quit intie
van 's betaalde mede te brengen.

*Dit is het teken + Van Abigaël
Van der Stijp, Welke wegens haer
beverte, niet en kan Schryven*

Doleantie van een onvermogene, 1749 (GAL, SA inv.nr. 4151).

moet men echter het doel waarvoor de documenten dienden voor ogen houden en de gegevens op de juiste manier analyseren. Het was niet de bedoeling een bevolkingsregister aan te leggen, ook niet een volledig inzicht te geven in de beroepsstructuur van de bevolking, maar alleen de nodige inlichtingen te verzamelen die voor de heffing van belang waren. De hoogte van de aanslagen is van vele factoren afhankelijk en mag niet zonder meer als criterium van welstand worden gebruikt, al zit er wel een element in dat aangeeft hoe men toen iemands welstand taxeerde. Al met al hebben we te doen met een rijke bron, die tot nu toe niet voldoende en niet altijd op de juiste manier is gebruikt⁴⁷.

47. Op dit laatste heeft P.J.M. de Baar al gewezen in zijn boekbespreking, aangehaald in noot 2. Zijn opmerkingen vormden een bron van inspiratie voor dit artikel. Hem en veel andere medewerkers van het Leids Gemeentearchief dank ik voor hun hulp.

Num. der Huizen	't Bon <i>Zuid-Rijnevest</i> Landt	Staat	Te Son
	<i>Gijfkeste Van Wageningen</i>	110-11-	27-13-
3750,			
7. Januari selvit $\frac{2}{H}$ sonder korting..	73:54-	50:8-	
54 5. Septembt voor $\frac{4}{m}$ sonder korting	36:17-	9:5	
5. Dito. nog $\frac{6}{m}$ sonder korting..	55:5:0	33:56:8	
	<i>Louise des Normie, Schelde</i>	74:13-	18-13-
3751.			
15 4. Juny selvit $\frac{52}{H}$ sonder korting	74:53-	50:53-	
	<i>Gijfkeste Van Wageningen, Gruthe</i>	143:11-	35:17-
3748.	50. Decembar selvit op Raek	25:4-	6:6-
3749.	27. Novembar op Raek	30:16-	9:14-
3750.	5. September op Raek	32:-	0:-

Fragment uit het kohier Zuid-Rijnevest van 1749 (Gemeentearchief Leiden, SA inv.nr. 4128).

Reactie op
H.J.H. Mooren,
'De heffing van het Provisioneel Middel in Leiden in 1748'

H.D. Tjalsma

Het Provisioneel Middel is alweer enige tijd geleden vanuit de afdeling Sociale Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden intensief geanalyseerd nadat deze eerst op initiatief van H.A. Diederiks vrijwel integraal 'in de computer gestopt' was. Verschillende publikaties zijn hieruit voortgevloeid¹. De machineleesbare gegevens van het Provisioneel Middel zijn ook een belangrijk onderdeel van een grotere databank van Leidse historische bevolkingsgegevens in opbouw².

Zoals Mooren zelf ook constateert zijn de gegevens uit deze bron niet in de eerste plaats geanalyseerd vanwege de bron zelf of vanuit een fiscaal-historische interesse, maar voornamelijk vanuit een sociaal-economische en historisch-demografische optiek. De reden om dat te doen was, dat het kohier inderdaad een rijke bron is. Hoewel er zeker lacunes aan te wijzen zijn — Mooren somt deze uitgebreid op — is er voor Leiden geen andere bron tussen het einde van de zestiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw, die een uitgebreider en vollediger overzicht biedt van de bevolking en de beroepen. In het computertijdperk is het een relatief simpele zaak om deze bron *in zijn geheel* te analyseren, nadat deze in de computer is ingevoerd.

Nu is een reëel risico bij deze werkwijze, die in binnen- en buitenland steeds meer wordt gebruikt, dat de historicus zich minder dan vroeger afvraagt wat nu eigenlijk de waarde van de bron is. Daarbij moeten vragen gesteld worden als:

-
1. De belangrijkste, meest omvattende, publikatie is tot nu toe: H.A.Diederiks, D.J.Noordam en H.D. Tjalsma (eds.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985).
 2. Meer hierover in: H.D. Tjalsma, 'The Leiden Historical Population Databank', in: P. Doorn, C. Kluts en E. Leenarts (eds.), *Data, Computers and the Past. Proceedings of the Conference "Archiving and Disseminating Historical Machine Readable Data" (Leiden, April 27-28, 1990)* (Hilversum 1992) 139-148.

hoe representatief is deze, hoe is de bron tot stand gekomen en welke systematische fouten of lacunes zouden daarbij gemaakt kunnen zijn? Mooren wijst verschillende keren in zijn betoog op zijns inziens foutief gebruik van deze bron. De Baar deed hetzelfde enige jaren geleden op aanzienlijk scherpere toon ook al eens³.

Zonder nu op alle details in te kunnen gaan, zou ik toch graag op deze kritieken willen reageren, omdat de waarde van de thans in machineleesbare vorm beschikbare gegevens en van de daarop gebaseerde analyses in twijfel wordt getrokken.

Eerst besteed ik aan enkele specifieke punten aandacht. Zowel De Baar als Mooren wijzen er op dat het gevaarlijk is conclusies te trekken ten aanzien van het huizenbezit op grond van een vergelijking tussen dit belastingkohier en dat van de verponding uit hetzelfde jaar. In *Armoede en sociale spanning* is duidelijk aangegeven (p. 24) dat wordt *aangenomen* dat een huis eigen bezit is als de namen in de twee registers bij hetzelfde huisnummer overeenkomen. Dat is maar een veronderstelling: zeker weten we dat inderdaad niet. De voorbeelden die De Baar noemt geven aan dat deze veronderstelling zeker niet altijd juist is, maar hij maakt niet aannemelijk dat deze vertekening van het beeld in sommige wijken van de stad sterker zou zijn dan in andere delen van de stad. Juist daarvoor (een wijksgewijze vergelijking) zijn deze gegevens alleen gebruikt.

Mooren geeft in zijn artikel op pagina 33 en verder een interessante (partiële) gezinsreconstructie van de bevolking in de gebuurte Houtenburg. Voornamelijk door het ontbreken van kinderen beneden de vier jaar blijken er in de categorieën echtparen met of zonder kinderen verschillen in de percentages op te treden. Een feit waar Noordam in het desbetreffende hoofdstuk (op p. 87 en verder) expliciet aandacht aan besteedt en een voorbehoud over maakt.

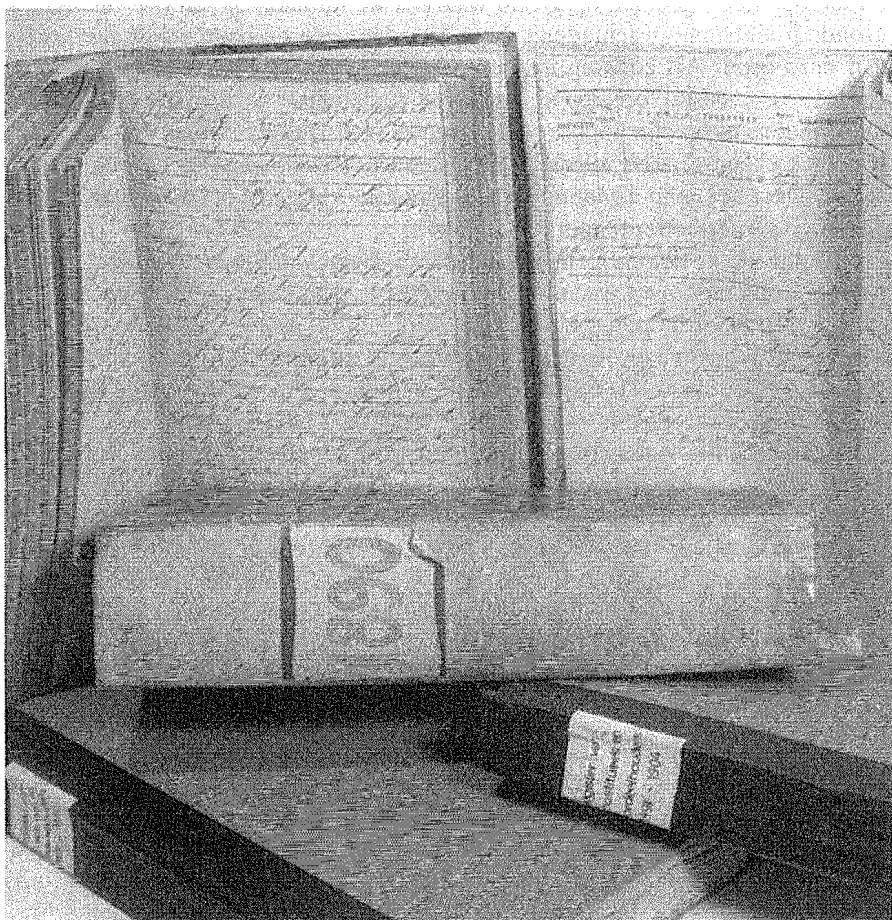
Belangrijk is het speurwerk van Mooren naar de tarieven, die tot uiting komen in de in het kohier aangegeven klassen. De destijds daarvoor gehanteerde richtlijnen zijn nooit teruggevonden. Alleen al daarom is zijn werk belangrijk, vooral ook omdat hij heeft kunnen reconstrueren hoe uit de com-

3. Bespreking door P.J.M. de Baar in *Genealogische Bijdragen Leiden en Omgeving* 1 (nr. 4; maart 1986) BO 23-30.

binatie van klassenindeling en andere gegevens de uiteindelijke aanslag berekend is. Ook hij vindt echter "onverklaarbare afwijkingen" (p. 50). Het meeste wat Mooren in dit verband noemt lijkt mij overigens plausibel.

Meer in het algemeen zou ik willen zeggen dat Mooren een zeer gedegen onderzoek heeft gedaan, op grond waarvan we nu meer weten over de achtergrond, de ontstaansgeschiedenis en in het algemeen de brontechnische kanten van deze bron. Als zodanig is zijn stuk zeker waardevol. Daarnaast trekt hij conclusies, meestal op grond van zeer gedetailleerd onderzoek in enkele huishoudens of op zijn hoogst een gebuurte. Ook De Baar werkt op deze wijze. Beiden trekken daarbij allerlei conclusies uit *Armoede en sociale spanning* in twijfel. Over het geheel genomen komt Mooren overigens niet met totaal andere cijfers of een hoog foutenpercentage.

Zonder de kritiek nu geheel van tafel te vegen wil ik met nadruk wijzen op wat heel duidelijk *een verschil in benadering* is. Wij gaan in onze analyses van het gehele kohier uit. Daar zitten onmiskenbaar haken en ogen aan, die wij ook altijd hebben aangegeven. Het gaat bij de analyse van dit soort historische gegevens — op zich al een moeilijke categorie gegevens — niet altijd om zekerheden, maar eerder om trends of waarschijnlijkheden, zoals overal waar in de wetenschap van statistiek gebruik wordt gemaakt. Het resultaat is geen exacte weergave van de bron, maar een zo betrouwbaar mogelijke benadering daarvan. Mooren en De Baar hebben daarentegen detailonderzoek verricht, dat niet voor de hele bron is uit te voeren, of op zijn best zeer vele jaren werk in beslag zou nemen. Hun kritische opmerkingen zijn daarom mijns inziens een goede aanvulling op, maar geen totale aantasting van ons werk.

Registers van Bordeelhouders en Prostitueés (Gemeentearchief Leiden, foto J. Lagas).

**Illegale prostitutie in Leiden
in de tweede helft van de negentiende eeuw**

P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik

Een van de belangrijkste doelstellingen van de gemeentelijke verordening van 6 oktober 1853 inzake de reglementering van de prostitutie was ongetwijfeld het bestrijden van geslachtsziekten¹. De reglementering hield immers onder andere in dat iedere prostituée zich in een politieregister moest laten inschrijven en zich twee keer per week geneeskundig moest laten onderzoeken. Iedere ingeschreven prostituée kreeg daartoe een van gemeentewege verstrekt boekje waarin de staat van haar gezondheid werd aangetekend.

In theorie was dit een sluitende regeling. Vrouwen die zich niet wilden laten onderzoeken, of bij gebleken besmetting niet in het ziekenhuis wilden, werd het boekje ontnomen. Zij konden dan in geen enkel bordeel terecht, want bordeelhoudsters mochten alleen prostituées met boekjes opnemen. Een vrouw die zich om welke reden dan ook niet wilde laten inschrijven, werd een illegale, geheime of clandestiene prostituée genoemd.

Een tweede doel van de registrering was het realiseren van een beter toezicht. Politiebeambten kregen de bevoegdheid te allen tijde de verblijven der bordeelhoudsters binnen te treden, waardoor zij meer greep konden krijgen op de bijverschijnselen van de prostitutie, zoals beroving en afpersing. Bovendien werd het de uitbaters van een bordeel vrijwel onmogelijk gemaakt om prostituées zonder boekje te herbergen of degenen die dit wel bezaten tegen hun zin vast te houden.

1. Gemeentearchief Leiden (GAL), Bibliotheek van Leiden en omgeving (BLO), nr. 30456. Zie voor de juridische achtergrond van de reglementering D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 161; zie ook P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1991, 50-83.

De vraag rijst of de gemeente de beoogde doelstellingen met deze maatregelen heeft bereikt. Het antwoord kan kort zijn: men is er bij lange na niet in geslaagd de prostitutie te beperken tot legale hoererij. De strijd tegen de clandestiene prostitutie werd al vrij snel verloren, hoewel dit er in de eerste jaren na de reglementering niet naar uitzag. De controlerend geneesheer die twee keer per week het geneeskundig onderzoek verrichtte, W.H.S. Junius, was aanvankelijk zeer optimistisch. "Niet alleen in het Caeciliagasthuis, maar ook in de stad kwamen volgens getuigenis van de hoogleraar Krieger en andere genees- en heekundigen, in vergelijking van vorige jaren slechts zeer weinige gevallen van Syphilitis voor. Deze onmiskenbare gunstige uitkomsten zijn wij verschuldigd aan de verordening omtrent de bordelen en de publieke vrouwen, benevens de instructie betreffende het geneeskundig toezicht op de openbare vrouwen door de Edel Achtbare Raad der gemeente Leyden sedert 1 januari 1854 in werking gebracht", aldus zijn verslag over het jaar 1854². Twee jaren later al sloop een wat somberder toon zijn jaarverslag binnen. Weliswaar bleef hij vol lof over de reglementering en de controle, maar daarnaast constateerde hij bij de clandestiene prostituées die hij te behandelen kreeg steeds ernstiger vormen van syfilis. Hij bepleitte dan ook een krachtig optreden tegen de clandestiene prostitutie³.

Een zelfde gedragslijn was al eerder voorgegaan door de commissaris van politie die belast was met het toezicht op de prostitutie. In zijn eerste driemaandelijks verslag aan B. en W. berichtte hij dat het aantal ingeschreven vrouwen dan wel niet groot was (44), maar dat dit getal veel groter zou zijn geweest indien het toezicht op de openbare vrouwen strenger gehouden kon worden⁴. "Men kan toch van geen commissaris van politie vergen dat deze zich met het opsporen van derzelve bezig houdt; ook kan men dit niet altijd aan agenten overlaten, doch men zoude daarvoor evenals in andere plaatsen inspecteuren van politie moeten bezigen. Bij het doen van rondes door eenen inspecteur, zouden er velen op straat worden aangetroffen"⁵.

2. GAL, Archieven van de gasthuizen, inv.nr. 1468.

3. *Ibidem*.

4. GAL, Secretariearchief na 1851, *Notulenboek B en W 1854*, bijlage 99, fol. 33^v.

5. *Ibidem*.

Prof. F.W. Krieger, hoogleraar geneeskunde (GAL, pv.nr. 53821).

Zowel Junius als de commissaris bleven in hun verslagen hameren op hetzelfde feit: de reglementering beteugelt geslachtsziekten, maar de illegale prostitutie is niet uit te roeien. Integendeel, ze neemt hand over hand toe en vormt een steeds groter gevaar voor de volksgezondheid. Een kleine vijftig jaar later lijkt een anonieme en ongedateerde vragenlijst hen gelijk te geven. Tegenover vijf geregistreerde bordelen met zeven à tien prostituées, alle in De Camp, ruwweg de wijk achter de Hartebrugkerk, stonden alleen al in dezelfde wijk vijftien clandestiene huizen van ontucht, bevolkt door zeventien illegale hoeren⁶. Het werkelijke getal van de laatste categorie moet veel groter zijn geweest. Veel geheime prostituées pikten hun klanten op in kroegen en gingen met hen 'naar buiten', een door de politie gebruikte term voor de gewoonte van illegalen om hun werk buiten de voormalige stadspoorten uit te oefenen. Wanneer dit door het jaargetijde niet kon, was er altijd wel een logement of een kamertje te vinden.

Met de gezondheid van de legale prostituées was het rond de eeuwwisseling droevig gesteld. Een rapport van de gemeentelijke gezondheidscommissie van 1904 vermeldt dat vrijwel iedere ingeschreven en dus onderzochte vrouw gonorroësch was geïnfecteerd. Een verschijnsel dat de leden van de commissie nog bedenkelijker vonden dan besmetting met syfilis, omdat dit laatste veel makkelijker was vast te stellen. Een prostituée met gonorroe leek gezond, maar vormde in feite een zeer groot gevaar voor de volksgezondheid⁷. Wanneer de geregistreerde vrouwen er al zo slecht aan toe waren, moet voor de illegale hoeren het ergste worden gevreesd. Cijfermateriaal voor hen is er niet, maar ze zullen bepaald niet gezonder zijn geweest dan hun legale zusters.

De vraag naar de werkelijke omvang van de clandestiene prostitutie valt moeilijk te beantwoorden. De politie was immers alleen geïnteresseerd in het wel en wee van de legale prostituées die uitgebreid, maar weinig zorgvuldig, geregistreerd staan in het driedelige *Register van Prostituéés en Bordeelhouders*. Alleen in gevallen van wetsovertreding hield men zich bezig met clandestiene vrouwen en daarom zijn geen vergelijkende cijfers voorhanden.

6. GAL, Archief van de Gemeentepolitie (Kleine inventarissen, nr. 87), *Register van Prostituéés en Bordeelhouders*, deel 3, ongedateerde lijst achterin.

7. *Gemeenteverslag*, 1904.

Wie de drie registers doorneemt, komt vrij snel tot een verrassende conclusie. Van de 183 hoeren die in het eerste register (1853-1875) worden vermeld, zijn er 72 geboren en getogen in Leiden. In het tweede (1875-1890) is deze verhouding 263-13 en voor het derde (1890-1904) luidt zij 103-3. Het is niet aannemelijk dat het zedelijke peil van de Leidse meisjes met sprongen omhoog is gegaan, zodat er een andere oorzaak moet zijn voor deze forse terugval. Het is goed mogelijk dat zij massaal kozen voor een carrière in de clandestiene prostitutie. Harde bewijzen daarvoor zijn er niet, maar het is wel opvallend dat de illegale hoeren die in aanraking kwamen met de politie, op een enkele uitzondering na uit Leiden kwamen.

Wanneer deze veronderstelling juist is, rijst de vraag waarom de Leidse prostituées niet kozen voor een redelijk beschermd en veilig bestaan in een ordentelijk bordeel, maar de voorkeur gaven aan gescharrel op straat en aan louches logementen met daarbij het risico besmet te raken. Met andere woorden, wat maakte de clandestiene prostitutie zo aantrekkelijk? Een vijftal factoren lijkt daarvoor in aanmerking te komen: het financiële aspect (het verdiende geld kon een illegale hoer volledig voor haarzelf houden); de weinig populaire, verplichte medische onderzoeken voor legale prostituées (ook wel 'visitatie' genoemd) behoeften illegale hoeren niet te ondergaan; illegale prostituées waren vrijer in het werven van cliëntèle; voor illegale hoeren waren er meer mogelijkheden voor extra-verdiensten via diefstal van de klanten; en ten slotte kon overmatig drankgebruik er wellicht toe leiden dat een prostituée niet langer in een bordeel kon worden gehandhaafd, zodat zij uiteindelijk in de illegaliteit belandde.

In deze bijdrage worden eerst deze vijf factoren nader besproken, daarna wordt aandacht geschonken aan de geografische herkomst van de prostituées en ten slotte komt het gemeentebestuur ten aanzien van de prostitutie aan de orde.

Het geld

Het financiële aspect heeft zeker bijgedragen tot een loopbaan in de illegale prostitutie. Wat een clandestiene hoer verdiende was voor haarzelf. Wanneer het weer het toeliet, oefende zij haar bedrijf uit in de open lucht en hoefde ze geen kamerhuur te betalen. Of de illegale prostituées meer of minder verdienen dan de geregistreerde, valt door het ontbreken van voldoende kwantitatief materiaal moeilijk te zeggen. Bovendien zal het geboden bedrag ongetwijfeld

hebben afgehangen van de leeftijd en de aantrekkelijkheid van de vrouw in kwestie. Zo kreeg de 38-jarige, volkomen afgeleefde illegale hoer Maria Coster een kwartje voor haar diensten⁸, terwijl de heel wat jongere Dina Krul het tienvoudige daarvan opstreek⁹. Zo er al gesproken kon worden van een standaardtarief, dan zal dit bedrag rond de twee gulden hebben gelegen.

Hoeveel legale prostituées vroegen valt nog moeilijker te achterhalen. Evenmin wat zij zelf mochten houden en wat naar de bordeelhoudster ging. Er is gesuggereerd dat geregistreerde hoeren op 'fifty-fifty'-basis werkten, maar helaas betreft het hier een bewering zonder bewijs¹⁰. Dat een dergelijke regeling — zij het in een niet geregistreerde instelling — inderdaad voorkwam, blijkt uit een klacht van Johanna Weeren, buffetjuffrouw in de tapperij van Jacobs, Nieuwe Beestenmarkt 19. Volgens zeggen werd zij door de tapper en diens vrouw, Marie Boenders, gedwongen tot prostitutie, waar ze in tegenstelling tot de dienstmeid, Anna Vlasvelt, die op basis van 50% werkte, geen zin in had¹¹.

Wat voor een tapperij opging, kan ook voor een erkend bordeel zijn opgegaan, maar zekerheid is er niet. Dat geldt ook voor de prijzen in een legitiem huis van ontucht. Soms diende de klant één gulden te betalen, en soms vier¹². Veel inzake het tarief zal hebben afgehangen van de mate van dronkenschap, draagkracht en gedrag van de klant. Boeren die met een volle portefeuille van de veemarkt kwamen, hebben ongetwijfeld meer betaald dan de minder bedeelde huzaren van het Vierde Regiment Infanterie die er bij het minste of geringste op los sloegen. Met het nodige voorbehoud kan er ook voor een legaal bordeel gedacht worden aan een bedrag rond de twee gulden als standaardtarief.

8. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Processen verbaal*, inv.nr. V 22, 135.

9. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrapporten*, 22/23 juni 1883.

10. A. Huitzing, 'Prostitutie in Leiden in de tweede helft van de 19e eeuw', *Spiegel Historiae* 17 (1982) 434.

11. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Processen verbaal*, V 19, 98.

12. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrapporten*, 8/9 januari 1883, 21 december 1885.

De visitatie

De artikelen 8 en 9 van de Verordening op de openbare vrouwen en de bordelen binnen Leiden verplichtten de ingeschreven prostituées zich twee keer per week te laten onderzoeken. Hiertoe werden van gemeentewege een *Medicinae et Chirurgiae Doctor* en een heemeester aangesteld, die op grond van de Instructie betreffende het geneeskundige toezicht op de openbare vrouwen binnen Leiden onder meer tot taak hadden de dames in het Caeciliagasthuis te onderzoeken¹³. Dit onderzoek, in de wandeling 'de visitatie' genoemd, is bij de prostituées waarschijnlijk niet populair geweest. Of dit kwam door inkomstenderving of omdat de gang van zaken vernederend zou zijn¹⁴, valt door het ontbreken van duidelijke oordelen van de kant der prostituées niet te zeggen. Wel dat de visitatie een punt van aanhoudende zorg was voor de bordeelhoudsters en hun werkneemsters. Hoeren die door hun baas of bazin werden verdacht van besmetting, werden door hen naar een arts gestuurd¹⁵; sommige meisjes stuurden keurig een briefje naar de politie wanneer zij om de een of andere reden niet naar de keuring konden¹⁶.

Illegale prostituées hadden geen last van deze beslommeringen en oefenden besmet en wel hun beroep uit. De enige mogelijkheid tot controle was een vrijwillige gang naar een arts wanneer de vrouw in kwestie een onderzoek nodig achtte of wanneer een clandestiene meid wegens een vergrijp werd opgepakt¹⁷. Beide situaties zijn meer dan eens voorgekomen. Al zal niemand uit het rose leven de uitgebreide en nogal gruwelijke verslagen van Dr. Junius hebben gelezen, de gevaren van een syphilitische besmetting waren ongetwijfeld bij iedereen bekend. Desondanks zullen meer clandestiene dan legale hoeren ziek zijn geweest.

13. GAL, BLO, nr. 30455.

14. K. Peters, 'Huizen in een hoerenkast', in: *Een tipje van de sluier* (Amsterdam 1986) 69.

15. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrapporten*, 26 juni 1874 en 21 juni 1878.

16. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituees en Bordeelhouders*, deel 3, nr. 62.

17. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrapporten*, 17/18 december 1875, 6/7 februari 1877 en 18 maart 1876.

De klantenwerving

Artikel 19 van de Verordening verbood geregistreerde prostituées en bordeelhoudsters "voorbijgangers feitelijk tot zich te trekken, of door woorden, teekenen of gebaren te lokken". Dit betekende overigens niet dat de dames dag en nacht in een bordeel opgesloten zaten en daar de komst van de klanten afwachtten. Geen enkele politiebeampte kon iets ondernemen tegen een vrouw die op straat wandelde en zich liet aanspreken of die zich in een kroeg in de buurt van het bordeel liet oppikken. Het enige verschil tussen legale en illegale meiden wat betreft werving van klanten, is dat de laatsten meer mogelijkheden hadden. Ze konden makkelijker tippelen, bij de Ruïne (het huidige Van der Werffpark) bijvoorbeeld, waar Hendrica Cornelia de Jong, bijgenaamd 'Hoerige Heintje', haar vaste stek had¹⁸. Daarnaast konden zij zonder dwang en verplichting na de dagelijkse arbeid 's avonds in een kroeg gaan zitten, bij voorkeur in een van de vijf slecht bekend staande tapperijen annex speelholen in de Morsstraat, wachtend op een kerel aan wie ze iets konden verdienen¹⁹. Wanneer zij geslaagd waren, namen de dames hun klant mee naar buiten of gingen zij met hem mee naar een logement of stille knip. Favoriet waren de grasbermen van de singels, maar ook achter de school op de Bloemmarkt (de huidige Boommarkt), in het Plantsoen, in de tuin van het anatomisch kabinet aan de Zonneveldstraat of desnoods midden op de Oude Vest voor de schouwburg²⁰.

Diegenen die liever binnenshuis aan de kost kwamen, konden hun klanten meetronen naar het logement van Kat in de Jan Vossensteeg, naar een clandestien huis aan de Langebrug waar de 15-jarige Cornelia Brakel (woonachtig in de Havenstraat) vertoefde, naar het logement van Uljée aan de Stationsweg of naar de bovenverdieping van de kruidenierster Schreuder, waar de weduwe Verstraate gelegenheid gaf. Verder kon de klant natuurlijk altijd terecht in een van de vele illegale kamertjes in De Camp en in de Sliksteeg waar korte tijd een

18. *Ibidem*, 28/29 mei 1883.

19. *Ibidem*, 29/30 augustus 1878.

20. *Ibidem*, 21/22 januari, 12/13 juli 1877; 5/6 juni 1876; 9/10 september 1875; 30 november/1 december 1878.

flink aantal clandestiene hoeren heeft gewoond²¹. Wie dit nog niet genoeg was, kon proberen toenadering te zoeken tot de 13-jarige dochter van een zekere vrouw Ensesling, die bij haar moeder in de Haverstraat misschien een deugdzzaam leven leidde, maar volgens haar werkgeefster, vrouw Van Woerkom, een wel zeer ruime interpretatie gaf aan haar werk als dienstmeid in de tapperij van haar man aan de Nieuwe Rijn²². Wie een oudere dame prefereerde, kon terecht bij vrouw Felthof, Beestenmarkt 51, die volgens sommigen niet alleen de hoer uithing, maar ook als naaktmodel voor fotografen poseerde en van wie naaktportretten bij studenten aan de muur hingen²³.

Diefstal

Wie de politiearchieven uit de vorige eeuw doorneemt, krijgt al vrij snel de indruk dat prostitutie en diefstal onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Het aantal berovingen is zo groot dat een systematische behandeling binnen het bestek van dit artikel ondoenlijk is. Ook wat roof en diefstal betreft is er nauwelijk onderscheid te maken tussen legale en illegale prostituées. Er kan hooguit worden gezegd, dat de laatsten iedereen beroofden en de eersten trouwe klanten en grote verteerders met rust lieten.

De manier waarop een klant geld of goederen afhandig werden gemaakt varieerde van een simpele omsingeling door een aantal dames die er met een gerolde portefeuille of een van de ketting afgeroofd horloge vandoor gingen²⁴, tot het leeghalen van de broekzakken door een medeplichtige terwijl de prostituée met het slachtoffer bezig was. Wanneer deze enigszins bedreven was in zakkenrollerij, kon zij de zaken ook wel alleen af, zeker wanneer ze erin slaagde zich op de schoot van haar klant te nestelen, een tactiek die de beruchte en vrijwel altijd dronken Cornelia Paradijs vaak met succes toepaste²⁵. Ook nuchtere prostituées gingen op een soortgelijke manier te werk. Al stoeiend voor het bordeel Vrouwenkerkhof 10 slaagde de legale hoer Maria van Eijkhof erin aan

21. *Ibidem*, 8/9 januari 1877; 22/23 juni 1883; 2 juli, 6/7 februari 1884; o.a. 26 maart 1879, 31 mei 1881, 5/6 april 1883; 13 oktober 1885.

22. *Ibidem*, 16 oktober 1885.

23. *Ibidem*, 11 september 1885.

24. *Ibidem*, 6/7 mei 1882.

25. *Ibidem*, 6 november 1893.

haar klant in spe een juwelen dasspeld ter waarde van honderd gulden te ontfutselen. Bij ondervraging gaf zij toe het voorwerp van haar klant te hebben afgenomen, maar verklaarde zij dat ze het inmiddels had verloren²⁶. Er zal ongetwijfeld iemand op de loer hebben gestaan om de buit in ontvangst te nemen en te verpatsen.

Er waren soms meer van dit soort buitenkansjes. Op 29 maart 1878 kwam Simon Johannes Kreps, echtgenoot van de voormalige Leidse bordeelhoudster Elisabeth Prillewitz, op het politiebureau melden, dat hij in het bordeel van Louisa van der Horst aan de Korte Sint Agnietenstraat 10, twee bankbiljetten van honderd gulden was kwijt geraakt. Onderzoek leverde niets op en Kreps kon naar zijn woonplaats Rotterdam terug in het bezit van de tweehonderd gulden, die de dames blijkbaar niet hadden opgemerkt, en vier effecten van duizend gulden nominaal, die het personeel van dit nogal beruchte bordeel waarschijnlijk niet de moeite waard hadden gevonden²⁷.

Nog erger verging het de Leiderdorpse veehouder Gerke Hilles Hylkema, die na een dranksessie met de illegale meiden Maria Wakka en Wilhelmina Otgaar in de Sionsteeg maar liefst zeshonderd gulden miste. Het geld werd door de daders later in een aantal Rotterdamse kroegen stukgeslagen²⁸. Iets dergelijks was Hylkema, een bekende figuur in De Camp en een groot verteerder²⁹, in een legaal huis waarschijnlijk niet overkomen. Hooguit bij de bovengenoemde Louisa van der Horst, waar wel meer klanten volkomen uitgeschud en soms zelfs horizontaal het pand verlieten³⁰. Maar zelfs daar zullen de dames het niet hebben aangedurfd om een klant na vooruitbetaling voor de te bewijzen diensten en drank, na lediging der flessen met een kachelpook de deur uit te slaan, zoals de illegale Aafje Hoefnagel presteerde³¹.

26. *Ibidem*, 22/23 juni 1880.

27. *Ibidem*, 29 maart 1878.

28. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Processen verbaal*, inv.nr. V 21, 3 maart 1895.

29. *Ibidem*.

30. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrapporten*, 30 november/1 december 1878.

31. *Ibidem*, 15/16 november 1885.

De Sionsteeg omstreeks 1900 (GAL, pv.nr. 6861-2).

Drankgebruik

De vraag of prostitutie een gevolg van overmatig drankgebruik is geweest, heeft in de vorige eeuw geleid tot felle discussies en polemieken³². Hoe het ook zij, dat zowel de geregistreerde als de illegale hoeren de fles wisten aan te spreken, wordt uit de bronnen maar al te duidelijk. De dames dronken en dat was bepaald geen gekleurd water³³. Bij vrijwel iedere ongeregeldheid die zich op straat, in een bordeel of stille knip voordeed, was sprake van beschonkenheid.

Opvallend is dat de legale prostituées — zeker die uit de kleine bordelen — en hun madames even hard dronken als de illegale. Ruzies die uit drinkgelagen voortkwamen, werden gewoonlijk de volgende dag bijgelegd. Wanneer dit onmogelijk bleek, zocht de illegale hoer een nieuwe vriendin of trak de legale in bij een andere bordeelhoudster om na een tijdje weer terug te keren. Dit verklaart voor een groot deel de veelvuldige adreswisselingen van de geregistreerde prostituées. Wanneer een hoer door haar drankzucht en vechtlustigheid zelfs niet meer terecht kon in de bordelen van Louisa van der Horst en Elisabeth Bakker, die rustig bestempeld kunnen worden als de vergaarbakken van De Camp, bestond altijd nog de mogelijkheid zich te laten uitschrijven om als clandestiene meid ongebreideld te kunnen drinken en roven.

Waar de legale prostitutie zich moest houden aan de regels van de Verordening en aan die van het huis waar zij werkte, kon de illegale zelf haar klanten uitkiezen — "Geen oude en minder nette mannen", zoals Anna Vlasvelt eiste³⁴ — drinken en stelen zoveel als ze wilde; er een vrijer op na houden en letterlijk en figuurlijk gaan en staan waar zij wilde.

Meer vrijheid dus, of liever gezegd, nog meer vrijheid, want zeker waar het drank en diefstal betrof, deed de erkende hoer weinig onder voor de clandestiene. Bewijzen voor het cliché van de prostitutie als het arme, zielige, opgesloten meisje, de verleide dienstbode die met schande overladen uit het ouderlijk huis werd gezet en in de grijpprage handen van een hoerebazin belandde, zijn

32. *Brief eener publieke vrouw aan de oprichters en instandhouders van het Asyl Steenbeek* (Utrecht z.j., vermoedelijk 1855); *Antwoord op den schandelijken brief eener publieke vrouw* (Utrecht z.j.); *Wederlegging van het antwoord op den brief eener publieke vrouw* (Gorinchem 1855).

33. Huitzing, *Prostitutie in Leiden*, 434.

34. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Processen verbaal*, V 19, 98.

nauwelijks te vinden. Een groot gedeelte van de geregistreerde hoeren deed precies waar het zin in had. En dat was maar al te vaak roven en drinken. Dat eerste vaak in samenwerking met de madame, met wie de prostituée, zeker in de kleine bordelen, waar geensprake was van strenge gezagsverhoudingen, vaak een hechte band had. In de wat grotere huizen — in Leiden eigenlijk maar één, de Vijf Sterren — en in de bordelen waar een man aanwezig was, lagen de zaken voor de werkneemsters waarschijnlijk minder gunstig. Niettemin dienen de door sommigen met veel ophef aangehaalde briefjes over "slaan en bedreigingen" met de nodige reserve te worden behandeld³⁵. Het betreft hier twee meisjes, Alida Goedheer en Anna Sophia Margaretha Vettevogel, die beiden ruzie met hun werkgever hadden. Goedheer ging een paar dagen de stad uit voor een afkoelingsperiode en Vettevogel vertrok voorgoed omdat ze het niet kon uithouden bij Jacobus Bodijn en diens echtgenote, Anna Ruivekamp³⁶. Een aantal Campbewoners was op een gegeven moment bezig het huis van Bodijn, die met iedereen ruzie had en vocht, te ruïneren³⁷. Het verschil tussen illegale en legale prostitutie was gradueel.

Standplaatsgebondenheid

Wanneer het leven van een clandestiene prostituée zo aantrekkelijk was als hier wordt gesuggereerd, kan men zich afvragen waarom niet meer meisjes illegaal werkten. Het antwoord is simpel: ze kwamen niet uit Leiden en konden niet zoals de Leidse hoeren na verrichte arbeid naar huis. Bovendien was tot het begin van de jaren negentig het aantal clandestiene en verdachte huizen te klein om een groot aantal illegalen te herbergen.

Er waren maar weinig ouders die de deur voor hun dochters gesloten hielden. Een uitzondering was de huisschilder Pieter Leemans, die zijn dochter Johanna de toegang tot zijn huis aan de Voldergracht ontzegde wegens haar

35. Peters, *Huizen in een hoerenkast*, 70.

36. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituéés en Bordeelhouders*, deel 3, nrs. 49 en 69.

37. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Processen verbaal*, V 22, 210.

'berispelijke gedrag'³⁸. Omdat Johanna niet zo vaak als sommige andere illegale meiden voorkomt in de bronnen is zij er waarschijnlijk in geslaagd uit de handen van de politie te blijven. Vermoedelijk heeft haar leven hetzelfde patroon gekend als dat van andere clandestiene hoeren: overdag een werkkring en 's avonds in een kroeg drinken en wachten op klanten. Vervolgens ontslag en een leven als full-time illegale prostituée, dwalend en tippelend door de stad, af en toe een schandaal verwekkend³⁹ en uiteindelijk een huwelijk. Een drietal andere voorbeelden moge de loopbaan van een doorsnee clandestiene Leidse hoer verduidelijken.

Jannetje de Blaauw

Jannetje de Blaauw was de onwettige dochter van de winkelierster Jannetje de Blaauw. Bij een arrestatie wegens clandestiene prostitutie in de nacht van 5 op 6 juli 1873 bleek zij zonder beroep en woonde ze nog bij haar moeder in het Bijleveldshofje aan het Kort Galgewater. Het zou niet de laatste keer zijn dat ze in aanraking kwam met de politie. Jannetje, of Jansje zoals ze meestal werd genoemd, bleek iemand die niet in staat was haar klanten met rust te laten. Haar manier van beroven varieerde van simpele zakkenrollerij⁴⁰ tot een ook bij andere hoeren nogal geliefde vorm van afpersing: met vriendinnen een klant meelokken naar een kamer, hem volgieten met drank en een veel te hoog bedrag vragen⁴¹. Indien het slachtoffer dit niet kon of wilde betalen, werd hij gedwongen bijvoorbeeld zijn horloge af te geven.

Op 8 juli 1873 liet Jansje zich zowaar inschrijven in een regulier bordeel. De reden daarvoor is een raadsel. Misschien op aanraden van de huzaar met wie ze al een aantal jaren in concubinaat leefde en die wellicht de vader van haar zesjarige dochttertje was, misschien ook omdat ze hoopte dat erkende hoeren voor bepaalde overtredingen minder zwaar werden gestraft. Veel veranderde er niet. Ze trok in bij haar vriendin Cato van de Bosch, die enige tijd een bescheiden bordeel dreef in de Korte Sint Agnietenstraat, en bleef ondertussen doorgaan met haar strooptochten. Na een half jaar hield ze het reguliere rose

38. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrapporten*, 10/11 november 1881.

39. *Ibidem*, 25/26 maart 1884.

40. *Ibidem*, 25/26 mei 1876.

41. *Ibidem*, 8/9 november 1876.

leven voor gezien en ging weer bij haar moeder in het hofje wonen om van daaruit opnieuw het illegale circuit in te duiken. Na een laatste beroving⁴² vertrok ze korte tijd later met Jan Verwiël, haar huzaar, naar Rotterdam, alwaar ze in 1897 met hem trouwde.

Alida Jacoba van Grieken

Relatief minder voorspoedig verliep het leven van Alida Jacoba van Grieken. Deze in 1843 geboren dochter van de scheepstimmerman Jan van Grieken en Aafje Ijsbaard bracht haar jeugd door bij haar ouders op de Uiterstegracht, temidden van negen broers en zussen. In het begin van de jaren zeventig begint haar naam op te duiken in de politiearchieven⁴³. Omdat zij dan al dertig is, zal ze voor die datum ook wel actief zijn geweest. Helaas bevinden de correctionele vonnissen van de Rechtbank van Eerste Aanleg van 1838 tot en met 1872 zich in het Algemeen Rijksarchief en zijn deze niet altijd even toegankelijk. Het leven van Alida van Grieken bestond voornamelijk uit drinken en opnames in het ziekenhuis⁴⁴. Ze heeft slechts weinig geroofd; niet uit bepaalde principes, maar eerder door haar beperkte geestelijke vermogens. Ze stond in haar omgeving niet voor niets bekend als 'Zotte Aaltje'.

Alida komt uit de bronnen naar voren als een ietwat zielige figuur, die door de politie herhaaldelijk dronken van straat moest worden geplukt en af en toe op clandestiene prostitutie of pogingen daartoe werd betrapt⁴⁵. Meestal kwam ze er met een reprimande vanaf⁴⁶.

Wat haar bewogen heeft zich in 1877 in het *Register van Prostituéés en Bordeelhoudsters* te laten inschrijven, is even raadselachtig als het adres van inschrijving, Ruime Consciëntiestraat 25, een straat waar nogal wat verdacht volk woonde, maar waar geen bordeel was. Vanaf oktober 1882 werkte ze weer clandestien en verbleef ze af en toe in de Lange Vrouwenkerksteeg. Hier

42. *Ibidem*, 12/13 januari 1879.

43. *Ibidem*, 5/6 oktober 1873.

44. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituéés en Bordeelhouders*, deel 3, nr. 68.

45. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrappen*, o.a. 10/11 april 1874 en 11/12 januari 1875.

46. *Ibidem*, 9/10 oktober 1875.

De Caeciliastreet omstreeks 1900, tekening van J.E. Kikkert (GAL, pv.nr. 3851-1).

verrichtte zij haar laatste wapenfeit, een door drank ingegeven ruzie met een vijftal huzaren, terwijl de houdster van de stille knip aldaar, Clasina Hus, een voormalige schoonmaakster in een legaal bordeel, onmachtig en stomdronken op bed lag⁴⁷. Niet lang daarna ging ze in een nieuwe behuizing, Caeciliastraat 63, bij haar vriendin Jacoba Vernet laveloos op een gloeiende stoof zitten. Een dag later overleed ze, nog geen veertig jaar oud, aan haar brandwonden⁴⁸.

Petronella Kluivers

Petronella Kluivers aanschouwde op 30 december 1848 het levenslicht als dochter van Pieter Kluivers, sjouwer, en de koopvrouw Johanna Petronella Piket. Het echtpaar woonde bij de geboorte van Petronella in de Sionsteeg. Niet lang daarna verhuisde de familie naar de Klompenpoort in de Lange Paradijssteeg om een jaar of tien later naar De Camp terug te keren. Dit keer naar de Michielstraat.

Petronella betrok in het begin van de jaren zeventig een kamer in de Caeciliastraat en oefende het beroep van groenteverkoopster uit. Deze gegevens verstrekten ze tenminste toen ze in 1874 wegens dronkenschap en vechten werd opgepakt⁴⁹. Als er zoiets bestaat als een erfelijke belasting, dan had Petronella, 'Pietje' zoals zij ook wel werd genoemd, daar bepaald last van. Vader Kluivers, beter bekend als 'De Strot', stond bij de politie te boek als een 'SOP', een benaming voor een beroepsdronkaard. Drinken deed Pietje even zwaar als haar vader, maar waar deze het in zijn dronkenschap alleen bij vechtpartijen hield⁵⁰, roofde de dochter alles wat los en vast zat. Een van haar grootste slagen sloeg zij in een kroeg in de Morsstraat, waar ze ene Vreeburg tweehonderd gulden armer maakte⁵¹.

Na een week in een echt bordeel, van 7 tot 14 december 1877, begon ze vanuit haar huurkamertje aan de Uiterstegracht de beruchte logementen te bezoeken van Judith Filemon in de Caeciliastraat en van de weduwe Teunissen

47. *Ibidem*, 26/27 april 1883.

48. *Ibidem*, 19/20 mei 1883.

49. *Ibidem*, 14/15 september 1874.

50. *Leidsch Dagblad*, 28 september 1881.

51. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrappen*, 8/9 juni 1875.

op de Oude Varkenmarkt, waar meestal op nogal speciale wijze werd overnacht. Daar dronk en vocht ze, en bedreef zij de clandestiene prostitutie. In 1884 ging ze bij haar ouders wonen, die inmiddels naar de Morsstraat waren verhuisd, en raakte ze aan de scharrel met de timmerman Hendrik Johannes Eggink. Dit belette haar overigens niet door te blijven gaan met haar werkzaamheden, zoals de sjouwer Johannes Gerardus Blijleven ondervond. Hij werd door haar beroofd ten huize van een vrouw in de Comediesteeeg (Hazewindsteeg)⁵².

Na 1885 werd het wat rustiger rond Pietje Kluivers. In december 1887 trouwde zij met Eggink. Vermoedelijk tegen de zin van haar moeder, die nogal eens op het politiebureau kwam klagen dat het toekomstige echtpaar als kat en hond leefde⁵³. Veel zal het niet hebben geholpen, want Pietje had zich nooit veel van goede raad aangetrokken.

Profielschets

Op grond van een dertigtal onderzochte prostituées is het mogelijk een voorzichtige profielschets te geven van een doorsnee illegale Leidse hoer. Om te beginnen valt op dat vrijwel alle clandestiene dames uit Leiden kwamen. Een situatie die ook in de achttiende eeuw voorkwam⁵⁴. Een reden voor het aandeel van juist Leidse hoeren in de totale illegale prostitutie is al gegeven. Zij hoefden niet in een bordeel te leven, omdat ze altijd konden terugvallen op het gezin waarin ze waren opgegroeid. Slechts een enkeling mocht er thuis niet meer in. De meesten waren van harte welkom en soms meer dan dat, zoals blijkt uit het verwijt "Je leeft van je dochters", dat de vader van de clandestiene zusters Judith en Margareth van den Berg te horen kreeg⁵⁵.

In de tweede plaats kan worden geconstateerd dat de illegale prostituées zonder uitzondering uit sociaal zwakke milieus kwamen, waar onwettige geboor-

52. *Ibidem*, 10/11 juni 1885.

53. *Ibidem*, 18 november 1885.

54. D.J. Noordam, 'Prostitutie in Leiden in de 18de eeuw', in: D.E.H. de Boer, *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (z.p., z.j. [1982]) 84.

55. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Processen verbaal*, V 21, 23 juli 1895.

ten, overmatig drankgebruik — vaak van beide ouders — en lichte criminaliteit de gewoonste zaak van de wereld waren.

Ten slotte blijkt duidelijk dat alle illegale meiden die opgespoord konden worden uit wijken van de stad komen die in het huidige jargon als 'kansarm' bestempeld zouden worden, maar nog niet zo lang geleden gewoon achterbuurten werden genoemd. Uitgaande van de adressen die in de diverse politie-rapporten worden opgegeven kan naast de welbekende 'De Camp' (noot naar jaarboek vorig jaar) van een zekere concentratie in een viertal wijken worden gesproken.

1. Het gebied tussen de Groenhazengracht en de Morsstraat met als uitschieters de Sliksteeg en het Bijleveldshofje
2. De Haver- en Gortbuurt
3. De wijk tussen de Herengracht, Oude Rijn, Hooigracht en Nieuwe Rijn met als voornaamste 'leveranciers' de Vestestraat en de Uiterstegracht
4. De zijstegen van de Van der Werffstraat

Gemeentebeleid

Mocht de Gemeenteraad in 1853 gedacht hebben dat zij met de troefkaarten van de Verordening en de Instructie binnen een paar jaar de illegale prostitutie onder de duim zou krijgen, dan moet zij vrij snel geconstateerd hebben dat het tegendeel het geval was.

De tweede doelstelling, concentratie van de gereguleerde prostitutie in één wijk om zo een betere greep op het Leidse hoerendom te krijgen, heeft men wel bereikt. De volkstelling van 1849 geeft twaalf bekende bordelen op voor de hele stad. Zeven bevonden zich in wijk IV, ruwweg de buurt rond de Pieterskerk, één was te vinden in de Barbarasteeg, en vier waren gevestigd in wijk VI, De Camp.

Het bevolkingsregister 1854-1861 verschaft de volgende cijfers:

Buurt	Aantal bordelen	Straat
VIII	1	Barbarasteeg
XI	2	Lokhorststraat en Langebrug
XIII	1	Mandemakerssteeg
XXI	3	Koddesteeg (2) Jan Vossensteeg
XXIV	12	Hazewindsteeg Lange St. Agnietenstraat (4) Caeciliastraat (3) Oude Vest Dolhuissteeg Brandewijnsteeg Sionsteeg
XXV	5	Vrouwensteeg Spijkerboorsteeg (3) Lange St. Agnietenstraat

Deze verschuiving is te opvallend om toevallig te zijn, zeker gezien het feit dat na 1870 alleen nog in buurt XXIV bordelen voorkomen. Hoe de gemeente erin is geslaagd de legale prostitutie in één wijk te concentreren is een raadsel. Hoewel er geen spoor van bewijs is te vinden, is het heel goed mogelijk dat er bepaalde afspraken met de bordeelhouders zijn gemaakt om zich in De Camp

Tekening van Alexander Ver Huell, in: Klikspaan, *Studenten-typen, 1839-1841* (Den Haag z.j.).

te vestigen. Misschien ook werd bordeelhouders het leven in de wat betere wijken van de stad, de Pieterswijk bijvoorbeeld, onmogelijk gemaakt.

In de Leidse Studentenalmanak van 1849 staat een curieus verhaal waarin een lantaarnpaal van 1831 tot 1845 letterlijk en figuurlijk zijn licht laat schijnen over deze wijk. "Ik woonde er", aldus de paal, "duizenden moorden bij, geene lichamelijke, maar zedelijke moorden, vernietiging van de geest door sterke drank, ontucht en verdierlijking. Het weinige licht dat ik nog verspreidde, werd verduisterd door de verpestende dampen, die uit de krochten opstegen, waarin het gebroedsel dier door armoede en zedeloosheid ontzenuwde bevolking, als paddestoelen verrees en even spoedig ook weder verrotte"⁵⁶. Ook na aftrek van de nodige overdrijving was dit dus voor de stad niet echt een buurt om trots op te zijn. Een kleine tien jaar later blijkt de situatie nauwelijks verbeterd.

56. *Leidsche Studentenalmanak* (1857) 55 e.v.

"... het kamp, genaamd, de verblijfplaats van het gemeenste en walgelijkste dat Leyden binnen haren muren telt. Hier leeft niet, maar tiert en wemelt een menschengeslacht, dat zich als het ongedierte op een ontzettende en onrustwekkende wijze vermenigvuldigt"⁵⁷.

In de nacht van 1 op 2 december 1885 werd er bij de familie W., wonend op de hoek van de Michielstraat en de Lijsbethsteeg, een poging tot inbraak gedaan. De agent die dit ter ore kwam, spreekt daar in zijn rapport de nodige verwondering over uit. De familie stond bekend als zeer armoedig en bestond uit een groep vrouwen en kinderen die overdag 'langs de boer' liep om aan geld te komen en 's nachts op een aantal uitgespreide zakken op de grond sliep⁵⁸.

Wie let er in zo'n wijk op een paar bordelen meer of minder, zal de gemeenteraad hebben gedacht.

Conclusie

Van het ideaal om de illegale prostitutie en de syfilis te bestrijden door de gereguleerde prostitutie in een wijk te concentreren, is alleen het laatste werkelijkheid geworden. De meisjes gingen keurig twee keer per week naar de visitatie en de bordeelhouders hielden zich heel redelijk aan de voorschriften van de Verordening.

Van de eerste doelstelling is vrijwel niets terecht gekomen. De politie kreeg nauwelijks vat op de illegale prostitutie en kon dit ook niet. Het was eenvoudigweg onmogelijk op iedere singel constant te patrouilleren of bij elk verdacht huis te posten. Alleen wanneer het de spuigaten uitliep, wanneer er te veel klachten uit de buurt kwamen of wanneer de haat en nijd tussen de legale bordeelhouders en de clandestiene de openbare orde dreigde te verstoren, werd er ingegrepen⁵⁹.

Dat de gemeente de strijd tegen de illegale prostitutie heeft verloren, blijkt misschien het duidelijkst uit een mistroostige verzuchting van een agent die op zijn ronde te hulp werd geroepen bij een vechtpartij in de kroeg van Cavée in

57. *Ibidem*, 230.

58. GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Dag- en nachtrapporten*, 1/2 december 1885.

59. *Ibidem*, 10/11 juni 1883.

de Morsstraat. Nadat hij de kwestie, een opstootje tussen een veehouder en een kwartet illegale hoeren, had beëindigd, vervolgde hij zijn ronde onder de opmerking: "Oh, al die meiden die 's avonds maar op avans bij Cavée gaan zitten"⁶⁰. Veel meer dan verder sjokken kon hij niet doen.

De Morsstraat omstreeks 1900 (GAL, pv.nr. 5879-2).

60. *Ibidem*, 7/8 juli 1879.

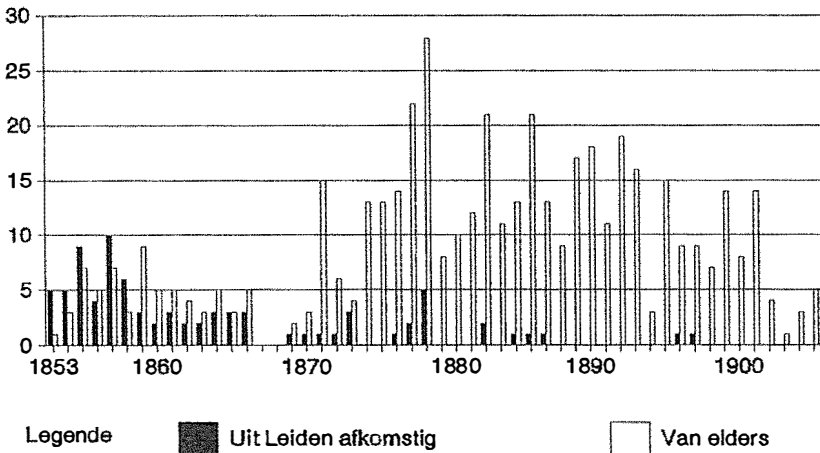
Bijlage: het aantal nieuw ingeschreven Leidse prostituées 1853-1904

	Uit Leiden afkomstig	Van elders
1853	5	1
1854	5	3
1855	9	7
1856	4	5
1857	10	7
1858	6	3
1859	3	9
1860	2	5
1861	3	5
1862	2	4
1863	2	3
1864	3	5
1865	3	3
1866	3	5
1867	-	-
1868	-	-
1869	1	2
1870	1	3
1871	1	15
1872	1	6
1873	3	4
1874	-	13
1875	-	13
1876	1	14
1877	2	22
1878	5	28
1879	-	8
1880	-	10
1881	-	12
1882	2	21
1883	-	11
1884	1	13
1885	-	21
1886	1	13
1887	1	9
1888	-	17
1889	-	18
1890	-	11

1891	-	19
1892	-	16
1893	-	3
1894	-	15
1895	1	9
1896	1	9
1897	-	7
1898	-	14
1899	-	8
1900	-	14
1901	-	4
1902	-	13
1903	-	3
1904	-	5

Bron: GAL, Archief van de Gemeentepolitie, *Register van Prostituéés en Bordeelhouders*, deel 1 (1853-1875), deel 2 (1875-1890) en deel 3 (1890-1904).

Aantal nieuw ingeschreven meisjes

Aantal uit Leiden en van elders afkomstige prostituées.

De voormalige broodfabriek aan de Korevaarstraat (GAL, BLO nr. 58656).

**Vooruit, in plaats van achteruit.
De Leidse coöperatie 'Vooruit' sinds 1901¹**

Jaak Slangen

Komt, Leidsche Arbeiders, toont dat ~~gij~~ het belang van uw klasse begrijpt en wordt lid van de coöperatie en breng haar "Vooruit".

In 1991 was is het op de kop af negentig jaar geleden, dat een al langer levende wens onder Leidse socialistische arbeiders eindelijk in vervulling kon gaan: de stichting van een eigen bakkerij en verbruikerscoöperatie met een zieken- en verzekeringsfonds.

Daarmee kreeg de Leidse arbeidersbeweging een drie-potige organisatorische basis. De plaatselijke afdeling van de SDAP (1899) was werkzaam op het politieke vlak; de Leidse Bestuurdersbond (LBB; 1900), de organisatorische kern, zou later uitgroeien tot de plaatselijke vakcentrale van het NVV; sedert 1901 was er voortaan ook een consumentencoöperatie, 'Vooruit' geheten. Zeker tot 1940 bleef de nauwe en formele band van de 'Vooruit' met de socialistische beweging bestaan, alleen al doordat geldschietters als F.M. Wibaut, Henriëtte Roland Holst en A.J. Doornbos gezamenlijk aan hun beginkapitaal van f 600 uitdrukkelijk de voorwaarde verbonden dat de 'Vooruit' een kwart (vanaf 1909 een tien procent) van haar jaarlijkse winst diende uit te keren aan de LBB.

-
1. Voor het volgende is gebruik gemaakt van enige literatuur: *Jubileumnummer. Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Leidsche Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruikersvereniging "Vooruit"* (z.p., 1926); C.J. Piena, 'Een halve eeuw vakbeweging', *Een halve eeuw Leidsche Bestuurdersbond, 1900 — 6 april — 1950, benevens een verslag van de werkzaamheden in 1949* (Leiden 1950); *Vijftig jaar Historie van de Coöperatie "Vooruit" te Leiden* (Leiden [1951]; uitgave van het bestuur); Jaak Slangen, 'Communisten in Leiden aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog: De Sociaal-Democratische partij (SDP), afdeling Leiden van 1909 tot 1914', *Leids Jaarboekje* 78 (1986), 134-164; Dick Wortel en Mark Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden (de geschiedenis van de Leidse Bestuurdersbond en het N.V.V. in Leiden)* (Uitgave FNV Leiden 1980), 42-52.

Naamgeving en korte geschiedenis van de 'Vooruit'

De naam die de Leidse coöperatie kreeg, geeft ons een aanwijzing vanuit welke kringen dit initiatief werd genomen. Aan haar wieg hebben, naast de astronoom en latere 'radencommunist', dr. Anton Pannekoek, enkele timmerlieden gestaan, onder wie Piet Bomli en Hein Marks. Beiden waren energieke leden van de in 1894 opgerichte socialistische vakbond, de 'timmerlieden-vereeniging "Vooruit"'. Ongetwijfeld is de naamgeving geïnspireerd door het succesvolle voorbeeld van de socialistische beweging in Gent. In de jaren dertig brachten de leden van de Leidse coöperatie trouwens een bezoek aan het imposante en monumentale arbeiderspaleis van de Gentse 'Vooruit'.

Op kermismaandag van het jaar 1903 begon de coöperatie in een oud pakhuis aan de Schoolsteeg brood te bakken voor 50 leden en 120 verbruikers. Het eerste jaar draaide men nog met verlies, maar het boekjaar 1904 werd al afgesloten met een netto winst van meer dan f 1.000. Het aantal consumenten was gestegen tot 322, met een gemiddelde weekomzet van f 800; in 1904 kreeg de LBB een eerste financiële ondersteuning van de coöperatie. Twee jaar later bewees de 'Vooruit' haar bestaansrecht overduidelijk door tijdens de maandenlange timmerliedenstaking de stakers brood op de pof te leveren.

Intussen moest de gestadig groeiende coöperatie omzien naar een groter pand. Opnieuw verstrekke Doornbos een lening, ditmaal een bedrag van f 14.000 à f 15.000. Uiteindelijk kon een toen nog onbekend bestuurslid, W.C. Hemerik, op slinkse wijze de broodbakkerij 'Het Anker' (gelegen aan de Haarlemmerstraat 214 en uitkomend in de Duizenddraadsteeg) aankopen, van notabene een fel antisocialistische patroon.

Het was in de vergadering van de coöperatie dat in 1909 en de daarop volgende jaren een felle strijd tussen sociaal-democraten en marxisten werd uitgevochten. In die strijd was de 'Vooruit' zelf ook partij². Zij trad weliswaar uit de LBB, maar bleef nu als autonome organisatie de sociaal-democratische arbeidersbeweging niettemin financieel steunen. In de eerste 25 jaar van haar bestaan keerde zij een bedrag uit van maar liefst f 25.000. Omgekeerd had de vakbeweging alle belang bij een bloeiende coöperatie. In de loop van de jaren

2. Zie hiervoor Slangen, 'Communisten in Leiden', 143-144.

De banketbakkerij (GAL, BLO nr. 58656).

twintig werden verschillende filialen geopend, onder andere in Leiden Noord en in De Kooi. De bakkerij aan de Haarlemmerstraat barstte intussen uit haar voegen. Opnieuw werd uitgezien naar een groter pand: de broodfabriek 'Ceres'.

Groei en bloei

Op 28 november 1931 werd het gerenoveerde gebouw van de 'Vooruit' aan de Korevaarstraat 30 officieel geopend. Een gedenksteen in de hal moest de nauwe band van de coöperatie met de Leidse socialistische arbeidersbeweging tot uitdrukking brengen. De jaren dertig lieten een gestage uitbreiding van omzet en ledental zien, al waren nog lang niet alle vakbondsleden van socialistische huize aangesloten.

In 1940 werden de formele banden tussen de 'Vooruit' en de LBB verbroken. De LBB verloor hiermee een belangrijke subsidiebron. In de naoorlogse periode ontwikkelde de 'Vooruit' zich tot een gewoon commercieel bedrijf.

Het broodmagazijn (GAL, BLO nr. 58656).

Toen ook sloeg zij haar vleugels uit over de Leidse regio. De coöperatie werd omgedoopt in Coöp Rijnland. De 'rooie familie' was uiteengevallen, slechts de achtergrond van enkele bestuursleden afkomstig uit de PvdA en de NVV riep de herinnering op aan een gemeenschappelijk socialistisch verleden. In 1963 ging de coöperatie een fusie aan met 'Helpt elkander' uit Katwijk en in 1966 met 'Door Samenwerking Sterk' uit Noordwijk.

Een nieuwe mijlpaal bleek 1966. In dat jaar werd de Coöp Rijnland opgenomen in Coöp Nederland. Het aantal leden was met 2.500 gegroeid tot ruim 8.000. De omzet over 1966 bedroeg meer dan elf miljoen gulden, terwijl er aan dividend meer dan f 150.000 werd uitgekeerd. Het gebouw aan de Korevaarstraat was inmiddels veel te klein geworden voor alle activiteiten. In 1966 betrok de coöperatie een nieuwe, moderne broodfabriek op het industrieterrein aan de Rooseveltstraat.

De coöperatie leek voorbereid op een veelbelovende toekomst; in 1975 kwam zij evenwel aan een roemloos einde. Het faillissement van Coöp Nederland als gevolg van falend management sleurde Coöp Rijnland mee in haar val.

IETS OVER EN VAN DE PERSONEEL-VERENIGING

Toen mij gevraagd werd een stukje te schrijven over het werk van de personeel-vereniging, keek ik aanvankelijk wat vreemd op. Eigenlijk, zo dacht ik, is dit een zaak, waar de leden en verbruikers niets van merken en dus ook geen belangstelling voor hebben. Bij enig nadenken bleek deze gedachte toch niet juist te zijn. Want immers is het toch zo, dat als de geest onder het personeel goed is, dit ook aan de leden en verbruikers ten goede komt.

Die goede geest en saamhorigheid nu, tracht de personeelvereniging onder het personeel te behouden en te vergroten door het oprichten van diverse clubjes en het organiseren van gezellige avonden. Er bestaat ook een uitstekende verhouding met het bestuur der coöperatie, dat meermalen toonde veel belangstelling te hebben voor het streven van onze personeelvereniging.

Op een onzer vergaderingen kwam het plan naar voren om bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan der coöperatie namens het personeel een geschenk aan te bieden.

Na bespreking van verschillende plannen werd besloten tot het aanbieden van een *Neon-verlichting*, aan te brengen aan de voor-gevel van het gebouw Korevaarstraat.

De vlammende letters „Coöperatie „Vooruit” zullen de aandacht van ieder, die 's avonds langs het gebouw komt, op onze coöperatie vestigen.

De coöperatoren van thans zullen dan zeker terugdenken aan de pioniers, die 50 jaar geleden, ondanks verzet en tegenwerking, hun moedige strijd voor het bestaan der coöperatie hebben gestreden.

Wij hopen, dat deze verlichting zal bijdragen tot verdere groei en bloei van onze „Vooruit”.

C. J. DE WEKKER,

Secretaris Personeel-vereniging.

Uit: *Vijftig jaar historie van de coöperatie "Vooruit" te Leiden* (GAL, BLO nr. 58656).

Het enige socialistische monument van Leiden

Ondanks een grondige verbouwing is het pand van de 'Vooruit', met zijn opvallende architectuur, het enige gebouw waarin de socialistische zuil in Leiden pregnante sporen heeft achtergelaten. Alleen daarom al dient het op de monumentenlijst te prijken. Ook 'Het Volksgebouw' aan de Herengracht en 'Ons Centrum' aan de Hooigracht zijn een tijd lang in gebruik geweest van de Leidse 'rooie familie', maar dat was van kortere duur en van haar historische aanwezigheid getuigen slechts weinig emblemen, al is het zaak de plaquette van D.A. van Eck in een woonhuis aan de Hooigracht binnen afzienbare termijn veilig te stellen³.

De 'Vooruit' is bovendien een bijzonder industrieel monument, dat op heel concrete wijze de solidariteitsgedachte van Leidse arbeiders tot uitdrukking heeft gebracht. Ook om die reden moet het voor het nageslacht bewaard blijven, liefst met een nieuwe publieke functie.

Bronnenmateriaal

De geschiedenis van de Leidse 'Vooruit' is nog niet systematisch onderzocht. Wel heeft Dick Wortel in zijn gedenkboek van de Leidse Bestuurders Bond en het NVV in Leiden een eerste aanzet gegeven⁴. Het eigenlijke archief van de 'Vooruit', dat zich bevindt in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam, is bij mijn weten nog niet bestudeerd.

Het incomplete archief van de 'Vooruit' staat vermeld als⁵:

Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruikersvereniging Vooruit te Leiden 1903-1959, 0.35m

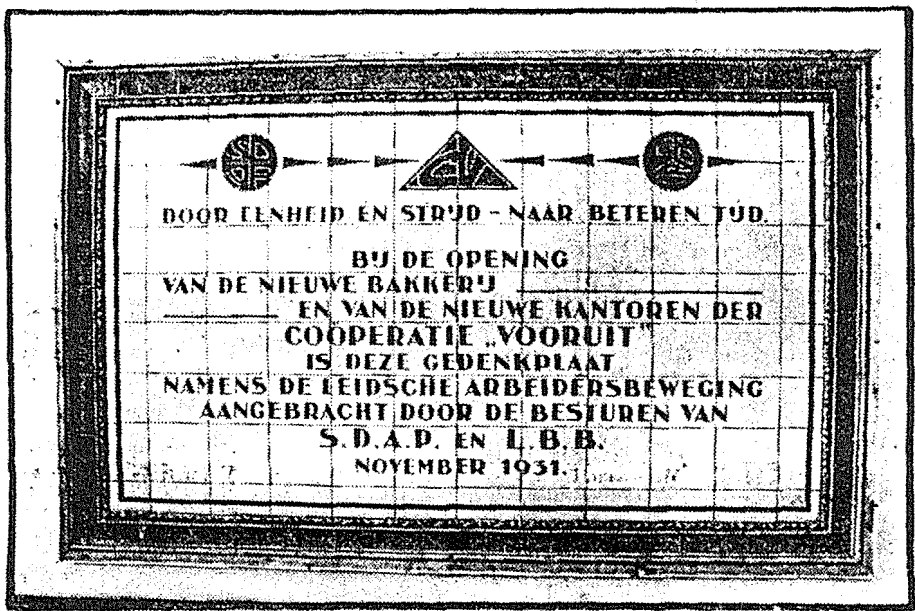
Notulen van de bestuursvergaderingen 1903-1910, 1912-1917, 1921-1959, van de ledenvergaderingen 1912-1916, van de vergaderingen van het dagelijks bestuur 1950-1960; van de vergaderingen van het Pensioenfonds 1924-1941.

3. Jaak Slangen, 'Twee opzienbarende vondsten', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1990, 113-117.

4. Zie noot 1, p. 2.

5. Mies Campfens, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam* (Amsterdam 1984), 111.

Enige correspondentie van de 'Vooruit' met het hoofdbestuur van de SDAP bevindt zich in het Archief SDAP (1894-1946) onder nummer 1984, eveneens gedeponereerd in het IISG⁶.

De plaquette in het pand aan de Korevaarstraat.

6. Henk Hondius en Margreet Schrevel, *Inventaris van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) 1894-1946* (Amsterdam 1985).

Aan alle arbeiders te Leiden.

Twee weken geleden hebben 23 katoendrukkers het werk gestaakt, omdat de loonen zoo schandelijk laag geworden waren dat er niet meer van te leven was; soms maar 3 à 4 guldén per week. Het is niet mogelijk in alle bijzonderheden in kort bestek mede te deelen, daarom roepen wij u op tot eene

Openbare Vergadering

op Maandag 18 Augustus, 's avonds half negen,

in een der zalen van het Nutsgebouw
aan de Steenschuur.

Daar zal u niteen gezet worden wat de oorzaken van de staking waren en welke schandelijke toestanden op de Katoenfabriek bestaan. Daar zal als spreker optreden

H. VOOGSGEERD, van Enschedé.

In het bijzonder worden alle arbeiders van de Katoenfabriek en die van andere Weverijen en Spinnerijen opgewekt om te hooren hoe hunne kameraads behandeld worden.

Toegang vrij. Komt allen op.

Steunt de stakers door vrijwillige giften.

DE LEIDSCHIE BESTUURDERSBOND.

(GAL, Archief Leidsche Katoen Maatschappij, inv.nr. 342).

Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980

Frans Zonneveld

Vanaf 1 juni 1991 tot 1 juni 1992 is, dankzij een subsidie van de Wetenschapswinkel van de Rijksuniversiteit Leiden, bij de sectie Economische en Sociale Geschiedenis van dezelfde universiteit een verkennend onderzoek uitgevoerd onder de titel: "Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980".

Het initiatief voor dit onderzoek is afkomstig van de Dirk van Eck-Stichting. Aangesteld was aanvankelijk dr. Ch. Jeurgens, wiens functie vanaf 1 september 1991 werd overgenomen door schrijver dezes. Dr. H.A. Diederiks, dr. D.J. Noordam en mevr. dr. B.M.A. de Vries, medewerkers van de sectie Economische en Sociale Geschiedenis, hebben het project begeleid.

De resultaten van het verkennend onderzoek zijn vervat in een onderzoeksverslag¹. Onderstaand artikel is gebaseerd op dit onderzoeksverslag en vat de meest interessante onderdelen daarvan samen, waarbij wij ons beperken tot de periode 1880-1980.

Doordat het onderzoek slechts een verkenning van het onderwerp was, worden er meer vragen in opgeworpen dan beantwoord. Het verslag is dan ook in de eerste plaats bedoeld als een gids waarmee verder onderzoek makkelijker kan worden uitgevoerd.

Hiertoe biedt het de gebruiker een overzicht van de reeds bestaande literatuur op het gebied van arbeidsomstandigheden, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en arbeidersverzet te Leiden van 1750 tot 1980. Een lijst van het belangrijkste bronnenmateriaal over het onderwerp maakt eveneens deel uit van het verslag. Het inventariseren van literatuur en bronnen vormde het hoofddoel van het verkennende onderzoek.

1. F.A.J. Zonneveld, *Onderzoeksverslag: "Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980"* (Leiden 1992). Voor bewijsmateriaal wordt de lezer verwezen naar dit onderzoeksverslag.

In het kader van het onderzoek is ook geprobeerd om een zo volledig mogelijk overzicht samen te stellen van de sociaal-economische conflicten die zich van 1750 tot 1980 in Leiden hebben voorgedaan. Hiertoe werd een groot aantal bronnen doorgenomen, variërend van de dag- en nachtrapporten van de Leidse gemeentepolitie tot publikaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Dit speurwerk resulteerde in een lijst van 182 conflicten die aan de hand van een vast aantal kenmerken werden beschreven. Onder dit ruwe, nog verder te analyseren materiaal bevinden zich conflicten die zeker de nadere aandacht van de lokale geschiedvorsers verdienen, zoals de staking van timmerlieden, opperlieden en metselaars in 1906.

Het laatste hoofdstuk van het onderzoeksverslag is gewijd aan een vergelijking met Haarlem. In het onderzoeksvoorstel dat aan het project ten grondslag ligt, wordt gesproken over het feit dat uit de algemene literatuur de Leidse arbeiders naar voren komen als een geproletariseerde massa die nauwelijks tot bewuste activiteit in staat was. Deze passiviteit, die haar oorsprong zou hebben in de 17de- en 18de-eeuwse omstandigheden, zou tot in de 19de en 20ste eeuw doorwerken. Dat het met de actiebereidheid van de Leidse arbeiders evenwel minder somber gesteld is dan de algemene literatuur ons wil doen geloven, blijkt al uit het omvangrijke overzicht van sociaal-economische conflicten. Om echter over de strijd lust, dan wel gelatenheid van de Leidse werkende stand met meer gezag een uitspraak te kunnen doen, is een vergelijking met minstens één andere gemeente noodzakelijk. Immers, een overzicht van 182 conflicten te Leiden heeft weinig zeggingskracht, tenzij vergeleken met de situatie elders. Hier is gekozen voor een vergelijking met Haarlem.

Een vergelijking naar bedrijfstak en beroep

Voordat geïnventariseerd kon worden welke sociaal-economische conflicten zich tussen 1750 en 1980 in Leiden voordeden, moest geformuleerd worden wat we daaronder verstaan. Dit leidde tot de volgende werkdefinitie: "sociaal-economische conflicten zijn gebeurtenissen waarbij een groep representanten van de lagere midden- of arbeidersklasse (bestaande uit minimaal drie personen) te Leiden publiekelijk uiting geeft aan onvrede over de economische situatie, of

over de levens- of arbeidsomstandigheden". Politieke en religieuze manifestaties werden uitgesloten.

Zoals vermeld, werden de conflicten beschreven door middel van een aantal vaststaande kenmerken:

wanneer: vanaf wanneer t/m wanneer duurt het conflict?

soort actie: betreft het een staking, uitsluiting, demonstratie etc.?

wie/beroep: wie nemen er deel aan de actie? wat is hun beroep?

oorzaak: wat is de oorzaak van het conflict?

eisen: welke eisen worden er gesteld door de actievoerders?

duur: hoelang duurt het conflict?

aantal deelnemers: hoeveel deelnemers telt de actie?

aantal verloren arbeidsdagen: het CBS geeft voor een aantal stakingen en uitsluitingen het aantal verloren arbeidsdagen wat een zeer goede maat is voor de omvang van het conflict.

verloop: wat is er bekend over het verloop van de actie?

bron: uit welke bron werden de gegevens geput?

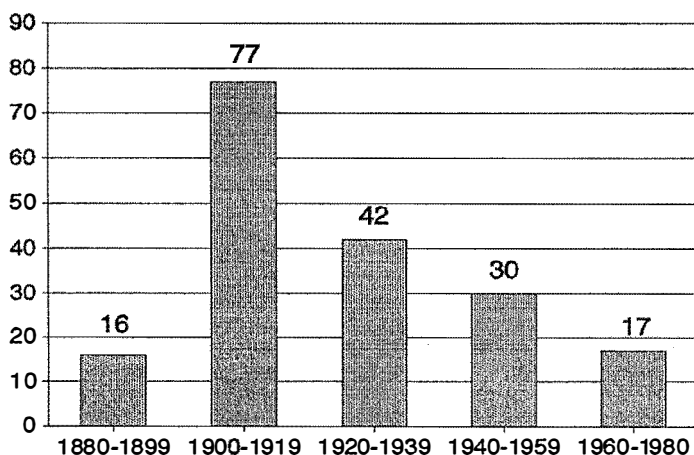
Dankzij de inspanningen van Cor Smit werd het overzicht van sociaal-economische conflicten voor de periode 1880-1980 ingevoerd in een database, waardoor de acties eenvoudig naar bedrijfstak en beroep gespecificeerd en geteld konden worden.

Tabel 1. Sociaal-economische conflicten in Leiden naar bedrijfstak, 1880-1980.

Bedrijfstak	Aantal conflicten
Bouwbedrijven	39
Textiel (wol)	23
Voeding- en genotsmiddelen	22
Metaalbedrijven	18
Kleding en reiniging	13
Textiel (katoen)	13
Aardewerk, glas, kalk, stenen	7
Drukkerij, uitgeverij	5
Verkeerswezen	4
Houtbewerking	3
Vrije beroepen	1
Sociaal-cultureel werk	1
Schoenmakers	1
Onbekend	31
Totaal	182

We zien dat in de bouw de meeste acties gevoerd zijn. Met name metselaars (acht maal), opperlieden (vijf maal), timmerlieden (vijf maal) en stucadoors (zes maal) blijken zeer actief te zijn geweest. Bij de voedings- en genotmiddelen-sector valt het aandeel van de sigarenmakers op (elf maal), terwijl in de wolindustrie vrouwen ongewoon vaak bij de conflicten betrokken zijn geweest (elf maal). Het grootste deel van de acties in de metaalsector komt voor rekening van de werknemers van de Grofsmederij: acht van de zeventien. Binnen de sector kleding en reiniging blijken de kleermakers een zeer roerige groep te zijn geweest (tien maal). Uit de inventarisatie kunnen we afleiden dat in de katoenindustrie (Katoenfabriek De Heyder & Co., later de Leidsche Katoen Maatschappij) het personeel van de drukkerij zeven keer van zich liet horen en de werknemers van de weverij drie keer.

Ook is een telling uitgevoerd van het aantal sociaal-economische conflicten in iedere bedrijfstak per tijdvak van twintig jaar, zodat eventuele ontwikkelingen in de tijd gesignaleerd konden worden. Het resultaat van deze telling is weergegeven in het onderstaand diagram.

Aantal sociaal-economische conflicten in Leiden, 1880-1980.

Uit het diagram blijken de belangrijkste ontwikkelingen. Voor de specifieke cijfers per beroepssector wordt verwezen naar het onderzoeksverslag. Toch is het interessant om hier een aantal vergelijkende opmerkingen te maken tussen de verschillende sectoren.

In de periode 1880-1899 was het, met zes acties, vooral in de Katoenfabriek onrustig. De vijf acties in de voedings- en genotmiddelensector moeten op het conto van de sigarenmakers geschreven worden, die al vroeg actief waren.

Het opmerkelijkste van de periode 1900-1919 is in de eerste plaats het grote aantal acties. Blijkbaar hebben de Leidse arbeiders nu definitief hun lot in eigen handen genomen. De meeste conflicten kwamen voor in de bouwsector: maar liefst 22 maal. Zeven keer waren hier metselaars en vijf keer timmerlieden bij betrokken, drie keer opperlieden en twee keer stukadoors. In de sector kleding en reiniging waren het de kleermakers die het voortouw namen: in deze periode voerden zij negen acties. In de voedings- en genotmiddelensector zakte de activiteit van de sigarenmakers wat weg (drie acties), terwijl de bakkersknechts zich juist begonnen te roeren (drie acties). In de textielindustrie, de grootste werkgever van Leiden, kwamen in deze periode relatief weinig conflicten voor.

Voor het tijdvak 1920-1939 kunnen opmerkingen over de actiebereidheid in de verschillende bedrijfstakken alleen onder het grootste voorbehoud gemaakt worden. Het grote aantal acties waarvan de bedrijfstak onbekend is (vieren-twintig), laat niet toe hierover met enige zekerheid uitspraken te doen. Bij de nu volgende opmerkingen moeten dan ook de nodige slagen om de arm gehouden worden.

Weer waren het de bouwvakkers die het meest in actie kwamen: acht maal. Timmerlieden, metselaars en opperlieden worden ieder slechts één keer apart vermeld, de stukadoors twee keer. In de textiel bleef de actiebereidheid op een laag pitje branden. Dit hing waarschijnlijk samen met het sluiten van de Katoenfabriek in 1936. In de voedings- en genotmiddelensector lijken de sigarenmakers van het strijdtoneel te zijn verdwenen. De kleermakers waren nog tweemaal bij conflicten betrokken.

In de periode 1940-1959 zien we plots een groot aantal acties in de wol-industrie (twaalf conflicten), een bedrijfstak waar daarvoor juist relatief weinig gestaakt werd. De sigarenmakers kwamen weer driemaal in actie en ook in het bouwbedrijf bleef het rommelen (de stukadoors worden tweemaal met name genoemd). In de metaalsector, waarvoor uit de periode 1920-1939 nog geen

conflicten bekend zijn, worden vier acties gemeld, waarvan drie bij de Grofsmederij.

De metaalsector springt er in het laatste tijdvak (1960-1980) uit door het relatief grote aantal acties: zeven in totaal, waaronder een bezetting van de Grofsmederij. Opvallend is dat er in de wolindustrie nauwelijks acties plaatsvonden (slechts één bezetting bij de EDE wolspinnerij in 1980), terwijl de meeste bedrijven toch gedurende deze periode werden gesloten. Wellicht ontmoedigde de benarde economische positie van de bedrijven acties, maar dit zal toch zeker in de metaalsector ook hebben gegolden.

Sociaal-economische conflicten in Leiden en Haarlem: een vergelijking

Hier wordt een begin gemaakt met de beantwoording van de vraag die in het onderzoeksvoorstel wordt gesteld, namelijk of het beeld van de geproletariseerde, passieve Leidse arbeider — zoals dat uit de algemene literatuur naar voren komt — op waarheid berust. Daartoe wordt een vergelijking gemaakt met Haarlem. Waarom is voor deze stad gekozen?

In de eerste plaats gaat de demografische ontwikkeling van Haarlem en Leiden redelijk gelijk op. De periodes van groei en recessie lopen voor het bestudeerde tijdvak 1750-1980 vrijwel synchroon. Leiden telde aan het begin van de 17de eeuw, in 1622, 45.000 inwoners en bereikte in 1670 haar voorlopige hoogtepunt met 70.000 zielen. Vervolgens deed het economische verval zijn intrede, en daarmee ook de demografische leegloop. In 1740 telde Leiden nog 54.000 inwoners, in 1793 28.000 en in 1815 28.500. Hierna begon langzaam maar zeker de groei weer. In 1840 had Leiden 37.500 ingezetenen, in 1930 70.048, in 1960 96.440 en in 1988 106.808.

Haarlem had tijdens de hoogtijdagen van de 'Gouden Eeuw' 40.000 inwoners. Ook hier kwam de 18de eeuw met economische recessie. Gevolg: in 1800 waren er nog 20.000 ingezetenen. Vervolgens kwam het herstel: in 1860 telde Haarlem 27.000, in 1930 115.497, in 1940 140.469 en in 1988 149.099 inwoners.

Een andere reden om Leiden met Haarlem te vergelijken, is dat beide behoren tot het type 'grotere provincie-stad'. Bovendien liggen zij in dezelfde regio van het land. Net als Leiden is Haarlem van oudsher een industriestad waar de textiel een vooraanstaande plaats innam, zij het niet zo'n belangrijke

als in Leiden. Heeft Haarlem als provinciehoofdstad een belangrijke regio-functie, ook Leiden heeft door haar universiteit een taak die het plaatselijk belang overstijgt. Dit alles bij elkaar opgeteld lijkt voldoende om een vergelijking tussen Leiden en Haarlem te rechtvaardigen.

Verschillende zaken kunnen een indicatie geven van de strijdbaarheid van arbeiders. Bij de vergelijking tussen Leiden en Haarlem is de aandacht op de volgende twee aspecten gericht:

1. het aantal stakingen en uitsluitingen, het aantal deelnemers aan deze acties en, voor zover bekend, het aantal verloren arbeidsdagen.
2. de organisatiegraad van de arbeiders in vakbonden.

Het aantal stakingen en uitsluitingen

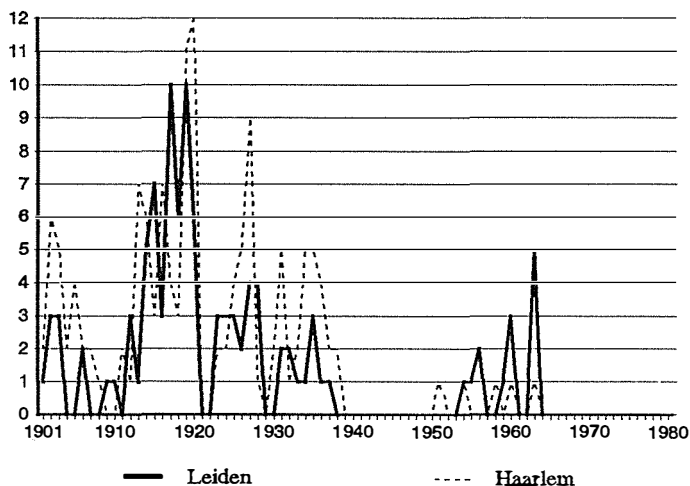
De beperkte looptijd van het project liet helaas niet toe om voor Haarlem een even uitgebreide inventarisatie van sociaal-economische conflicten te maken als voor Leiden. Voor Haarlem is het onderzoek beperkt tot die gegevens over stakingen en uitsluitingen die in korte tijd verzameld konden worden. De publikatie-reeks *Statistiek van werkstakingen en uitsluitingen in het jaar...* van het CBS leverde gegevens voor de periode 1901-1938. Voor het tijdvak 1951-1981 is gebruik gemaakt van de dissertatie van G. van Kooten, *Stakingen en stakers*, waarin een datamatrix van stakingen in Nederland is opgenomen². Het gebruik van deze bronnen brengt een aantal nadelen met zich mee.

Allereerst heeft op deze manier de vergelijking tussen Haarlem en Leiden uitsluitend betrekking op de 20ste eeuw. Voor de 19de eeuw ontbreken geregeld verschijnende statistische publikaties.

In de tweede plaats vallen er in de bestreken periode gaten, omdat de bronnen niet goed op elkaar aansluiten en de bewuste CBS-publikaties voor een aantal jaren zoek zijn.

Verder blijkt uit de inventarisatie van sociaal-economische conflicten te Leiden dat de gegevens van het CBS over stakingen en uitsluitingen incompleet zijn. Hetzelfde geldt voor de data van Van Kooten. Waarschijnlijk hebben ook in Haarlem meer acties plaatsgevonden dan door beide bronnen zijn vermeld.

2. G. van Kooten, *Stakingen en stakers. Een theoretische en empirische verkenning van fluctuaties in stakingsactiviteit in Nederland van 1951 tot en met 1981* (Rotterdam 1988).

Aantal stakingen in Leiden en Haarlem, 1901-1963.

Om dit probleem enigszins te ondervangen, lijkt het verstandig om zowel voor Haarlem als voor Leiden alleen die acties op te nemen die door het CBS en Van Kooten worden genoemd. Hierbij is er vanuit gegaan dat men voor beide gemeenten door eenzelfde soort bronnen geïnformeerd is over acties, en dat dezelfde criteria gehanteerd zijn voor opname in de CBS-statistieken of de matrix van Van Kooten.

Het moge duidelijk zijn dat met dergelijke beperkingen het resultaat van een vergelijking niet meer kan zijn dan een indicatie van de relatieve actiebereidheid van de Leidse arbeiders. De verkregen gegevens zijn verwerkt in grafiek 1.

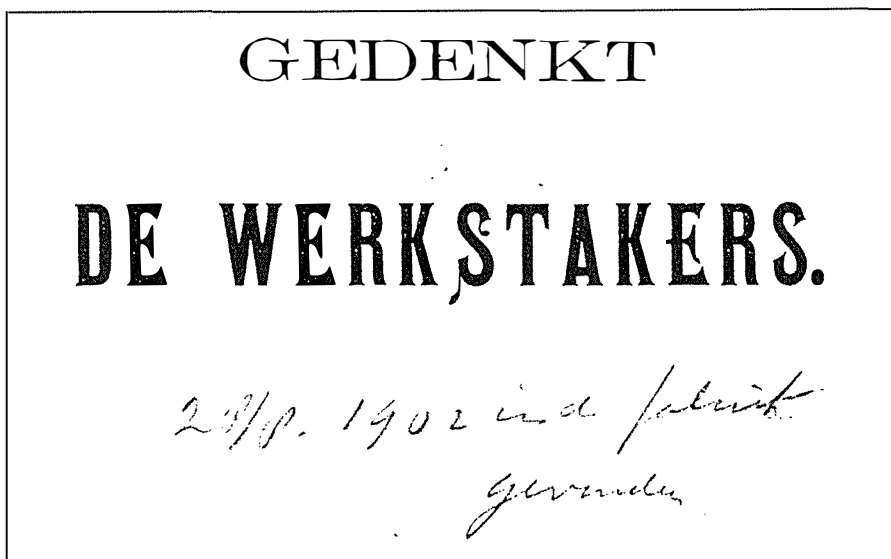
Het totale aantal acties bedroeg in Leiden 105 en in Haarlem 126. In Leiden namen ca. 5.830 personen aan de acties deel tegen ca. 5.226 in Haarlem. Daarentegen gingen in Haarlem meer werkdagen verloren dan in Leiden, namelijk ca. 132.219,5 tegenover ca. 56.876 in Leiden. Dat Leiden meer actievoerders telde dan Haarlem is het gevolg van een aantal acties die na de

Tweede Wereldoorlog in Leiden gehouden zijn. Tot de Tweede Wereldoorlog waren er in Leiden en Haarlem respectievelijk 2.399 en 3.623 actievoerders.

Gedurende de onderzochte periode hebben Haarlemse arbeiders vaker en langer gestaakt dan hun Leidse collega's. Dit hoeft weinig verbazing te wekken. Haarlem telde in deze tijd al aanzienlijk meer inwoners dan Leiden en dus zullen vergelijkingen van absolute aantallen altijd in het voordeel van Haarlem uitvallen. Interessanter is het om na te gaan wat het gemiddelde aantal deelnemers was per actie, of hoeveel werkdagen er gemiddeld per actie verloren gingen. Dit laatste zegt iets over de economische schade die de conflicten de werkgevers toebrachten. Het gemiddeld aantal verloren werkdagen per deelnemer geeft een idee hoelang de acties gemiddeld duurden. Deze duur staat in direct verband met de economische schade die de deelnemers leden, en ook met de grimmigheid van de acties. Enig rekenwerk levert de volgende cijfers op:

	1901-1939		1901-1981	
	Leiden	Haarlem	Leiden	Haarlem
Gemiddeld aantal deelnemers per actie	29,3	38,2	61,4	52,3
Gemiddeld aantal verloren werkdagen per actie	655,6	1.261,3	605,1	1.349,2
Gemiddeld aantal verloren werkdagen per deelnemer	22,1	32,9	9,8	25,3

We zien dat Haarlem vóór de Tweede Wereldoorlog in alle categorieën hoger scoorde dan Leiden. Over de gehele periode genomen is het gemiddelde aantal deelnemers per actie in Leiden groter dan in Haarlem. Ook dit is het gevolg van de relatief kort durende maar omvangrijke stakingen in Leiden na de Tweede Wereldoorlog. De trend die uit deze gegevens naar voren komt (meer en grimmiger stakingen in Haarlem) rechtvaardigt een verder onderzoek naar de achterliggende oorzaken.

(GAL, Archief Leidsche Katoen Maatschappij, inv.nr. 342).

De organisatiegraad van de arbeiders

Een andere manier om de strijdbaarheid van de Leidse werknemers met die uit Haarlem te vergelijken, is door middel van de organisatiegraad in vakbonden. Voor de periode 1907-1969 staan ons hiervoor verschillende publikaties van het CBS ter beschikking³.

Deze publikaties geven de absolute aantallen werknemers die lid zijn van een vakbond. Het zou interessanter zijn om te weten hoeveel procent van de beroepsbevolking zich heeft aangesloten bij de vakbeweging. Bij gebrek aan gegevens over de grootte van de beroepsbevolking voor de verschillende jaren, moeten we ons evenwel tevreden stellen met de bevolkingsgrootte: door het

3. In 1910 verscheen het *Beknopt overzicht van den omvang der vakbeweging in het tijdvak 1907-1909*, tot 1919 voortgezet in jaarlijkse afleveringen; *Overzicht van den omvang der vakbeweging in Nederland op 1 januari* (1920-1941); *Omvang der vakbeweging in Nederland op 1 januari* (1946-1964); *Statistiek van de vakbeweging*, een tweejaarlijkse reeks (1967-1969). Vanaf 1969 worden Leiden en Haarlem niet meer als aparte gemeenten vermeld in de statistieken.

absolute aantal vakbondsleden te delen door het aantal inwoners vinden we hoeveel procent van de bevolking stond ingeschreven bij een vakbond. Onder de aanname dat een ongeveer even groot deel van de Leidse als van de Haarlemse bevolking behoort tot de beroepsbevolking, kunnen we de organisatiegraad van de Leidse werknemers redelijk vergelijken met die van de Haarlemse werknemers.

Het onderzoeksverslag biedt een overzicht van het aantal in een vakbond georganiseerde werknemers en het percentage dat dit van de bevolking uitmaakt. Hier worden daarvan alleen de vijfjaarlijkse percentages gepresenteerd.

Tabel 2a. Percentages vakbondsleden op de totale bevolking van Leiden.

jaar	A	B	C	D	E	F	G
1907	—	nvt	—	nvt	nvt	nvt	—
1910	—	nvt	—	nvt	nvt	nvt	—
1915	—	nvt	—	—	nvt	nvt	—
1920	—	0,9	6,6	2,4	—	nvt	—
1925	11,4	0,2	5,0	1,7	1,3	nvt	3,1
1930	12,6	0,3	5,9	1,9	1,4	nvt	3,1
1935	14,7	0,3	6,6	2,7	2,0	nvt	3,2
1940	16,3	0,2	7,2	3,2	2,3	nvt	3,6
1945	—	nvt	—	—	—	nvt	—
1950	15,2	nvt	6,6	2,4	2,7	1,4	2,3
1955	15,7	nvt	6,6	2,7	2,9	—	3,4
1960	16,2	nvt	6,6	2,7	2,7	—	4,2
1965	—	nvt	—	—	—	nvt	—
1969	15,9	nvt	7,0	2,3	2,1	nvt	4,4

Tabel 2b. Percentages vakbondsleden op de totale bevolking van Haarlem.

jaar	A	B	C	D	E	F	G
1907	—	—	—	—	nvt	nvt	—
1910	—	—	—	—	nvt	nvt	—
1915	—	—	—	—	nvt	nvt	—
1920	—	1,8	8,2	1,6	nvt	nvt	—
1925	13,5	0,2	6,1	1,1	2,1	nvt	4,0
1930	11,2	0,2	5,4	0,9	1,9	nvt	2,8
1935	12,1	0,2	5,8	1,0	2,3	nvt	2,8
1940	12,6	0,1	5,9	1,1	2,4	nvt	3,0
1945	—	nvt	—	—	—	nvt	—
1950	13,7	nvt	5,6	1,1	3,2	2,1	1,8
1955	13,7	nvt	6,5	1,4	3,8	—	2,0
1960	13,8	nvt	6,3	1,5	3,8	—	2,3
1965	—	nvt	—	—	—	nvt	—
1969	14,0	nvt	6,9	1,5	3,6	nvt	2,1

—: geen gegevens; nvt: niet van toepassing; A: vakbondslid; B: lid van het Nederlands Arbeids Secretariaat; C: lid van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen; D: lid van het Christelijk Nationaal Vakverbond; E: katholiek georganiseerd; F: lid van de Eenheids Vak Centrale; G: lid van andere vakcentrales en plaatselijke bonden.

Als we aan de hand van deze cijfers Leiden met Haarlem vergelijken, valt een aantal zaken op. Allereerst zien we dat het percentage van de Haarlemse bevolking dat in vakbonden georganiseerd is tussen 1925 en 1930 afneemt. Vanaf 1928 is het percentage georganiseerden onder de bevolking in Leiden hoger dan in Haarlem. Dit is op zijn minst opvallend als men bedenkt dat tot de Tweede Wereldoorlog het aantal stakingen in Haarlem beduidend hoger lag. Ook het percentage georganiseerden in het NVV is vanaf 1928 in Leiden hoger dan in Haarlem. Hoewel het NVV van de grote bonden over het algemeen het meest tot actie bereid was (meer dan bijvoorbeeld de confessionele of plaatselijke bonden), droeg de relatief grote NVV-afdeling Leiden blijkbaar niet bij tot een hoge stakingsactiviteit.

Wat de confessionele bonden betreft, in Leiden was het percentage georganiseerden in het CNV vanaf het begin hoger dan in Haarlem, en ook hoger dan het percentage van de Leidse bevolking dat katholiek georganiseerd was. In Haarlem daarentegen overtrof het percentage katholiek-georganiseerden het

percentage CNV-georganiseerd en was in vergelijking met Leiden ook een groter deel van de bevolking katholiek georganiseerd. Deze verschillen zullen alles te maken hebben met de omvang van de geloofsgemeenschappen in de twee gemeenten. Misschien dat hierin ook een verklaring ligt voor de lage stakingsactiviteit in Leiden (gingen katholieken eerder tot actie over dan protestanten?). Ook was het percentage anders-georganiseerden in Leiden vanaf 1928 hoger dan in Haarlem.

Wat maakt het jaar 1928 tot een cesuur? In 1927 werd de gemeente Haarlem uitgebreid met gebied van enkele omliggende gemeenten. Hierdoor nam de totale bevolking toe met ca. 30.000 inwoners. Deze nieuwe Haarlemmers waren blijkbaar minder georganiseerd dan de inwoners van de oude kern. We zien dat het percentage van de bevolking dat in een bond georganiseerd was, tijdens de vergroting kelderde van 13,3 naar 9,9. Vreemd genoeg werd deze achterstand niet meer ingelopen. Sterker nog; in de jaren na 1928 lijkt het verschil tussen Haarlem en Leiden alleen maar groter te worden.

Samenvatting en vooruitblik

Het is nog ondoenlijk om uit de bovenstaande voorlopige gegevens definitieve conclusies te trekken. We kunnen afsluiten met een samenvatting van de verkregen inzichten en een vooruitblik op mogelijk verder onderzoek.

De omvangrijke lijst van zo'n 180 sociaal-economische conflicten die zich van 1750 tot 1980 in Leiden hebben voorgedaan dwingt ons het beeld van de apathische Leidse arbeider te nuanceren. De arbeidende bevolking van Leiden was strijdbaarder dan de literatuur ons wil laten geloven. Bijzonder actief, gedurende de gehele periode, waren met name de bouwvakkers. Op een gedeelte tweede plaats komen de arbeid(st)ers in de wolindustrie en de werknemers in de voedings- en genotmiddelensector (vooral sigarenmakers en bakkersknechts), die bijna evenveel acties hebben gevoerd. De werknemers in de wolindustrie begonnen zich vooral na de Tweede Wereldoorlog te roeren. De metaalsector volgt op de derde plaats. In de beroepssector kleding en reiniging waren het vooral de kleermakers die in het tijdvak 1900-1940 van zich lieten horen. Deze gegevens werpen een nieuw licht op de weerbaarheid van de Leidse arbeider.

Vergeleken met Haarlem was het aantal acties in de 20ste eeuw in Leiden geringer. Daar staat tegenover dat het percentage van de bevolking dat in vakbonden georganiseerd was, vanaf 1928 in Leiden hoger lag dan in Haarlem. De opkomst van de moderne vakbeweging begon in Leiden echter later en verliep moeizamer dan men op grond van de landelijke ontwikkeling zou verwachten.

Hoe kan het 'moeizame' verloop van het emancipatieproces van de Leidse arbeiders verklaard worden? Deze vraag zou het uitgangspunt moeten zijn voor verder onderzoek. Het doortrekken van de vergelijking met Haarlem kan in dit verband vruchtbaar zijn. Zo kunnen verschillen aan het licht gebracht worden waaraan wij onze eigen vermoedens en bestaande theorieën kunnen toetsen. De bestudering van de arbeidersbeweging in beide gemeenten aan de hand van de archieven van de plaatselijke bonden is hierbij de eerste stap. Een vergelijkend onderzoek tussen Leidse en Haarlemse bedrijven ligt eveneens voor de hand. Door de bestudering van archieven van instellingen voor onderwijs of sociale zorg ten behoeve van de lagere klasse, kan inzicht verkregen worden in de denkbeelden die binnen de burgerij leefden over de arbeidende bevolking.

De sociaal-historicus Th. van Tijn biedt een theoretisch model dat de opkomst en het succes van de arbeidersbeweging in een stad of regio probeert te verklaren⁴. Van Tijns denkbeelden kunnen mogelijk goede diensten bewijzen bij de bestudering van de geschiedenis van de Leidse arbeidersbeweging. In navolging van zijn model kunnen de volgende factoren aandachtspunten zijn bij toekomstig onderzoek:

- sociale afstand tussen werkgevers en werknemers. Is die groot, dan zal een vakbond moeilijk van de grond komen en zullen de leiders van de arbeiders slechts met moeite door de werkgevers geaccepteerd worden als volwaardige onderhandelingspartners.
- organisatie van het arbeidsproces. Grote concentratie van arbeiders op één werkplek geeft hun het gevoel van potentiële macht en mogelijkheden tot

4. Th. van Tijn, 'A contribution to the scientific study of the history of Trade Unions'. *International Review of Social History* 21 (1976), 212-239; Marlou Schrover, Erik Nijhof en Peter Kruizinga, 'Marx, markt, macht. Van Tijns analyseschema ter verklaring van het succes of falen van vakbonden' in: Boudien de Vries e.a. (eds.) *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 193-247.

overleg. Bestaat het systeem van aangenomen arbeid, dan zijn de arbeiders in wezen kleine zelfstandige ondernemers, hetgeen hun zelfvertrouwen vergroot.

- vakscholing. In het algemeen geldt: hoe hoger de scholing, hoe groter het zelfbewustzijn.
- levensstandaard van de arbeiders. Als deze in hun ogen en in de ogen van de omgeving proletarisch is, of als de arbeiders zich betere tijden herinneren, dan zal bij een opgaande conjunctuur de actiebereidheid groot zijn.
- leeftijdsopbouw van de beroepsbevolking. Arbeiders tussen de 20 en de 35 jaar zijn over het algemeen eerder bereid tot collectieve actie dan ouderen.
- sexe-ratio. Mannen zijn in deze tijd meer tot organisatie bereid dan vrouwen.
- mate van klassebewustzijn. Wordt de solidariteit onder arbeiders beschouwd als de belangrijkste vorm van sociale binding of spelen ook andere verbanden een rol? Zijn de arbeiders gelovig? Heerst er in een bedrijf een patriarchale of familistische bedrijfscultuur? Deze factor hangt nauw samen met het algemene politieke klimaat in een stad: indien de arbeiders de mogelijkheid hebben tot contact met progressieve, liefst socialistische, intellectuelen, dan zullen er eerder bonden ontstaan.

Door na te gaan of en in hoeverre deze factoren het emancipatieproces van de Leidse arbeidersklasse beïnvloed hebben (waarbij een duidelijk onderscheid gemaakt dient te worden tussen de verschillende bedrijfstakken), kan de hardnekkige historische mythe van de passieve Leidse arbeider wellicht definitief in het rariteitenkabinet worden bijgezet.

De demping van het Levendaal, werkverschaffingsproject 1934-1936 (Gemeentearchief Leiden, pv.nr. 5493.33).

**Werkloosheid in Leiden.
Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg
in de gemeente Leiden, 1929-1939***

Denise Bouwens en Astrid Kreischer

De jaren dertig van deze eeuw kunnen we beschouwen als een zwarte bladzijde in de sociaal-economische geschiedenis van Nederland. De economische crisis, volgend op de ineenstorting van de effectenbeurs in 1929, maakte in Nederland veel slachtoffers. Wie kent niet de beelden van de grote armoede, rijen werklozen voor de loketten en de fietsplaatjes met het ronde gat erin? In de jaren voorafgaand aan de grote depressie was er — enkele inzinkingen daargelaten — spake van een expanderende economie. Naar schatting telde Nederland in de zomer van 1929 slechts 18.000 werklozen, een niveau waarbij gesproken kan worden van 'volledige' werkgelegenheid¹.

Door zijn verbondenheid met de wereldeconomie duurde het niet lang voordat Nederland de eerste klappen van de economische ineenstorting te verwerken kreeg. Vooral de landbouw en de scheepvaart, de sectoren die in de jaren twintig ook al de zwakke plekken van de Nederlandse economie vormden, kwamen al snel in ernstige moeilijkheden. In vergelijking met andere landen die te kampen hadden met de crisis, was de ernst en de duur van de depressie in Nederland groot. Dit was te wijten aan een aantal factoren. Zo kende de Nederlandse economie in de jaren dertig nog een grote agrarische sector en was het juist de landbouw die in deze jaren moeilijk het hoofd boven water kon houden. Voorts droeg de handhaving van de gouden standaard bij tot een

* Dit artikel is een bewerking van de doctoraalscriptie economische en sociale geschiedenis van D.E. Bouwens en A.M. Kreischer, *Werkloosheid in Leiden. Een onderzoek naar het werkloosheidsbeleid en de werklozenzorg in de gemeente Leiden van 1929 tot en met 1939*, in 1988 vervaardigd aan de Rijks Universiteit Leiden.

1. J. Beishuizen en E. Werkman, *De magere jaren. Nederland in crisistijd 1929-1939* (Alphen a/d Rijn 1980), 26.

verslechtering van de concurrentiepositie. Toen diverse Europese landen na de mislukte wereldconferentie van 1931 besloten hun munteenheid te devalueren, hield de regering Colijn vast aan het principe van de 'harde gulden'. Devaluatie van de gulden zou volgens de regering afbreuk doen aan het vertrouwen in het Nederlandse geldwezen. Bovendien voorzag de regering stoornissen zoals kapitaalvlucht, prijsstijging en verbreking van het begrotingsevenwicht. Maar handhaving van de harde gulden betekende wel een verslechtering van de Nederlandse concurrentiepositie. Om deze enigszins veilig te stellen, voerde de regering een politiek die gericht was op aanpassing. Het binnenlands prijspeil diende op een lager niveau gebracht te worden door prijsverlaging en kosten-drukking. De overheid kon bovendien de zwaar getroffen sectoren van de economie en de vele werklozen niet laten verkommeren. Een actieve steunpolitiek werd gevoerd om de ernstigste nood te lenigen.

Deze twee beleidslijnen, enerzijds de aanpassingspolitiek en anderzijds de steunpolitiek, kruisten elkaar; zij bleken praktisch onverenigbaar en onuitvoerbaar. Het was de taak van de regering het onverzoenlijke te verzoenen. Pas toen Nederland in 1936 als laatste Europees land de gouden standaard verliet, had de aanpassingspolitiek enig effect. Het duurde echter nog tot 1939, toen de socialisten gingen deelnemen aan de regering, dat er ruimte ontstond voor nieuwe economische gezichtspunten.

Een van de meest in het oog springende gevolgen van de economische crisis in de jaren dertig was de grote werkloosheid. Van 1930 tot 1936 liep het aantal werklozen op van 100.000 tot 480.000. In 1930 was de beroepsbevolking in Nederland 3.179.200². In verschillende steden, waaronder Amsterdam en Utrecht, is deze werkloosheid reeds onderwerp van onderzoek geweest³. Gefascineerd door deze studies besloten de schrijvers van dit artikel de werk-

-
2. P. de Rooy, 'Het isolement der werklozen'. *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979), 199.
 3. P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979); Idem, *Crisis in Nederland. Beelden en interviews uit de jaren 30* (Rijswijk 1981); E. Nijhof, P. Schrage en M. Sturkenboom, 'De gesel van onzen tijd. Een onderzoek naar werklozenbeleid en werkloosheidsbeleving in de jaren dertig te Utrecht' (Leiden 1983); R.C. Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland 1920-1939. Een onderzoek naar regionale verschillen* (Utrecht 1985).

loosheid en het werkloosheidsbeleid in de gemeente Leiden van 1929 tot 1939 te onderzoeken.

Schets van de sociaal-economische situatie

Leiden is vanouds een industriestad, waar veel mensen afhankelijk waren van de nijverheid. Dankzij de beroemde lakenindustrie was Leiden tot aan de achttiende eeuw een zeer bloeiende stad. Toen ging het echter bergafwaarts met de lakennijverheid. De lange periode van verval was vooral te wijten aan de concurrentie van Brabantse textielsteden zoals Tilburg en Oosterhout, die veel goedkoper konden produceren. De armoede onder de Leidse bevolking in deze periode van stagnatie was groot. Volgens een schatting uit 1818 werd de helft van de 28.000 Leidenaren in dat jaar bedeed. Nog eens 6.000 leefden op of onder de armoedegrens⁴.

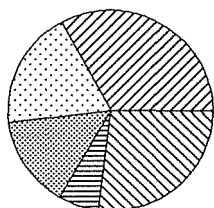
In de negentiende eeuw werd de Leidse textielindustrie nieuw leven ingeblazen door de invoering van de stoommachine. Omstreeks 1900 was de Leidse textielindustrie redelijk gemoderniseerd. De lakennijverheid werd echter nauwelijks meer bedreven, de produktie bestond bijna geheel uit sajete, wollen dekens en katoen. Langzamerhand waren in Leiden na 1850 andere vormen van industrie ontstaan, zoals metaal- en conservenfabrieken. De beroepsbevolking was rond de eeuwwisseling dan ook overwegend in de industrie werkzaam.

Natuurlijk bleef de Leidse industrie gevoelig voor conjuncturele schommelingen in de wereldeconomie. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kampte de Leidse textielindustrie met enorme problemen door de stagnatie van de grondstoffenaanvoer uit het buitenland. In de jaren na 1929 bleek deze kwetsbaarheid opnieuw. Veel bedrijven werden meegesleept in de economische malaise, moesten op lonen bezuinigen of personeel ontslaan. Sommige bedrijven zagen zich zelfs genoodzaakt de poorten te sluiten, zoals de Leidsche Katoen

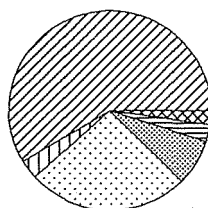
4. H. Nagtegaal e.a., *Leiden verleden tijd* (z.p. 1980), 7; zie voor de textielnijverheid J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991).

Leiden

Vrouwen

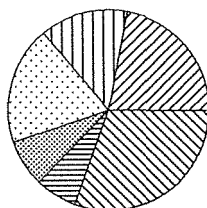

Mannen

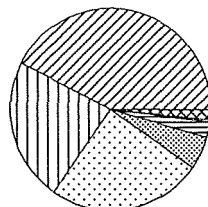

Nederland

Vrouwen

Mannen

Legende:

- Nijverheid
- Landbouw/visserij
- Handel en verkeer
- Overheid/vrij beroep
- Onderwijs/godsdienst
- Huish. diensten
- Onbekend

Samenstelling van de beroepsbevolking van Leiden en Nederland in 1930 (bijlage I).

Maatschappij en de dekenfabriek van Zuurdeeg⁵. Het aantal werklozen nam enorm toe. Naar schatting was in 1936 eenderde van de Leidse arbeiders werkloos.

De Leidse beroepsbevolking bestond in 1930 uit 29.750 mensen. Het aantal inwoners van de stad steeg van 70.812 in 1930 tot 78.217 in 1939. Vanaf 1935 kende de stad een vestigingsoverschot, dat waarschijnlijk valt te verklaren door het feit dat de werkloosheidsuitkeringen in Leiden in de jaren dertig hoger waren dan in de omliggende dorpen.

De politieke structuur

In Leiden heeft zich in de jaren dertig geen verschuiving voorgedaan in de politieke structuur.

Tabel 1. Zetelverdeling van de Leidse Gemeenteraad⁶

Partij	1927	1931	1935	1939
SDAP	10	11	14	12
RKSP	7	8	7	8
CHU	7	6	6	6
ARP	5	5	4	4
Vrijheids Bond	3	3	1	2
Vrijzinnig Democraten	1	1	1	1
Nationaal Herstel	0	0	1	0
CPH	0	1	1	1
Gemeentebelang	0	0	0	1

De grootste politieke partij in de stad was de SDAP. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1931 en 1935 groeide haar aantal zetels. De confessionele partijen, de RKSP, de ARP en de CHU, konden ook rekenen op een trouwe aanhang.

5. Zie voor dit laatste bedrijf ir. J. Zuurdeeg, 'De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon (1805-1933)', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1991, p. 27-49.

6. *Leidsch Dagblad*, 25 juni 1931; 27 juni 1935; 15 juni 1939.

Het zetelaantal van de Liberalen was vrij gering; de Communistische Partij Holland, de CPH, was vanaf 1931 met één zetel vertegenwoordigd. Men zou verwachten dat in een stad waarvan éénderde van de beroepsbevolking in ernstige mate door de crisis was getroffen, de NSB goed uit de verf komt. De NSB deed echter niet mee — zoals wel in andere grote steden — aan de gemeenteraadsverkiezingen in de jaren dertig. Een andere rechts-radicaler partij, Nationaal Herstel, behaalde bij de verkiezingen in 1935 slechts één zetel.

Het aantal SDAP-stemmen was in enkele wijken zeer groot. In De Kooi bijvoorbeeld, stemde meer dan de helft van de stemplichtigen op de SDAP. Dit verschijnsel laat zich gemakkelijk verklaren. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog was door verschillende verzuilde woningbouwverenigingen een begin gemaakt met de bouw van nieuwe wijken buiten de stadssingels. Veel woningen in De Kooi werden geëxploiteerd door de woningbouwvereniging 'De Eendracht', die een socialistische grondslag had⁷.

Vanaf 1880 viel er een eerste organisatie van arbeiders te bespeuren. Aanvankelijk streefde men naar verheffing en veredeling van de arbeider, maar al snel veranderde de organisatie in de bond zoals we haar nu kennen: opkomend voor looneisen en andere arbeidersbelangen. In Leiden werd in 1894 de Rooms Katholieke Volksbond opgericht. Al snel volgde de oprichting van de socialistische Leidse Bestuurdersbond en de Christelijke Besturenbond. Omstreeks 1930 was twintig procent van de Leidse beroepsbevolking bij een vakbond aangesloten. Uit onderstaande tabel blijkt dat dit dicht bij het gemiddelde in het westen van het land lag.

Vergelijkt men de ontwikkeling van het ledental met de groei van de totale bevolking, dan blijkt dat in de jaren twintig de toename van het aantal vakbondsleden gering was. Deze situatie veranderde pas in de jaren tussen 1930 en 1939. Het aantal vakbondsleden steeg toen met ruim vijftig procent, terwijl de bevolking slechts met tien procent toenam⁸.

7. H. Nagtegaal e.a., *Leiden verleden tijd*, 61.

8. *Verslagen van den toestand der Gemeente Leiden 1930-1939*. Aantal verzekerden in 1930: 5.895; bevolking in 1930: 70.812.

Tabel 2. Aantal verzekerden tegen werkloosheid als percentage van de totale beroepsbevolking op 31 december 1930⁹

Westen van het land (gemiddeld 18,4 %)

Leiden	20,0	Schiedam	28,4
Haarlem	15,8	Rotterdam	14,2
Den Haag	13,3	Utrecht	19,4

De groei van het aantal leden laat zich gemakkelijk verklaren: de voordelen van een vakbondslidmaatschap in geval van werkloosheid. Aan deze voordelen wordt later in dit artikel uitgebreid aandacht besteed.

Analyse van de werkloosheid

Het is moeilijk gegevens te vinden over de werkloosheid vóór 1900; indertijd werden er geen werkloosheidsstatistieken bijgehouden. In 1905 werd de werkloze arbeider voor het eerst als een aparte categorie van de armen onderscheiden. In dat zelfde jaar werd in Leiden de Arbeidsbeurs opgericht. Vanaf 1924 beschikken we over cijfers van het aantal ingeschrevenen bij de Arbeidsbeurs¹⁰.

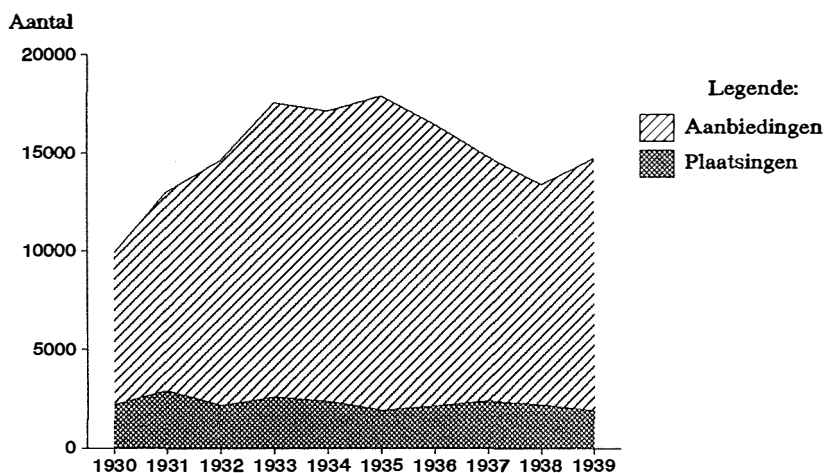
Hoe ontwikkelde de werkloosheid in Leiden zich in de jaren dertig? Allereerst staan ons voor de periode 1934 tot en met 1939 cijfers van de Arbeidsbeurs ter beschikking. Uit de twee grafieken op de volgende bladzijde blijkt de ontwikkeling van het aantal aanbiedingen en het aantal plaatsingen van respectievelijk mannelijke en vrouwelijke ingeschrevenen bij de Arbeidsbeurs¹¹.

Nadeel is dat deze grafieken het aantal ingeschrevenen gedurende een heel jaar weergeven, terwijl een persoon meerdere malen per jaar werkloos kan worden. De wekelijkse cijfers van de Arbeidsbeurs zijn hier beter bruikbaar, aangezien het onwaarschijnlijk is dat iemand meer dan een keer per week

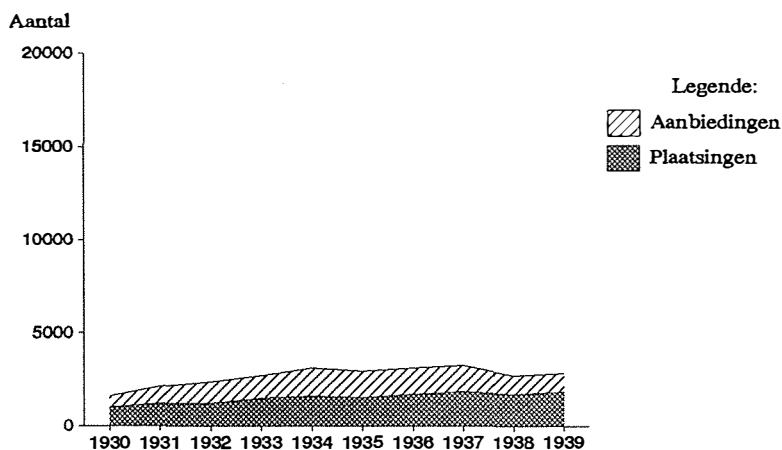
9. Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland*, 33.

10. *Verslag van de handelingen van den Gemeenteraad van Leiden* 1930, 351.

11. 'Verslag van den toestand der Gemeente Leiden' 1930-1939.

Aanbiedingen en plaatsingen van mannelijke werkzoekenden, ingeschreven bij de Arbeidsbeurs.

Aanbiedingen en plaatsingen van vrouwelijke werkzoekenden, ingeschreven bij de Arbeidsbeurs.

werkloos werd. Van de periode 1934 tot en met 1938 zijn de wekelijkse cijfers bekend. Zij verschaffen tevens informatie over het aantal werklozen per beroepsgroep¹².

Zwaar getroffen door de crisis werden de bedrijven die op de buitenlandse markt actief waren, en zich een plaats op de binnenlandse markt moesten zien te veroveren. Bouwvakkers werden het zwaarst getroffen. In de eerste maanden van 1937 trad een flinke opleving op, met name voor de op de export georiënteerde bedrijven, als direct gevolg van de gewijzigde monetaire politiek. Deze opleving duurde echter maar kort. De laatste vijf maanden van 1937 verslechterde de situatie als gevolg van een ongunstige wending van de wereldconjunctuur. Na 29 augustus 1939 daalde de werkloosheid (eerste week van juni 1939 totaal nog 2.460 ingeschrevenen) als gevolg van de algemene mobilisatie.

Naast de cijfers van de Arbeidsbeurs beschikken we over het indexcijfer der werkloosheid. Het grootste nadeel van dit cijfer is dat het alleen wat zegt over de werkloosheid onder de georganiseerden. Toch worden deze statistieken algemeen als zeer bruikbaar bestempeld¹³. Met behulp van dit indexcijfer kunnen wij nagaan of de werkloosheid in Leiden van conjuncturele danwel structurele aard was. Volgens H. de Vries kan de werkloosheid in gebieden waar het werkloosheidspercentage in de jaren dertig, vergeleken met de jaren twintig, sterker toenam dan het landelijk gemiddelde, beschouwd worden als conjunctureel en waar deze toeneming geringer is, als structureel¹⁴.

Zowel in de jaren twintig als dertig steeg de werkloosheid in Leiden sterker dan nationaal, in de jaren dertig wijkt het Leidse cijfer echter nauwelijks af van het landelijke cijfer¹⁵. Confronteren we deze gegevens met de stelling van De

12. Gemeentearchief Leiden (GAL), archief Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken inv.nr. 248, *Wekelijkse overzichten van bij Sociale Zaken ingeschreven werklozen in de verschillende beroepen, 1934-1941*.

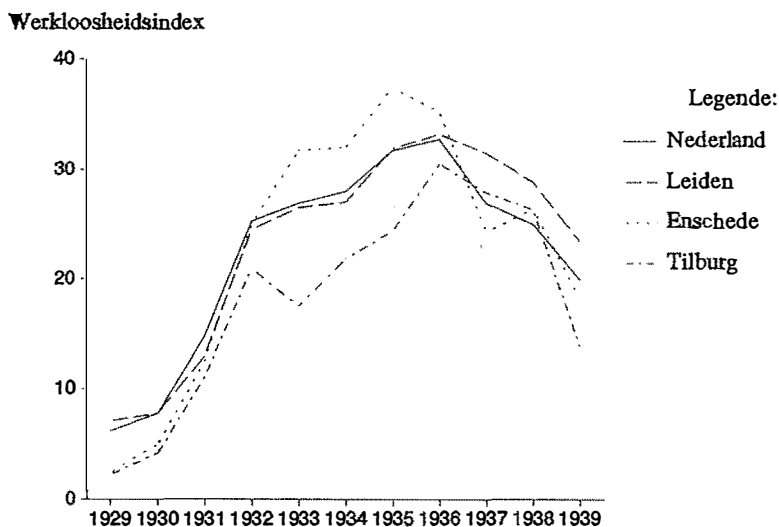
13. Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland*, 15, 19.

14. H. de Vries, 'Ongelijke werkloosheid. Nederland 1920-1940', in: P.W. Klein en G.J. Borger, *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979), 119.

15. In de jaren twintig nam het indexcijfer der werkloosheid van Nederland toe van 5,8 naar 6,2. Voor Leiden steeg het indexcijfer van 3,9 naar 7,1. In de jaren dertig namen de indexcijfers respectievelijk toe van 7,8 naar 25 en van 7,8 naar 28,8. In de jaren twintig was er landelijk gezien dus sprake van een stijging van bijna 7 procent en in Leiden van 82 procent. In de jaren dertig bedroeg de stijging landelijk 221 en in Leiden 269 procent.

Vries, dan zien we dat het werkloosheidspercentage in Leiden in de jaren twintig in verhouding tot het nationale percentage sterker toenam dan in de jaren dertig. Wij kunnen dus concluderen dat de werkloosheid in Leiden vooral van structurele aard was. Dit echter onder voorbehoud: allereerst hebben we ander cijfermateriaal gebruikt en ten tweede wijkt in de jaren dertig het Leidse cijfer nauwelijks af van het landelijk cijfer.

Tenslotte willen we in deze analyse de werkloosheid in Leiden vergelijken met twee andere textielsteden, te weten Tilburg en Enschede, en met het nationale cijfer. Ook bij deze vergelijking maken we gebruik van het indexcijfer der werkloosheid¹⁶.

Eerst vergelijken we de Leidse met de landelijke cijfers. Leiden volgde tot 1937 het nationale cijfer op de voet. De daling van de werkloosheid is in Leiden na

16. *Maandschrift CBS*, september 1932 (afl. 9) en september 1940 (afl. 9).

1937 echter minder sterk. De werkloosheid in Enschede en Tilburg was in 1929 en 1930 veel lager dan in Leiden. Enschede had daarna tot 1937 met een hogere werkloosheid te kampen dan Leiden. In Tilburg was de werkloosheid gedurende de gehele periode lager dan in Leiden. Zowel in Enschede als in Tilburg nam de werkloosheid na 1937 sterker af dan landelijk. De grafiek toont duidelijk de ontwikkeling van de werkloosheid in de drie onderzochte steden en in Nederland.

Samenvattend kunnen we stellen dat de werkloosheid in Leiden niet hoger was dan landelijk. Wel was de werkloosheid er hardnekkiger. Wellicht is dit te verklaren uit het feit dat de werkloosheid in Leiden van structurele aard was.

Werkloosheidsbeleid

Geconfronteerd met een diepgaande economische depressie en een omvangrijke werkloosheid heeft de Nederlandse regering in de jaren dertig verschillende initiatieven ontplooid om de werkloosheid en haar sociale gevolgen te bestrijden. Bekend zijn de uitbreiding van de werklozensteun en de inspanningen op het gebied van de werkverschaffing. Minder bekend zijn de werkverruiming en het Werkfonds 1934. Daarnaast probeerde men de positie van de werkloze arbeider te verbeteren door middel van vakgerichte cursussen.

De geschiedenis van de werkverschaffing ving in Nederland reeds in het begin van de vorige eeuw aan. Tijdens de agrarische depressie in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw lieten de waterschappen en Friese gemeenten in versneld tempo onderhoudswerkzaamheden uitvoeren¹⁷. Na de Eerste Wereldoorlog werd de werkverschaffing verder gemoderniseerd.

Het doel van de werkverschaffing was vierledig. Het primaire doel was om de werkloze weer aan werk te helpen; een uitkering zonder tegenprestatie zou demoraliserend werken. Bovendien kon men zo de werkwilligen van de malafide werklozen scheiden. Bijkomende voordelen waren dat door de hogere steunuitkering de koopkracht toenam en een groot aantal nuttige openbare werken goedkoop tot stand kon worden gebracht. Niet elk openbaar werk kon echter

17. H. de Vries, *Economenwerk en werkloosheid. Nederlandse economen over het werkloosheidsbeleid voor 1940* (Leiden 1976), 12.

in werkverschaffing worden uitgevoerd. Gezien het belangrijkste doel van de werkverschaffing — zoveel mogelijk werklozen aan het werk zetten — waren de belangrijkste criteria dat het werk arbeidsintensief moest zijn en door ongeschoolde arbeiders kon worden uitgevoerd. Natuurlijk moest het werk ook nuttig voor de samenleving zijn, dus niet alleen dienen om de werklozen van de straat te houden¹⁸. In de praktijk kwam vooral zwaar grondwerk, zoals ontginning, kanalisatie en polderwerken, in aanmerking. Niet iedere werkloze kon rekenen op een plaatsje in de werkverschaffing. Men moest aan een aantal voorwaarden voldoen, want er waren meer werklozen dan werkverschaffingsplaatsen. Zo kwamen alleen gezinnshoofden en kostgangers boven de 21 jaar in aanmerking¹⁹. Het loon werd niet aan het einde van de week aan de arbeiders zelf uitbetaald, maar midden in de week aan hun vrouwen. De bedoeling hiervan was dat het loon niet opging aan bijvoorbeeld alcoholische dranken.

Tabel 3. Gemiddeld aantal tewerkgestelden bij de van Rijkswege gesubsidieerde werkverschaffing²⁰

Jaar	aantal	% van de geregistreerde werkloosheid
1933	49.792	15
1934	50.980	15
1935	55.865	14
1936	46.040	11
1937	44.860	12
1938	50.255	15
1939	54.032	18

Bovenstaande tabel geeft aan dat jaarlijks tussen de 44.860 en 55.865 mensen te werk werden gesteld in de centrale werkverschaffing. Na 1935 nam het aantal tewerkgestelden langzaam af. De stijging in 1939 werd veroorzaakt door de

18. F.G.W. Goudriaan, *Geef ons Nederlanders toch werk* ('s-Gravenhage 1986), 74.

19. *Ibidem*, 77.

20. *Jaarverslag van de Rijksdienst voor de Werkverruiming over het tijdvak medio 1938 ultimo 1939*, 100.

uitgevoerd. Gezien dit aantal bleek de van rijkswegen gesubsidieerde werkverschaffing een succesvolle maatregel.

Hoeveel Leidenaren in de centrale werkverschaffing werkzaam zijn geweest, is helaas niet te achterhalen. De gemeente Leiden was in ieder geval geen voorstander van centrale werkverschaffing. Uit interviews weten we dat dit standpunt aan het eind van de jaren dertig werd opgegeven. Voor de gemeente had de werkverschaffing immers het voordeel dat de werklozen gedurende hun tewerkstelling buiten de steun vielen, wat een aanzienlijke besparing met zich meebracht²¹. Bovendien was het belangrijkste bezwaar, dat het moreel niet verantwoord was om mensen ver buiten de gemeentegrenzen te laten werken, niet van toepassing op de aanleg van vliegveld Valkenburg, dat in 1939 op slechts enkele kilometers van Leiden werd aangelegd.

Meer gegevens zijn beschikbaar over de gemeentelijke werkverschaffing. In 1930 werd een fonds voor stadsverbetering, werkverschaffing en andere sociale doelen ingesteld. Het fonds beschikte over f 195.000. Uit dit fonds moest onder andere de aanleg van de Leidse Hout worden gefinancierd. In 1930 werd het gehele jaar aan het bos gewerkt, 30 mei 1931 werd de aanleg voltooid.

Naast de inrichting van de Leidse Hout werden sportvelden aangelegd en diverse straten gemaakt of verbeterd, zoals de Houtlaan, Mariënpoolstraat en het Plantsoen. Vanaf 1934 werkten honderd mensen aan de demping van het Levendaal, die begin 1936 werd voltooid. In de Hortus Botanicus werden in 1938 en 1939 de kassen vernieuwd en er werden betonpaden aangelegd. Hoewel de werkverschaffing bedoeld was als ongeschoold werk, bestonden er in Leiden enkele projecten voor werkloze hoofdarbeiders. Hun gemiddeld weekloon bedroeg ongeveer f 20. Dit was minder dan grondwerkers konden verdienen; die kwamen soms op wel f 25 per week.

In 1933 stelde het College van B & W de Raad voor om de funderingen van het afgebrande stadhuis door ongeschoolde werklozen te laten opruimen. Hier kwam veel verzet tegen, met name van de vakbonden. Deze vonden dat het sloopwerk uitsluitend door bouwvakarbeiders moest worden uitgevoerd, tegen de daarvoor geldende contractlonen. Uiteindelijk werd een compromis bereikt: het werk werd wel in werkverschaffing uitgevoerd, maar zoveel mogelijk door

21. E. Nijhof, P. Schrage en M. Sturkenboom, *'De gesel van onzen tijd'*, 47.

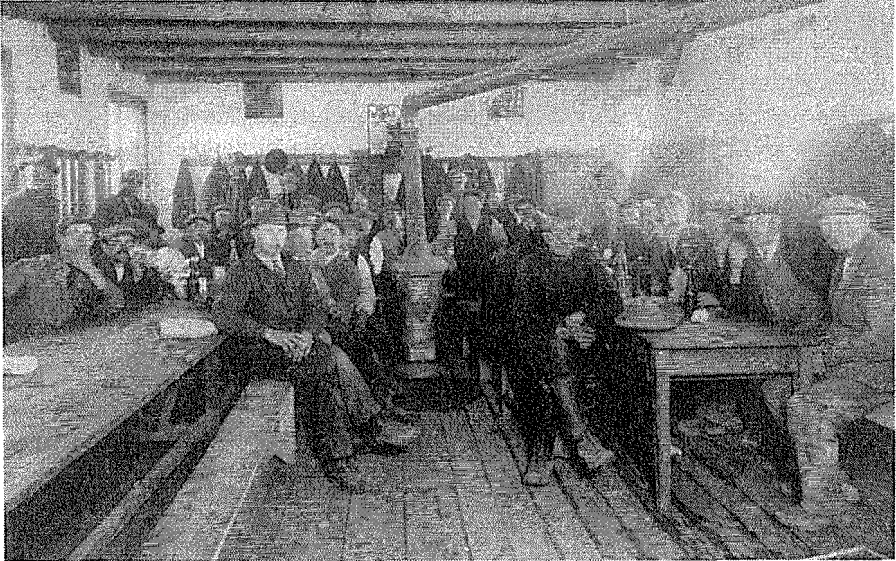

De aanleg van de Leidse Hout, werkverschaffingsproject 1930-1931 (Gemeentearchief Leiden, BLO 3800/32.9).

geschoolde werkloze bouwvakkers²². Ook vanuit de Gemeenteraad en vanuit de Kamer van Koophandel kwam veel kritiek op de werkverschaffing. In 1939 waren dergelijke geluiden te horen naar aanleiding van de aanleg van het vliegveld Valkenburg: "Hier wordt niet een werk onder handen genomen om mensen aan het werk te helpen, maar hier wordt een werk uitgevoerd dat onder de tegenwoordige omstandigheden door een ieder noodzakelijk wordt geacht"²³. Het confessioneel-socialistische college was financieel geheel afhankelijk van de rijksoverheid, zodat het onmogelijk was om een eigen koers te varen. Gemeenten die niet luisterden kregen geen geld. Geprobeerd is zoveel mogelijk werklozen aan het werk te helpen, maar door geldgebrek zijn veel minder projecten uitgevoerd dan men had gewild.

22. *Verslag van den toestand van de Gemeente Leiden 1933.*

23. *Verslag van de handelingen van de Gemeenteraad van Leiden 1939.*

Arbeiders bij de aanleg van de Leidse Hout, werkverschaffingsproject 1930-1931 (Gemeentearchief Leiden, BLO 3800/32.1).

Niet alleen van overheidswege werden werkverschaffingsprojecten uitgevoerd. In Leiden was de Leidsche Duinwater Maatschappij een van de belangrijkste semi-particuliere werkverschaffers.

Was de werkverschaffing redelijk succesvol, anders was dit met de werkverruiming. In 1933 kwam de heer Eijkman met een voorstel om tot werkverruiming te komen. Het plan kwam op het volgende neer: particulieren zouden geld bijeen brengen, de overheid zou een zelfde bedrag ter beschikking stellen en met het totaal zou een nationale aanval op de werkloosheid gedaan worden. Zo ontstond het Werkfonds 1934. Op de Rijksbegroting van 1934 werd zestig miljoen gulden voor dit fonds gereserveerd. In de praktijk bleek het Werkfonds niet zo goed te werken als men gehoopt en verkondigd had. Mede door de gebrekkige outillage kon het Werkfonds in het begin de stroom van binnenkomende projecten niet aan. Het fonds werd al in 1935 gereorganiseerd. Er ontstonden toen een Werkfonds voor Openbare Werken en een NV voor

Industriefinanciering²⁴. De reorganisatie mocht echter weinig baten. Begin 1939 meldde de regering dat de voor het Werkfonds uitgetrokken gelden slechts geringe betekenis hebben gehad voor een blijvende werkgelegenheid²⁵. Volgens sommigen kwam dit omdat de voor uitvoering in aanmerking komende projecten te kapitaalsintensief waren²⁶.

Tabel 4. Beschikbare gelden voor het werkfonds en het werkgelegenheidseffect²⁷

Jaar	bedrag in f	effect*
1935	0	< 1.000
1936	6.300.000	ca. 2.500
1937	33.000.000	2.400-3.900
1938	60.000.000	4.000-5.000

* Werkgelegenheidseffect uitgedrukt in banen

Gemeenten kwamen niet snel in aanmerking voor kredieten van het Werkfonds. In Leiden zijn slechts twee projecten met een door het Werkfonds beschikbaar gestelde renteloze lening tot stand gekomen, namelijk de bouw van een rioolwaterzuiveringsinstallatie aan de Slaagh- of Stinksloot en de verbetering van de Witte Singel. Steun werd geweigerd voor verdere aanleg van de Leidse Hout, verbetering van de Wassenaarseweg, de Haagbrug en de Wittepoortsbrug en de aanleg van een stamriool bij de Haarlemmerweg²⁸. In de Gemeenteraadverslagen is overigens niets te merken van kritiek op het Werkfonds.

Het laatste initiatief dat hier wordt behandeld, is het opzetten van cursussen en omscholingsprojecten. Langdurig werklozen konden proberen hun positie op de arbeidsmarkt te verbeteren door zich om te scholen voor een beroep dat

24. Goudriaan, *Geef ons Nederlanders toch werk*, 65.

25. *Ibidem*, 67.

26. *Ibidem*, 66.

27. *Ibidem*, 65, 67.

28. *Verlag van de handelingen van den Gemeenteraad van Leiden* 1935, vergadering 21 januari; *Idem* 1936, ingezonden stuk 25.

betere vooruitzichten bood. In Leiden werden door de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken (GDSZ) en door het Crisis Comité diverse cursussen georganiseerd. In 1930 begon de omscholingscursus van rieter tot stucadoor. Dertig mannen maakten van deze mogelijkheid gebruik. Voor werkloze meisjes bestond de mogelijkheid een opleiding te volgen tot dienstbode; met name werkloze textielarbeidsters maakten van deze mogelijkheid gebruik.

Niet alleen de overheid organiseerde cursussen, ook particuliere organisaties hielden zich hier mee bezig. Zo organiseerde de Leidse Bestuurdersbond ontwikkelingscursussen voor werklozen. Deze cursussen waren niet vakgericht, maar dienden meer om de werklozen politiek te scholen. In 1936 bijvoorbeeld leidde de SDAP-er Dirk van Eck een cursus met als onderwerp "Het Plan van de Arbeid"²⁹. Rest nog het voorstel van J.A.N. Knuttel (CPH) om werkloze arbeiders in Rusland te laten werken. Zijn plan kreeg geen bijval...³⁰

Zorg voor de werklozen

Een eerste vorm van werklozenzorg onstond aan het begin van deze eeuw. In de Armenwet van 1912 werd bepaald dat naast armlastigen ook werklozen recht hadden op een soort van ondersteuning. Werkloze arbeiders konden zo fysiek op peil blijven voor eventuele herinschakeling in het productieproces. Eind 1916 kreeg deze vorm van werklozenzorg meer gestalte en kwam het Werkloosheidsbesluit tot stand. De overheid besloot hiermee de pogingen van de vakbond om een werkloosheidsverzekering in het leven te roepen te subsidiëren.

Aan de contributies (verzekeringspremies) van de arbeiders werd door het rijk en de gemeente een bijdrage van gelijke grootte toegevoegd. De uitkering aan de werkloze georganiseerde, de 'kastrekker', mocht niet hoger zijn dan 70 % van het normaal geldende loon in een bepaalde bedrijfstak en duurde ten hoogste dertien weken. Vanaf 1921 werd deze regeling uitgebreid (aanvankelijk alleen voor de noodlijdende sigarenmakers) door de toenmalige minister van Arbeid, de Leidenaar P.J.M. Aalberse. 'Uitgetrokken' werkloze kostwinners,

29. *Verlag van de handelingen van den Gemeenteraad van Leiden 1938*, ingezonden stuk 126; *Idem 1939*, 233.

30. *Idem 1931*.

diegenen die langer dan dertien weken als werkloos waren geregistreerd, konden gedurende dertien weken nog een zelfde steunbedrag ontvangen. Gemeente en Rijk draaiden gezamenlijk op voor deze extra kosten aan steungelden. De steunuitkering werd uitgevoerd door de vakbond. Na deze steunperiode was de georganiseerde 'dubbeluitgetrokken'.

De dubbeluitgetrokkenen, de werklozen die nog niet lang genoeg waren aangesloten bij een vakbond (reglementair-nog-niet-rechthebbenden) of ongeorganiseerden moesten genoeg nemen met een mindere steunregeling, die in beginsel geheel door de gemeente werd gefinancierd. De steunuitkering lag minstens 5 % lager dan die van de vakbond.

De gemeenten kregen het in de jaren dertig financieel zwaar te verduren door de geldende steunregelingen. Voor de steun aan dubbeluitgetrokkenen, reglementair-nog-niet-rechthebbenden en ongeorganiseerden hadden zij regeringssubsidie nodig. Die subsidie kwam er in de vorm van de rijkssteunregeling, ingevoerd in 1931 door de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, Ruys de Beerenbrouck. Voorwaarden voor de toekenning van deze rijkssteunregeling waren: dat alle werkverschaffingsregelingen door het ministerie moesten worden goedgekeurd; dat de minister bepaalde hoeveel werklozen er in de werkverschaffing te werk gesteld werden; en dat Rijkscontroleurs toegang moesten krijgen tot de gemeentelijke werklozen-administraties. Het wekelijkse steunbedrag mocht nooit hoger zijn dan 65 % van het loon dat werkende arbeiders in de betrokken bedrijfstak bij een volle week konden verdienen³¹. Ongehuwden die nog in het ouderlijk huis woonden en vrouwen kwamen niet voor de regeling in aanmerking.

De ongeorganiseerde, die zich nooit had aangesloten bij een vakvereniging, werd vaak als een maatschappelijk minderwaardige bestempeld. Ook de overheid beschouwde enkel de georganiseerden als volwaardig en vond dat zij daarom daadwerkelijk recht hadden op steun van rijkswege. In de rijkssteunregeling van 1931 waren dan ook maatregelen opgenomen, waardoor de verschillen tussen wel- en niet-georganiseerden toenamen. Zo ontvingen werkloze vakbondsleden niet alleen morele waardering, maar verwierven zij tevens materiële voordelen.

31. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I: Voorspel* ('s-Gravenhage 1969), 121.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van het bereik van de landelijke steunmaatregelen. De ondersteunden en de tewerkgestelden in de werkverschaffing vormden tezamen de verzorgden.

Tabel 5. Bereik van de landelijke steunmaatregelen³²

jaar	verzorgden in % v.d. gereg.werkl.	ondersteunden in % v.d. verzorgden	tewerkgestelden in % v.d. verzorgden
1933	56	47	26
1934	57	73	27
1935	57	75	25
1936	58	81	19
1937	58	79	21
1938	58	75	25
1939	58	69	21

Hoewel theoretisch duidelijke scheidslijnen vielen te trekken tussen de verschillende steunvormen, bleek dat in de praktijk de steunvormen moeilijk te onderscheiden of zelfs moeilijk uitvoerbaar waren. Uit een onderzoek van het CBS in 1937 bleek dat slechts 45 % van de werklozen van de overheid enige vorm van steun ontving, dat 93 % van de vrouwen buiten de boot viel en dat 66 % van de ongeorganiseerden geen steun kreeg. Vermoedelijk was dit te wijten aan de gebrekkige organisatie van de Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon (MHB), een uitvoerende organisatie op het gebied van steunverlening, die als gevolg van de toenemende werkloosheid overbelast was geraakt³³.

Naast de financiële steunmaatregelen bestonden er ook aanvullingen die tot doel hadden het leven van de werkloze en zijn gezin in materieel opzicht te ondersteunen. Deze B-steun bestond voornamelijk uit (school)kleding, schoeisel, dekens, meubilair, levensmiddelen en schoolvoeding. Een belangrijk uitvoerder van deze B-steun was het Nationaal Crisis Comité. De giften waren in natura, "omdat men de verzorging en het op krachten houden van de gesteunde gezin-

32. Goudriaan, *Geeft ons Nederlanders toch werk*, 30.

33. *Ibidem*, 30.

De uitdeling van voedsel aan steuntrekkers in 1933 (Archief Gemeentelijke Sociale Dienst, Langebrug 60 te Leiden).

nen niet mag laten afhangen van het inzicht en het beleid van de huismoe-der³⁴. Dit nobele streven hield echter wel in dat diezelfde huismoeder eerst haar kisten moest laten inspecteren om te beoordelen of de aangevraagde steun noodzakelijk was. Deze beoordeling van de staat van een pak, de inspectie van de linnenkast en het tellen van dekens werd unaniem als beledigend ervaren. Ook bij de toewijzing van B-steun werd de ongeorganiseerde vaker benadeeld dan de georganiseerde.

Werklozenzorg in Leiden

De georganiseerde arbeiders kregen in geval van werkloosheid een kasuitering bij hun vakbonden. Al vanaf het begin van de crisis kampten de vakbondskassen met enorme problemen. Op 1 januari 1930 stonden 763 werklozen bij de Arbeidsbeurs ingeschreven. Aan het einde van dat jaar was dat aantal tot 1.621

34. *Ibidem*, 32.

gegroeid en maar liefst 774 van de ingeschrevenen waren lid van een vakbond. Uit de vakbondskassen werd dat jaar een totaalbedrag van f 99.194,55 uitgekeerd³⁵.

De Leidse vakorganisaties stelden alles in het werk om de beroerde omstandigheden van de werkloze leden enigszins te verzachten. Gedurende de wintermaanden kregen de werkloze vakbondsleden dagelijks een gratis warme middagmaaltijd aangeboden. Deze maaltijden werden verstrekt door de spijskokerij van de Sint Vincentiusvereniging en gedistribueerd door de verschillende Leidse vakbonden³⁶. Vooral de Leidse Bestuurdersbond verzette veel werk om de rampzalige gevolgen van de crisis te verzachten. De bond drong vooral aan op maatregelen tot werkverruiming, een verbetering van de werklozenzorg, en ageerde fel tegen de uitvoering van normale werken in de werkverschaffing tegen lage lonen³⁷.

De problemen van de Leidse bonden in de jaren dertig waren niet uniek. De Jong schrijft dat het de werklozenkassen in heel Nederland niet best verging. "Landelijk gezien konden de werkloosheidskassen het in 1930 nog juist bolwerken, maar als de overheidssubsidie in 1931 niet met 10 miljoen gulden was verhoogd, dan hadden zij dat jaar niet meer aan hun verplichtingen kunnen voldoen"³⁸. Het waren niet alleen de uitkeringsbedragen en overheidssubsidies die stijgende tendensen vertoonden. Het gemiddeld aantal verzekerden steeg tijdens de crisisjaren eveneens zeer sterk³⁹. Landelijk gezien bedroeg die toename van 1931 tot 1934 59 %, en in Leiden viel in deze periode een toename van ruim 31 % te bespeuren.

In Leiden behoefde de overheid pas in 1934 de kassubsidies te verhogen. Deze subsidies bedroegen ten hoogste 225 % op de kassen van landarbeiders; 200 % op de kassen van houtbewerkers, metaalbewerkers, sigarenmakers, steenfabrieksarbeiders en textielarbeiders; 160 % op de kassen van bouwvak-

35. D. Wortel en M. Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden (de geschiedenis van de Leidse Bestuurdersbond en het N.V.V. in Leiden)* (Leiden 1980), 81.

36. *Verslag van den toestand der Gemeente Leiden 1929*, 29.

37. Wortel en Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden*, 84.

38. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* I, 119.

39. 'Verslag van den toestand der Gemeente Leiden', 1929-1939; het aantal verzekerden bedroeg in 1930 ca. 20 % van de beroepsbevolking. Deze bestond in 1930 uit ca. 29.750 personen (ca. 42 % van de totale bevolking).

(Coll. Dirk van Eck-Stichting)

arbeiders, fabrieksarbeiders, kleermakers en transport-personeel; 120 % op de kassen van toezichthoudend personeel. Bij de overige kassen bleef het subsidiepercentage van 100 % gehandhaafd. In het jaar 1934 bedroegen deze subsidies alleen al f 83.000⁴⁰.

Gemeentelijke steunverlening

De (dubbel-)uitgetrokkenenen, ongeorganiseerden en armlastigen waren geheel afhankelijk van gemeentelijke steun of van liefdadigheid. In de jaren dertig speelden twee gemeentelijke instanties een rol bij deze steunverlening, namelijk de GDSZ en het MHB. Eerstgenoemde verzorgde in eerste instantie de uitgetrokken werkloze Leidenaren. De Dienst was in 1924 opgericht toen de eerste gemeentelijke steunregelingen in het leven werden geroepen. De Dienst

40. *Verslag van de toestand van de Gemeente Leiden 1934*, bijlage IX.

Maatschappelijk Hulpbetoen hielp alleen de ongeorganiseerden, de crisisslachtoffers en de armlastigen. Een subcommissie van het MHB, het Leidsch Broekenhuis, nam de zogenaamde B-steun voor haar rekening (zie bijlage II).

Door de economische crisis werden de Dienst voor Sociale Zaken en het MHB financieel zwaar belast. Allerlei reorganisatiemaatregelen waren nodig om aan de verplichtingen te kunnen voldoen. Vanaf 1931 werd in de gemeente Leiden een felle discussie gevoerd over het al dan niet aanvaarden van de rijkssteunregeling. Zeker, de 50 % subsidie die het Rijk wenste te verlenen op de gemeentelijke steunverlening was zeer welkom, maar beperkte evenwel de gemeentelijke vrijheid. Bovendien verschilde de rijkssteunregeling aanzienlijk van het steunbeleid dat tot dan toe in Leiden werd gevoerd. Zo betrof het Rijk ook de nog-niet-rechthebbenden en de ongeorganiseerden in de steun. Deze categorieën werklozen werden in Leiden buiten de gemeentelijke steunregeling gehouden en derhalve door het MHB als armlastigen geholpen. In de rijkssteunregeling was het uitkeringsbedrag per week minstens f 1 lager dan in de gemeentelijke regeling; werd de vrijlatingsnorm van verdiensten door de vrouw met f 1 gekort; en moest de leeftijdsgrens worden verlaagd van 65 tot 60 jaar. Vrouwen kwamen niet — enkele uitzonderingen daargelaten — voor de nieuwe steunregeling in aanmerking. Voorts moest de werkverschaffing worden afgestemd op de rijksbepalingen en mochten er geen gemeentelijke voorstellen en bepalingen omtrent de werklozensteun worden doorgevoerd, zonder uitdrukkelijke toestemming van de regering⁴¹. Door de benarde financiële positie zag Leiden zich genoodzaakt om op 31 december 1931 de rijkssteunregeling toch te aanvaarden.

Hoewel in de rijkssteunregeling werd bepaald dat de ongeorganiseerden ook in de steunregeling vielen, blijkt uit de bronnen dat zij in ieder geval tot 1936 hun uitkering bij het MHB uitbetaald kregen en dus als armlastig beschouwd bleven. In 1936 kwamen beide diensten overeen, dat de categorie ongeorganiseerde werklozen zou worden overgenomen door de GDSZ. De taken van het MHB bleven bestaan uit steunverlening aan armen in algemene zin en aan werklozen die om een bepaalde reden uitgesloten waren van steunverlening door Sociale Zaken. In 1944 fuseerden de diensten geheel en ontstond de Dienst voor Gemeenschapszorg.

41. Wortel en Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden*, 73.

Bij de GDSZ werkten een directeur, kantoorpersoneel en een aantal controleurs die de zaken van de steunaanvragers nauwkeurig nagingen om illegale aanvragen te voorkomen. De directeur was tevens hoofd van de Arbeidsbeurs. De taken van Sociale Zaken bestonden uit de distributie van voedselbonnen, arbeidsbemiddeling, zorg voor de werkloosheidsverzekering, organisatie van de werkverschaffing, gemeentelijke steunverlening, emigratiebeleid, begeleiding beroepskeuze en andere aangelegenheden van algemene aard.

Zoals eerder vermeld, is de exacte omvang van de werkloosheid in Leiden niet te achterhalen. Algemeen bekend is dat niet alle werklozen geregistreerd stonden bij de Arbeidsbeurs, hetgeen nodig was alvorens men enige vorm van ondersteuning kon krijgen. Ook is niet met zekerheid te bepalen hoeveel personen er door Sociale Zaken werden gesteund. In ieder geval was het aantal gesteunden door Sociale Zaken geringer dan het aantal ingeschrevenen bij de Arbeidsbeurs. Immers, niet iedereen voldeed aan de voorwaarden voor een uitkering bij deze dienst. De georganiseerden die bij de beurs stonden ingeschreven, werden in eerste instantie gesteund door de werklozenkas van hun vakbond. Er is wel een overzicht van de jaarlijkse uitgaven aan ondersteuningsgelden door Sociale Zaken⁴². De enorme toename van het totale steunbedrag in 1932 is waarschijnlijk te wijten aan de grote toename van de werkloosheid in dat jaar.

De werklozen, in hoofdzaak ongeorganiseerden, vormden een minderheid onder diegenen die door de Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon werden gesteund. Het bestand van ondersteunden bestond voor een groot deel uit oudelieden, weduwen, verlaten vrouwen of vrouwen wier mannen waren gedetineerd. Toch was het MHB voor deze mensen niet de meest voor de hand liggende instantie voor hulp. Uit het reglement van het MHB blijkt dat, indien men tot een kerkgenootschap behoorde, men volgens de Armenwet verplicht was om eerst daar een verzoek tot ondersteuning in te dienen⁴³. Het bestuur

42. 'Verslag van den toestand der Gemeente Leiden', 1930-1939; in 1939 berust het steunbedrag op een schatting, daar in het gemeenteverslag van dat jaar alleen melding wordt gemaakt van een vermindering van het steunbedrag met f 450.000.

43. L. Blijdorp, *Inventaris van het archief van het Burgerlijk Armbestuur, sedert 1930 Maatschappelijk Hulpbetoon, sedert 1946 Sociale Dienst (1893) 1918-1944* (GAL, Kleine Archieven nr. 114) inv.nr. 193, *Reglement van de gemeentelijke dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon Leiden*, art. 2.

van het MHB bestond in de jaren dertig uit drie gemeenteraadsleden en zeven andere ingezetenen van de gemeente. Een wethouder fungeerde als voorzitter. Het personeel omvatte verder armbezoekers, controleurs en kantoorpersoneel. De belangrijkste taak van het MHB was het verlenen van financiële bijstand aan armlastigen. De dienst verleende ook steun in natura. Zo distribueerde het MHB voedselbonnen, kleding, brandstof etcetera. De uitvoering van deze B-steun kwam grotendeels voor rekening van het Leidsch Brokkenhuis.

Evenals de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, kampte het MHB in de jaren dertig met grote financiële tekorten. De begrotingen van het MHB overschreden ieder jaar de toegestane budgetten. De gemeente werd jaarlijks om een verhoging van de bijdrage gevraagd. In tegenstelling tot het aantal ondersteunden door Sociale Zaken, is het aantal ondersteunden door het MHB wel bekend. De cijfers staan ieder jaar vermeld in de jaarverslagen van de Gemeente (zie bijlage III).

Naast de zorg voor financiële ondersteuning had het MHB, in samenwerking met het Leidsch Brokkenhuis, tot taak de slachtoffers van de economische crisis en de 'gewone' armlastigen de zogenaamde B-steun te verlenen. In 1932 werd

een ministerieel besluit omtrent de aanvullende steun uitgevaardigd. Aan gezinnen met meer dan vijf kinderen, die langer dan drie maanden met werkloosheid te kampen hadden gehad, werden bonnen beschikbaar gesteld voor het kopen van met margarine vermengde boter tegen een prijs van 44 cent per kilo. In de loop der tijd werd deze vorm van voedselverschaffing uitgebreid met vlees-, brandstof-, groente- en soepbonnen. In 1936 kwamen ook gezinnen van twee tot vijf personen in aanmerking voor margarinebonnen. Ondersteunden kregen eveneens een kerstgave van 35 % van een wekelijkse steunuitkering. Deze kerstgave werd door het Rijk gesubsidieerd. Dit betaalde 25 % van het extra steunbedrag, de GDSZ nam 10 % voor haar rekening.

Door de grote uitgave aan ondersteunden werden er telkens nieuwe bezuinigingen doorgevoerd. In 1934 werd er bijvoorbeeld bezuinigd op de rijkssteunregeling. Mocht in 1935 in de gemeente Leiden nog f 10 per jaar per werkloze uitgegeven worden aan B-steun, in 1936 was dit bedrag reeds teruggebracht tot f 4,20⁴⁴. Ook de kerstgave werd al snel teruggebracht tot 25 %. Uit een ingezonden stuk van 1939 blijkt dat zelfs de schoolkindervoeding, de schoolkleding en het kinderschoeisel niet veilig waren voor de bezuinigingsdrift. Men stelde in het betreffende stuk twee alternatieven voor: òf de afschaffing van de schoolkindervoeding tijdens de vakanties, òf het verstrekken van klompen in plaats van schoenen.

In nota's uit 1936 betreffende het vraagstuk welk schoeisel voor kinderen gezonder was, klompen of schoenen, werd nog door de gemeentesecretaris gepleit voor het verstrekken van schoenen. Hij bracht naar voren dat het beter was een gulden extra per kind per jaar uit te geven, dan het risico te lopen dat vele kinderen blijvende schade aan de voeten zouden oplopen⁴⁵. In dat zelfde jaar verstrekten men aan de armen 3.607 paar klompen en 483 paar schoenen, de laatste alleen op medisch advies. Ook op de verstrekking van klompen was de controle zeer streng. "Om meer controle te kunnen uitoefenen, werd door ons bestuur besloten, dat niet anders meer klompen worden verstrekt, dan op het vertoon van een paar oude exemplaren, welke daarna door onze vereniging worden gebrandmerkt, zodat de kinderen deze niet voor een tweede keer

44. *Verslag van de toestand der Gemeente Leiden 1932.*

45. Blijdorp, *Inventaris*, inv.nr. 240, *Stukken betreffende het vraagstuk welk schoeisel voor kinderen gezonder is, klompen of schoenen*, 1936 en 1937.

kunnen tonen. Ook werd wederom als eisch gesteld, evenals dit reeds in vorige jaren geschiedde, dat de kinderen als zij om klompen komen, de door onze vereniging verstrekte kleding moeten dragen"⁴⁶.

Stempelen

Zoals in de jaren dertig gebruikelijk was, moesten de werklozen dagelijks stempelen om voor een kas- of steunuitkering in aanmerking te komen. De vakbondsleden behoefden slechts eenmaal per dag in de rij te staan voor het verplichte stempel, zij die via het MHB een uitkering kregen meerdere malen per dag; horecapersoneel, transportarbeiders, musici en 'onbetrouwbaren' zelfs driemaal per dag, omdat zij door de aard van hun beroep bij werkloosheid gemakkelijker konden 'schnabbelen'. De werkloze die door het MHB werd gesteund diende reeds vanaf de dag van aanvraag te stempelen, zonder dat daaraan het recht op een uitkering was verbonden.

Het dagelijkse stempelen geschiedde op vastgestelde tijdstippen. Wie een stempel miste werd twee gulden op zijn steun gekort. Ook de werkloze inwonende gezinsleden moesten stempelen, zodat 'zwart' werken in het gezin beter gecontroleerd kon worden. Voordat men van het MHB een steunuitkering kreeg, gold een bepaalde wachttijd, die door de commissie werd vastgesteld. Het MHB was gerechtigd tot inhouding van steun bij belediging of bedreiging van ambtenaren, onvolledige opgave of verzwijging van inkomsten en bezittingen. Deze bepaling gold eveneens bij drankmisbruik en wangedrag⁴⁷.

Reeds in 1933 werd in de Gemeenteraad een voorstel behandeld om werklozen, die gesteund werden door het MHB, nog maar eenmaal per dag te laten stempelen. De kans om werk te vinden zou daardoor worden vergroot. De werklozen werden zo mobieler en konden ook buiten de gemeente naar een betrekking omzien. Burgemeester en wethouders gingen in dat jaar nog niet akkoord met het voorstel. Met een neerbuigendheid die in de jaren dertig gewoon leek, verklaarden zij dat ongeorganiseerden deze stempelregeling aan zichzelf hadden te danken. "Ze hadden zich immers maar aan moeten sluiten bij de werklozenkas"⁴⁸. In 1935 werd men het in de Gemeenteraad wel eens

46. *Ibidem*.

47. *Verslag van de handelingen van den Gemeenteraad van Leiden 1933*, ingezonden stuk 30.

48. Goudriaan, *Geeft ons Nederlanders toch werk*, 44.

over deze kwestie en werd de stempelregeling gewijzigd. Valide ongeorganiseerden behoefden nog maar eenmaal per dag te stempelen, met uitzondering van de reeds eerder genoemde beroepsgroepen. Maar verschil moest er blijven: konden georganiseerden op vastgestelde tijdstippen hun stempel in ontvangst nemen, voor ongeorganiseerden golden voortaan wisselende stempeltijden.

Samenvatting

Door de eeuwenlange traditie van economisch liberalisme was de Nederlandse regering niet bij machte om de crisis op een adequate wijze te bestrijden. Het werkloosheidsbeleid van de overheid was erop gericht zoveel mogelijk werklozen (tijdelijk) aan werk te helpen. Van een structureel beleid was echter geen sprake. De oppositie drong aan op een actieve conjunctuurpolitiek. In regeringskringen vond dit idee echter geen bijval.

In Leiden waren de gevolgen van de depressie duidelijk merkbaar. Veel Leidenaars raakten zonder werk. De kwantitatieve werkloosheid week in Leiden nauwelijks af van het landelijk gemiddelde, maar de werkloosheid was er wel hardnekkiger. Dit was deels te wijten aan de grote nijverheidssector en de sterke verbondenheid met de buitenlandse markt. In Leiden werden verschillende initiatieven ontplooid om de werkloosheid terug te dringen. De projecten hadden een wisselend succes.

Was men eenmaal werkloos, dan was men aangewezen op steun van de overheid of op liefdadigheid. Ook toen geloofde de regering al in de zorgzame samenleving. Het best af waren zij die aangesloten waren bij een vakbond. Hun uitkering was hoger en bovendien hadden zij meer status dan de ongeorganiseerde werklozen.

Eind 1931 werd in Leiden de rijkssteunregeling ingevoerd. De gemeente kreeg subsidie van de Rijksoverheid voor de steunuitkeringen. Het gevolg was dat de gemeente niet langer zelfstandig haar werkloosheidsbeleid kon voeren. De rijkssteunregeling was in vele opzichten ongunstiger dan de gemeentelijke steunregeling. Door haar benarde financiële positie was de gemeente echter wel genoodzaakt de rijksregeling te aanvaarden.

De armoede in de gezinnen van de werklozen was groot. Vernederend waren het verplichte stempelen, de controles van het MHB en de stigmatisering

als werkloze. Deze vernedering en het behoren tot de laagste regionen van de samenleving, zullen bij menig Leidenaar die indertijd slachtoffer was van de economische depressie nog scherp in het geheugen gegrift staan.

Bijlage I. Samenstelling van de mannelijke en vrouwelijke beroepsbevolking van Leiden in 1930 naar beroepsoort in vergelijking met Nederland (in procenten)⁴⁹

sector	Leiden		Nederland	
	man	vrouw	man	vrouw
nijverheid	58,5	32,8	42,4	21,9
landbouw en visserij	3,0	0,1	22,8	14,2
handel en verkeer	25,8	19,2	24,9	19,1
overheid en vrije beroepen	7,6	14,8	5,4	7,5
onderwijs en godsdienst	2,9	6,4	2,5	6,8
huishoudelijke diensten	0,1	26,7	0,4	30,5
onbekend	2,1	-,	1,6	-,

49. C. Vellekoop, 'Enige sociologische beschouwingen over de stad', in: *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962), 214.

Bijlage II. Steunbedragen in de begroting van het MHB⁵⁰

Jaar	totaal	armlastigen	valide arb.	crisisslacht.	nooduitk.	B-steun
1934	529.000	374.000	134.000	12.500	4.250	4.050
1935	500.000	375.000	102.000	14.000	4.000	5.000
1936	600.000	425.000	150.000	15.000	5.000	5.000
1937	730.000	500.000	205.000	14.000	6.000	5.000
1938	560.000	331.000	200.000	18.000	8.000	3.900
1939	641.000	384.000	235.000	14.000	5.000	3.300

50. GAL, archief van de Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon inv.nr. 103-112, *Begrotingen van ontvangsten en uitgaven, en correspondentie erover, 1918-1942*.

Jaarboek 1992

Bijlage III. Aantal gesteunden door het MHB⁵¹

jaar	totaal	gezinshoofden		alleenstaanden	
		man	vrouw	man	vrouw
1929	1189	557	166	145	197
1930	1068	339	148	149	180
1931	1372	464	161	179	181
1932	2112	664	194	244	206
1933	2309	823	222	240	244
1934	2466	1192	212	320	249
1935	1849	1109	215	285	240
1936	2237	1364	259	355	259
1937	2427	1469	250	405	303
1938	2327	1372	248	396	311
1939	2666	1625	276	410	355

Waarvan werkloos:

jaar	totaal	gezinshoofden	alleenstaanden
1929	224	115	9
1930	252	235	17
1931	405	346	59
1932	724	587	137
1933	780	624	156
1934	493	416	77

51. 'Verslag van den toestand der Gemeente Leiden', in *Jaarverslagen gemeente Leiden 1929-1939*.

Bijlage IV. Interview met de heer D., geboren in 1907

Ze bestalen je waar je bij stond

De heer D. is onze belangrijkste informant. Hij weet zich nog heel veel, tot in detail, te herinneren. Alles wat hij vertelde klopte met de gegevens die we al verzameld hadden. We hebben de feiten die we van hem vernomen hebben dan ook verschillende keren aangehaald.

Voor zijn huwelijk in 1936 woonde D. thuis. Zijn vader was invalide en ontving f 3,40 per week van de invaliditeitswet. De rest moesten de acht kinderen bij elkaar brengen.

De heer D. heeft een bewogen arbeidsverleden. Op 12-jarige leeftijd kwam hij van school en werkte een jaar als loopjongen. Toen kon hij op de kettingfabriek komen werken, waar hij het niet lang heeft uitgehouden. Vervolgens had hij baantjes bij onder andere het Academisch Ziekenhuis Leiden, Tieleman & Dros en meelfabriek 'De Sleutels'. Uiteindelijk is hij lasser geworden. Vele malen is hij werkloos geweest, soms langdurig, soms korte tijd.

Wij waren vooral geïnteresseerd in de periodes waarin de heer D. werkloos was. Hij vertelde allereerst dat hij lid van het NVV was — nog steeds trouwens. Hij behoorde dus tot de georganiseerden. Hij is een groot voorstander van de bond: "Als lid van de bond had je het veel beter", "De bond deed een hoop voor je" en "Zonder de bond hadden we armoede geleden". Pas toen hij in 1936 trouwde kwam hij voor het eerst in aanmerking voor een uitkering, hoewel hij daarvoor ook al diverse malen werkloos was geweest. Hij kreeg als kastrekker in de 1e norm f 11,90 gedurende twaalf weken. Daarna verviel hij in de 2e norm: f 10,90 per week. Daarnaast kreeg hij f 0,80 huursubsidie.

Hij heeft verschillende malen in de werkverschaffing gewerkt, vooral in Brabant. Met de trein ging hij dan naar Helmond, en van daar uit met de fiets naar Asten. Daar waren ongeveer negentig Leidenaars werkzaam. Het loon was er wel goed, hij kon zich niet meer precies herinneren hoeveel het was.

Hij heeft ook achttien weken aan vliegveld Valkenburg gewerkt. Daar verdiende hij f 21 per week, maar hij moest er wel op zijn eigen fiets heen en kreeg geen cent reiskostenvergoeding. Meestal werd stukloon betaald.

Je moest oppassen, want ze bestalen je waar je bijstond. Dan had je zoveel meter gegraven en kwam die opzichter om te meten hoeveel je gegraven had. Dan trok hij er anderhalve meter van af. Een heleboel van die lui durfden er niets van te zeggen. Maar ik wel. Ik zei: "Nou moet je eens goed luisteren. Ik heb zoveel gegraven, en als je me niet betaalt, dan zal ik volgende keer je chef eens aanspreken!" Nou, mooi dat ik betaald kreeg.

Als er per uur betaald werd, kregen de mensen f 0,38 per uur. Maar bijna alles was stukloon, alleen paaltjes slaan en zo werd per uur betaald. Meestal verdiende je dan minder dan bij stukloon.

Hij is vroeger erg opstandig geweest, heeft het altijd gezegd als iets hem niet beviel, ook al kostte het hem zijn baan. De werkloosheid was volgens hem vroeger veel uitzichtlozer dan tegenwoordig. In de gezinnen werd veel gedronken, wat veel extra ellende met zich meebracht. Zijn vrouw vertelde dat zij altijd van haar geld heeft kunnen rondkomen, ook al viel dat vaak niet mee.

Arbeiders van de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij, 1947 (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

**Aanwinsten van het gemeentearchief Leiden
op sociaal en economisch gebied in 1992**

P.J.M. de Baar

Pensioenfonds Grofsmederij

Hoewel de aanvulling op het reeds aanwezige archief van het Pensioenfonds van de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij N.V. slechts klein is en over een vrij grote periode loopt (1926-1980), is het toch een waardevolle aanwinst. Van het archief van de Grofsmederij zelf zijn slechts enkele series boekhoudregisters en notulenboeken over (zie het vorige *Jaarboek* p. 136) en dan telt alles. Erg toegankelijk is een en ander overigens niet, afgezien van het privacy-gevoelige karakter van een deel van de stukken.

Firma Boot

Ook de aanwinst op het al aanwezige mini-archiefje van de scheepsbouwmaatschappij Boot (slechts bestaande uit een kaartsysteem van personeelsleden) is niet groot. Wel valt deze door de Oudheidkamer Leiderdorp overgedragen aanwinst op door zijn ouderdom: afgezien van een voorloper uit 1833 begint die in 1877 (tot 1933). Gelukkig zijn het wel de belangrijkste zaken over het bedrijf: veel eigendomsbewijzen, bouwtekeningen, enkele offertes, de oudste financiële registers enz. Betreffende dit bedrijf werd eerder een in het bezit van het Gemeentearchief zijnd onhandelbaar glasnegatief afgedrukt, dat de bouw van de scheepswerf laat zien. Aan deze unieke en onbekende plaat werd in het Leidsch Dagblad in de rubriek *De tijd van toen* van 9 september 1991 een artikel gewijd: 'De scheepswerven in het Zijloevergebied'. Hoewel dat nu achteraf geen echte fouten blijkt te bevatten, zou het toch heel wat informatiever hebben kunnen zijn als deze aanwinst er eerder geweest was.

Leidsche Broodfabriek

Omdat het archief van deze zeer oude Naamloze Vennootschap (in Leiden was alleen de Grofsmederij nog ouder) volledig verloren is gegaan, is alles welkom, zeker waar deze aanwinst begint in het jaar van de oprichting, 1866, en door-

loopt tot 1964, kort voor de sluiting. Ook hier is de omvang gering. Maar die in totaal slechts vier boeken bevatten wel de notulen van de aandeelhoudersvergaderingen, 5 januari 1866 tot 7 augustus 1964, en van de vergaderingen van Commissarissen, 9 januari 1866 tot 8 maart 1876, 26 mei 1876 tot 11 december 1894 (met achterin zelfs een primitieve index) en 16 maart 1932 tot 23 juli 1948. In de eerste twee notulenboeken van Commissarissen bevinden zich ook afschriften van verzonden brieven i.v.m. de oprichting en de gang van zaken gedurende de eerste jaren. Het zal duidelijk zijn dat hoezeer notulentaal ook verhullend is, deze boeken een schat aan (sociaal-economische) informatie in zich bergen.

Familie Hubrecht

Bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris in 1985 werd de inventaris van het Familiearchief Hubrecht aangeboden. Hij had deze juist voor zijn pensionering voltooid. Thans is er een aanvulling op dat archief gekomen, en zeker geen kleintje (7 strekkende meter). Het oudste stuk daarvan dateert zelfs uit 1568; het jongste uit 1938. Het is een werkelijke "Fundgrube". De familie Hubrecht en aanverwante geslachten speelden een belangrijke rol, zowel sociaal als economisch (en uiteraard vooral ook politiek en wetenschappelijk) gezien. Vooral nu in augustus 1991 een bundeling in twee delen tot stand kwam van het in de periode 1983-1990 uitgegeven blad *De Leydsche Drapier, tijdschrift van de Stichting Familie Hubrecht*, zijn de op basis van o.m. de nu verworven stukken geschreven artikelen het nalezen waard, zoals die van J.A. van Lanschot Hubrecht 'De begrafenis van Jan Hubrecht (1606-1669)' (p. 333-348) en 'De Regentencarrière van mr. Jan Hubrecht in de achttiende eeuw' (p. 351-401, 431-467 en 503-560), van J. Kubajewycz 'Dr. H.F.R. Hubrecht (1844-1926) en het Koninklijk Instituut voor de Tropen' (p. 469-486) en C.Z.S., 'Herinneringen aan Mevrouw M. Hubrecht-Molewater' (p. 683-701); de twee laatste artikelen overigens niet spelend in Leiden. Maar ook nog recent werd van die aanwinst gebruik gemaakt door dr. E.H. Cossee voor zijn proefschrift *Abraham des Amorie van der Hoeven, 1798-1855. Een Remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd* (Kampen 1988). In de aanwinst bevindt zich veel correspondentie, o.m. met Thorbecke (1872), manuscripten van gedichten van Hieronymus van Alphen, veel stukken van P.G. Hubrecht in zijn functie van secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken enz. Wie zou hier (inv.nr. 42) verwachten: Stukken

betreffende de gevangenneming van Jacob van den Eynden, raadpensionaris van Holland, door stadhouder Bossu in 1568, afschriften door Daniel van Alphen uit de achttiende eeuw, maar wel inclusief de originele brief van 18 maart 1568 waarin Van den Eynden roerend afscheid neemt van zijn vrouw nadat hij gehoord had dat hij niet zomaar tijdens een door Bossu aangericht banket gevangen genomen was, maar opgestuurd zou worden naar Brussel om daar verhoord te worden door de Bloedraad van Alva? Ook degene die nog onlangs deze episode uitvoerig beschreef, J.W. Koopmans in zijn dissertatie *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (Hollandse Historische Reeks nr. 13, Den Haag 1990, p. 99), kende dit niet. Maar ook zaken als Stukken betreffende huiszoeking bij P.J. Marcus, oud-burgemeester, in Rapenburg 48, 9 november 1794 (met nasleep tot 1806), zal men niet snel elders vinden. En boedelscheidingen van (sociaal en economisch) belangrijke personen als de kalkbrander Pieter van Lelyveld, 1777, en het rijkste echtpaar van Leiden in de eerste helft van de negentiende eeuw, Diederik van Leyden Gael en Johanna van der Hoop, vindt men eveneens hier. Al zijn dit verrassingen, helemaal onlogisch is dit archief als bewaarplaats ervan niet. Maar wel niemand zal hier bijvoorbeeld verwachten de rekening van de tienden van Piershil uit 1746 en dergelijke. Kortom, het eenvoudige plaatsingslijstje dat nu geplakt is achterin kleine inventaris 529 ontsluit een schat aan belangrijke informatie.

Endegeest

In 1897 vond de opening van het krankzinnigengesticht van de gemeente Leiden in het kasteel Endegeest te Oegstgeest plaats. Inmiddels is dit geëvolueerd tot het Psychiatrisch Ziekenhuis van die naam en geworden tot een zeer grote instelling. Het in de loop der jaren gevormde archief is dan ook steeds zeer omvangrijk geweest. In het verleden is helaas nog wel eens onoordeelkundig opgeruimd, maar thans is, met de naderende algehele restauratie van het kasteel voor ogen, waardoor zelfs de met archief volgepropte kelders en zolders ontruimd moesten worden, met zeer veel inspanning van ook medewerkers van het Gemeentearchief flink wat ballast vernietigd en het waardevolle deel, na ontsmetting i.v.m. klein ongedierte, overgebracht naar een hulpdepot van het Gemeentearchief. Dit deel, lopend van 1897 tot 1987, beslaat 94 meter en zal binnen afzienbare tijd geïnventariseerd worden. Wel zal een deel nog ter plaatse

blijven of niet openbaar zijn, wegens de vele sociale en andere moeilijke gevallen en privacy-gevoelige medische gegevens.

Njord (1874-1988) en Koninklijke Nederlandse Studenten RoeiBond (1882-1983)

Dit zijn omvangrijke archieven (resp. 30 en 5 meter), maar vanzelfsprekend wat minder interessant voor de sociaal-econoom. Toch zal er nog wel een en ander van zijn/haar gading zijn, zoals bijvoorbeeld informatie en afbeeldingen van de bouw van roeiboten. Helaas zijn deze archieven nog niet goed toegankelijk.

Boekbesprekingen

Jorien Meer dink, Astrid Jansen en Trude Poot, *Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1988. 112 p. Rijk geïllustreerd.

Hoewel al enkele jaren geleden verschenen, verdient dit boek beslist de aandacht. Op het gebied dat nog zo weinig begaan is, dat van de mondelinge overlevering ('oral history'), hebben de samenstelsters op basis van zo'n vijftig interviews met vrouwen uit de Bollenstreek hun geschiedschrijving gerealiseerd. Het interviewen is al een vak op zich, maar het verwerken van de resultaten in een vlot leesbaar verhaal, met niet te veel citaten, maar ook weer niet te weinig, is ook niet makkelijk. Toch moet gezegd worden dat het resultaat alleszins bevredigt. De vele aspecten van het vrouwenwerk in de bollen zijn allemaal aan de orde gesteld en soms zelfs meer dan dat. Omdat het bollenpellen en ander werk in de bollen (vrouwen werkten ook wel eens mee bij het 'koppen' en incidenteel bij de gewonere zaken als het land gereed maken, rooien enz.) voornamelijk seizoenwerk was, moesten de vrouwen in de rest van het jaar uiteraard ander werk doen. Op alles wat met het huishouden te maken heeft, en met name ook het als dienstbode werken (afgezet tegen het werk in de bollen) is toch vrij diep ingegaan. Maar uiteraard overheersen de bollen. Wat de technische kant van het de arbeid betreft, en ook de algemene sociale omstandigheden, kon het in 1985 verschenen boek van Herman van Amsterdam en Peter van der Voort *In de bollen. Een eeuw landarbeid in de bollenstreek* geraadpleegd worden, maar heel veel specifieke vrouwenzaken moesten toch vooral opgetekend worden uit de monden van degenen die het zelf meegemaakt hebben. Opvallend (hoewel misschien wel begrijpelijk) is dat er, althans volgens de opgave van bronnen, geen enkel archief van een bollenboer of -bedrijf geraadpleegd is, zodat die kant van het verhaal slechts uit de mond van enkele werkgeefsters genoteerd werd en mogelijk wat onderbelicht blijft. Uiteraard is het de vraag of die bedrijfsarchieven wel zoveel geschikt materiaal over de vrouwelijke werknemers en hun voor de bedrijfsvoering niet zo essentiële rol bevatten. Het beeld is overigens ook zo wel indringend genoeg.

Het werk in de bollen was niet altijd even aangenaam. Vooral hyacinten worden afgeschilderd als iets vreselijks: men kreeg er al snel allerlei uitslag van en het werk was zonder meer onaangenaam. Het werken met tulpen ging veel beter, maar ook daar leverden kleine of slechte bollen of bollen met heel veel vuil ertussen de nodige problemen op. Bovendien was er tot ver na de oorlog niemand die probeerde zo ergonomisch mogelijk te werken, zodat veel pelsters last kregen van hun nek, rug en handen. Pas nadat het pellen over zijn hoogtepunt was, rond 1960, deden tafels met gaten erin voor de afvoer van bollen en vuil hun intrede, kwamen er sanitaire voorzieningen (bij grote bedrijven zelfs kantines) en werd wat gedaan tegen het vele stof, het weinige licht en de tocht of juist het ontbreken van ventilatie. Ook verdween toen het thuispellen grotendeels, iets wat overigens toch bij de meeste vrouwen al zeer impopulair was wegens de enorme ontwrichting van het huishouden en het vele vuil dat huisarbeid met zich meebracht.

Wat ook opvalt is de geweldige tegenstelling tussen kleine en grote bedrijven. Bij de echte familiebedrijfjes ging alles er veel gemoedelijker aan toe, waren de omstandigheden vaak beter (je mocht daar meestal gebruik maken van de W.C. in plaats van boven de sloot te gaan hangen) en je verdiende er zeker niet slechter. Bij de grotere bedrijven was de rol van de baasknecht zeer groot; hij kon zeer eigenmachtig optreden en dus iemand het leven zuur (of zoet) maken. Ook was de onderlinge competitie er erg groot. Een gevolg hiervan was soms het elkaar de grootste bollen ontfutselen, het omwisselen van manden, tot regelrechte diefstal van elkaar. Kortom, het is een verhaal met negatieve, maar zeker ook met positieve aspecten. Er werd toch ook veel lol gemaakt, er was vaak een groot saamhorigheidsgevoel, en het verdiende lekker. Hoe noodzakelijk die tijdelijke extra bron van inkomsten was, wordt ook nadrukkelijk aangetoond.

Al met al een boek dat een geïnteresseerde in vrouwenarbeid of het werk in de bollen zeker niet mag overslaan.

P.J.M. de Baar

Antoinette I. Bierman, *Van artsenijmengkunde naar artsenijbereidkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw*. Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen: 26. Rodopi, Amsterdam 1988. 312 p.

Deze dissertatie van een Rotterdamse apotheker behandelt de geschiedenis van haar vak in de periode van globaal 1795 tot 1878. Hoewel voor deze beroepsgroep uiteraard van groot belang, is het grootste gedeelte van het boek van algemene aard en had hier dus niet besproken hoeven te worden. Maar dit boek kent een grote Leidse component. Dat is te danken aan het feit dat hier niet alleen een Universiteit gevestigd was, die grote invloed op het landelijk beleid had (al was farmacie toen nog geen verplichte universitaire studie), maar zeker ook aan het bestaan van de goed bewaarde archieven van het Collegium Pharmaceuticum, de Commissie voor Geneeskundig Toezicht en de apothekersvereniging Concordia (en uiteraard die van het stadsbestuur en andere organen). Hierdoor was het goed mogelijk om van vooral het onderwijs in de farmacie in Leiden een scherp beeld te krijgen, en ook de toepassing van de uitvoerig beschreven landelijk geldende regels te controleren. Zo kon nagegaan worden of er vaak beunhazen of kwakzalvers vervolgd werden, of de onverwachte inspecties van de apotheken en hun administratie inderdaad plaatsvonden en welke strafmaatregelen men trof bij bijvoorbeeld het niet zorgvuldig genoeg bewaren van giftige stoffen. Het beeld dat je langzamerhand krijgt lijkt erg op het stereotiepe beeld van de Biedermeiertijd zelf: rustig, genoeglijk, niet scherpstijgend, haast Jan Salie-achtig, maar toch ook weer wel precies waar dat nodig was. De ontwikkelingen gingen allemaal niet zo snel. Leiden bezat bovendien weinig corifeeën op landelijk gebied, al waren er een paar energieke figuren die een tijdschrift oprichtten, belangwekkende artikelen schreven of anderszins van zich lieten horen.

In een bijlage worden de 38 apotheken beschreven die tussen 1807 en 1878 in Leiden bestaan hebben. Persoonlijk zou ik hier graag niet alleen de aanduiding volgens de wijkindeling, maar ook volgens het huidige systeem van straatnaam en huisnummer gezien hebben. Ook ontbreken soms eenvoudig op te zoeken genealogische gegevens, die de overgangen van eigenaar beter inzichtelijk hadden kunnen maken. Inmiddels zijn haar gegevens verwerkt door D.A. Wittop Koning en haarzelf in de bijdrage *Biografische index van Nederlandse*

apothekers vóór 1818 en door F.A. van Lieburg in zijn bijdrage *Biografische index van Nederlandse apothekers 1818-1867* (in hun boek *Biografische index van Nederlandse apothekers tot 1867* (Rotterdam 1992)), maar daar worden alleen de belangrijkste gegevens opgenomen en zeker geen informatie over adressen e.d.

Maar verder niets dan lof. Voor het hoofdwerk geldt overigens dat men echt geïnteresseerd moet zijn, want de stof is niet makkelijk. Toch is de schrijfstijl wel vlot, dus er is best een doorkomen aan. Voor de specialisten of degenen die apothekers in een onderzoek tegenkomen, zal hier op vrijwel alle vragen over de beroepsuitoefening een antwoord te vinden zijn. En dat is een verdienste.

P.J.M. de Baar

C.H.D.J. van Heck en P.J.M. de Baar, *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden: van Werkmanswoningen Eensgezindheid en Leidse Woning Stichting tot Woningbouwvereniging Leiden*. Woningbouwvereniging Leiden, Leiden 1991. 159 p.

Sinds het begin van deze eeuw werd volkshuisvesting een (financiële) aangelegenheid van overheidszorg. 's *Rijks zaak, gemeentetaak* heette het, maar in de praktijk werd het vooral het werk van woningbouwverenigingen. Tot voor enkele jaren telde Leiden een tiental woningcorporaties. De belangrijkste daarvan waren de liberale Vereeniging tot Bevordering van den Bouw van Werkmanswoningen (1891/1901), de protestants-christelijke Woningbouwvereniging Eensgezindheid (1915), het protestants-christelijke Ons Doel (1905), de socialistische Eendracht (1912), de rooms-katholieke De Goede Woning (1913) en de 'gemeentelijke' Leidse Woningstichting (LWS, 1923). Van jongere datum zijn Ons Belang, Tuinstadwijk en de Protestants-Christelijke Woningbouwvereniging.

In 1986 fuseerden drie Leidse woningcorporaties, Werkmanswoningen, Eensgezindheid en de Leidse Woningstichting, tot Woningbouwvereniging Leiden. Twee jaar later gingen Ons Belang, Tuinstadwijk en de Protestants-Christelijke Woningbouwvereniging op in De Sleutels. Buiten deze samenbunde-

ling in corporatieland vallen vooralsnog Ons Doel, de Eendracht (1912) en De Goede Woning. De twee laatstgenoemde hebben recentelijk te kennen gegeven binnen afzienbare tijd samen te willen gaan in Zijl en Vliet. Deze fusiegolf illustreert de voortschrijdende ontideologisering, want het was vroeger volslagen ondenkbaar dat bijvoorbeeld katholieken en socialisten gezamenlijk een woningcorporatie stichtten.

In de decennia rond de eeuwwisseling was men binnen iedere ideologische en confessionele richting die Leiden rijk was, druk in de weer om haar achterban te mobiliseren en te organiseren: de verzuiling. Voor zover dat al niet eerder was gebeurd, gaven de Woning- en Gezondheidswet van 1901 en 1902 nieuwe impulsen om die invloed uit te breiden tot de woningsfeer van ieders goegemeente. Aldus kende iedere zichzelf respecterende zuil een eigen woningbouwvereniging om de minder draagkrachtigen uit haar midden aan een sociaal verantwoorde en betaalbare huurwoning te helpen.

De toenemende ontzuiling sedert de jaren zestig; de gigantische schaalvergroting in de naoorlogse periode als gevolg van de onstuimige bouw van nieuwe woningen; de noodzaak tot kostenbesparing en efficiency-overwegingen; de druk tot professionalisering van het werkapparaat en de geringe toekomstperspectieven van sommige corporaties, waarop politieke beleidsmakers in het Stadsbouwhuis gretig inhaakten; al deze factoren brachten bovengenoemde fusiegolf te weeg. Sedert 1919 kende Leiden al een Federatie van woningbouwverenigingen en in 1977 is het ook op het vlak van technisch onderhoud tot een intensieve samenwerking gekomen in de Centrale Technische dienst van Woningcorporaties, die zelfs de stadsgrenzen overschrijdt.

Een fusie biedt een instelling of organisatie een mooie gelegenheid voor het uitbrengen van een gedenkboek. Zo vond het pas aangetreden bestuur in de oprichting van Woningbouwvereniging Leiden aanleiding de geschiedenis van de drie gefuseerde instellingen te boek te stellen, bij monde van secretaris J. Olivier "uit respect voor al diegenen die tijd en energie hebben besteed aan deze corporaties". De opdracht werd in 1986 vergund aan de historicus C. van Heck. Heel optimistisch rekende men op een half jaar. Toen Van Heck tussentijds elders een baan kreeg, dreigde het project te stranden, totdat P. de Baar de reddende hand uitstak door als tweede auteur het boek alsnog te voltooien.

Al met al kon in 1991 heel toepasselijk naar een nieuw, ja zelfs dubbeljubiläum worden uitgezien. Honderd jaar geleden was immers Werkmans-

woningen opgericht, onder meer door de hoogleraren H.B. Greven en H.L. Drucker. Beiden hadden zich in de jaren negentig verdienstelijk gemaakt met het schrijven van een radicaal Nutsrapport, *Het vraagstuk der Volkshuisvesting*, terwijl Drucker als Tweede-Kamerlid een belangrijk aandeel had bij het tot stand komen van de Woningwet. Wordt mr. J. Kruseman algemeen beschouwd als de 'vader van de Woningwet', zijn beide leermeesters mogen minstens het predikaat 'peetoom' dragen. Stellig uit erkentelijkheid voor hun pionierswerk werd Werkmanswoningen in 1901 officieel erkend als eerste woningcorporatie in den lande.

De titel van het boek klinkt fraai: *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden*. Maar een argeloze lezer wordt makkelijk op het verkeerde been gezet. Hij weet niet beter of dit boek vormt de neerslag van het historisch onderzoek naar het Leidse corporatiewezen. Hier wreekt zich de discontinuïteit in het project: de auteurs hebben onafhankelijk van elkaar gewerkt. Het boek mist een gemeenschappelijk concept. Blijkbaar heeft de tijdsdruk de schrijvers parten gespeeld, want zij zijn er niet aan toe gekomen deze drie verschillende — zo aan elkaar wezensvreemde — organisaties in een bredere historische context te plaatsen. Nu moet de overigens aantrekkelijke, in het oog springende lay out het noodzakelijke verband leggen dat de schrijvers noodgedwongen hebben nagelaten.

Het boek kent vijf hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van het wonen in het Leiden van vroeger eeuwen. Pas in de loop van de negentiende eeuw werden de eerste aanzetten gegeven tot wat wij nu sociale woningbouw noemen. Zo passeren de bouwactiviteiten van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid in 1835, die van de Diaconie van de Hervormde Gemeente in 1858, de poging van de werkmansvereniging Nut en Genoegen in 1875 en de werkzaamheid van de N.V. De Leidsche Bouwvereniging (1873-1972) achtereenvolgens de revue. Desondanks vormden deze initiatieven slechts 'enkele eilandjes in de krottenzee' om de historicus I.J. Brugmans te parafraseren. De schrijvers besteden ruimschoots aandacht aan de arbeidsenquête van 1890, waaruit ze wat de woonomstandigheden aangaat vrijelijk putten. Niet vermeld wordt het onderzoek uitgaande van de Vereeniging tot Verbetering der Volksgezondheid te Leiden (1867) en evenmin dat van stadsarchitect Knuttel (1890), terwijl die toch in de onderhavige enquête door voorzitter A. Kerdijk aan de orde werden gesteld. Het schrijvende is juist dat al die jaren door de

gemeente geen enkele poging werd gedaan tot verbetering. Het is juist aan de onvermoeibare ijver van met name Drucker (nu in zijn hoedanigheid van raadslid) te danken dat de gemeenteraad eindelijk deze 'laissez faire'-houding liet varen en een begin maakte met krotopruiming.

De drie volgende hoofdstukken zijn gewijd aan het wel en wee van de drie gefuseerde woningcorporaties. Ieder hoofdstuk bevat een serie biografietjes van markante persoonlijkheden, van wie een aantal voor het eerst uit de vergetelheid van de Leidse geschiedenis worden ontrukkt. Dat is zonder meer een verdienste van de schrijvers. Minder functioneel zijn verschillende interviewfragmenten: of het zijn de inmiddels bekende gemeenplaatsen, of ze dragen niet wezenlijk bij aan meer inzicht in specifieke problemen. Een onrustige lay out door voortdurend van lettergrootte te veranderen kan die stille armoede niet verbloemen. Voor persoonlijke ervaringen van bewoners hadden de auteurs kunnen putten uit het boekje van Rudie Kagie, *Leiden Noord, beeld van een wijk*.

Hoe verschillend de drie corporaties qua achtergrond en bestuurscultuur ook mogen zijn, als een rode draad loopt door hun geschiedenis dat zij nu eens speelbal zijn van de tegenzittende economische conjunctuur, dan weer slachtoffer zijn van het zigzagbeleid van de rijksoverheid en haar bureaucratische bemoeizucht. Illustratief in dit verband is wel dat Werkmanswoningen en Eensgezindheid op hun eerste grote bouwprojecten in De Kooi en Leiden-Noord kort na de Eerste Wereldoorlog, toen de bouwkosten maar liefst verdriedvoudigd waren, zo fors moesten bezuinigen dat de kwaliteit van deze woningen vanaf het prille begin te wensen overliet. De meeste huizen zouden de stadsvernieuwing in de jaren zeventig en tachtig niet overleven.

Een ander oud dilemma dat weer hoogst actueel is geworden, dringt zich op. De bestuurders van de corporaties bouwden onder de vlag van sociale woningbouw in eerste instantie voor de eigen club. Als vanzelfsprekend waren hun huurwoningen nooit bedoeld voor personen die hun huizen niet naar behoren bewoonden (p. 45). De Federatie van Woningbouwverenigingen hield zelfs een zwarte lijst bij van 'onaangepaste huurders' (p. 91). In het verleden fungeerde in Leiden vooral de LWS als vangnet voor 'maatschappelijk ontoelaatbare gezinnen'. De corporaties schoven hun ongewenste huurders het liefst af naar de LWS (p. 133-134). Interessant is de politieke vraag wie deze kwetsbare

categorie huurders gaat huisvesten nu de corporaties meer marktgericht willen gaan werken.

Ook de onderlinge verschillen in bestuurscultuur springen in het oog. Het bestuur van Werkmanswoningen straalde van oudsher een regentenmentaliteit uit. Deze bestuurders waren meer belangstellenden dan feitelijk belanghebbenden, in tegenstelling tot de bestuurders van Eensgezindheid.

In het slothoofdstuk wordt het pijnlijke en moeizame proces van de gedeeltelijk geslaagde fusie beschreven. Het ideaal van één grote woningbouwvereniging waarmee wethouder D.J. Tesselaar arme en rijke corporaties hoopte te "mixen", bleek in Leiden niet haalbaar. Het was ten dele "op het gebied van financiën en woningcomplexen [...] een "irreëel idee", zo erkende hij later.

Jammer is dat in dit boek een overzicht van de geraadpleegde archieven van de gefuseerde instellingen ontbreekt. Een samenvatting van het belangrijkste bronnenmateriaal hoort mijns inziens bij uitstek in een gedenkboek thuis. Ter wille van de leesbaarheid is afgezien van een notenapparaat. Ik vind dit een aanvechtbaar standpunt. Vindplaatsen behoren verantwoord te worden. Nu wordt er vrijelijk geciteerd en geparafraseerd uit andermans werk zonder bronvermelding.

Het is een prijzenswaardig initiatief van de Woningbouwvereniging Leiden om dit boek te laten verschijnen. Bij alle kritiek moeten de moeilijkheden in aanmerking worden genomen waarmee men tijdens de voorbereiding te maken kreeg. Beter een half ei dan een lege dop. Het boek over honderd jaar sociale woningbouw moet nog geschreven worden, maar om in het vakjargon te blijven: deze studie levert daarvoor waardevolle bouwstenen.

Jaak Slangen

Overzicht van in de Jaarboeken opgenomen artikelen

Bouwens, Denise en Astrid Kreischer	
Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozen- zorg in de gemeente Leiden, 1929-1939	1992, 130
Görts, Ad	
Leidse slagers 1940-1946. Een onderzoek naar de midden- stand	1991, 99
Mooren, H.J.H.	
De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748 .	1992, 18
Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik	
Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875	1991, 50
Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negen- tiende eeuw	1992, 80
Roos, Anjo	
Een 'swaarwgtigh ampt'? Vroedvrouwen en vroedmeesters in Leiden in de 18de eeuw	1990, 17
Slangen, Jaak	
Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier en de Leidse arbeidsenquête	1990, 49
Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing van Dirk van Eck in 1901	1991, 84
Vooruit, in plaats van achteruit. De Leidse coöperatie 'Voor- uit' sinds 1901	1992, 106
Smit, Cor	
Stakingen in Leiden en de directe omgeving in de periode 1945-1960	1990, 103
Tjalsma, H.D.	
Reactie op H.J.H. Mooren, 'De heffing van het Provisioneel Middel in Leiden in 1748	1992, 76
Vlist, Ed van der	
'In goeder vreden ende borgerlijcke eenicheyt'. Leidse buur- ten in de zestiende eeuw	1989, 38

Wortel, Dick	
Woelige tijden in Leiden	1989, 61
Zonneveld, Frans	
Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980.	
Een vergelijking naar bedrijfstak en beroep	1992, 114
Zuurdeeg, ir. J.	
De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon (1805-1933)	1991, 26

Boekbesprekingen

- Bierman, Antoinette I., *Van artsenijmengkunde naar artsenijbereidkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw*. Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen: 26 (Rodopi, Amsterdam 1988)
door P.J.M. de Baar **1992**, 171
- Heck, C.H.D.J. van, en P.J.M. de Baar, *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden: van Werkmanswoningen Eensgezindheid en Leidse Woning Stichting tot Woningbouwvereniging Leiden* (Woningbouwvereniging Leiden, Leiden 1991)
door Jaak Slangen **1992**, 172
- Hulkenberg, A.M. *Van Zanten 1862-1987. Gedenkboek, uitgegeven bij het 125-jarig bestaan der B.V. Koninklijke Nederlandsche Bloembollenkwekerij en exporthandel Gebroeders van Zanten Hillegom* (J.H. Kok, Kampen 1987)
door P.J.M. de Baar **1991**, 139
- Meerdink, Jorien en Astrid Jansen en Trude Poot, *Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960* (Wolters-Noordhoff, Groningen 1988)
door P.J.M. de Baar **1992**, 169

**Recent verworven
archieven en foto- en filmmateriaal**

De in de Jaarboeken opgenomen besprekingen en aankondigingen van recent verworven archieven en foto- en filmmateriaal van belang voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken worden hieronder vermeld. Tussen haakjes staat de aard aangegeven van het materiaal, dat zich bevindt in het Gemeentearchief Leiden.

— 3 oktober 1969 (film)	1992, 16
— 'Al Mizan', Marokkaanse krant	1991, 136
— Algemene Nederlandse Metaalwerkers Bond, afd. Leiden (archief)	1990, 116
— Ambachtsschool (archief)	1991, 135
— Boot, fa. (archief)	1992, 165
— Botermarkt 12, winkelpand (foto's)	1991, 133
— Chili-front (archief)	1991, 136
— Drukkerijen (archieven)	1991, 136
— Endegeest (archief)	1992, 167
— Gevulei (archief)	1991, 137
— Groentenveiling, Coöperatieve (archief)	1991, 135
— Grofsmederij (oudste aandeelhoudersregister)	1991, 136
— Grofsmederij, pensioenfonds (archief)	1992, 165
— Hubrecht, fam. (archief)	1992, 166
— 'In de Vroolijcke Arke' (archief)	1991, 137
— Inenting 1957 (film)	1992, 16
— Jongerenbeweging verbonden met de FNV (archief)	1990, 119
— Krantz, J.J. en Zoon (foto- en filmcollectie Van Diest)	1989, 36
— Leiden in de jaren zestig (film)	1992, 16
— Leids Universiteits Fonds (archief)	1991, 137
— Leidsche Broodfabriek (archief)	1992, 165
— Leidsche Hout, aanleg (foto's)	1991, 134
— Njord (1874-1988) en Koninklijke Nederlandse Studenten RoeiBond (1882-1983) (archief)	1992, 168
— Pacifistisch Socialistische Partij, afd. Leiden (archief)	1991, 138
— Woningcorporaties (archieven)	1991, 135

DIRK VAN ECK-STICHTING

Leiden kent verschillende verenigingen en stichtingen die zich op het lokale en regionale verleden richten. Tot voor kort ontbrak het echter aan een groepering die aandacht vraagt voor de sociale en economische geschiedenis van de stad en haar bewoners. De stichting die daartoe in 1987 werd opgericht, is als een postuum eerbetoon vernoemd naar een stadgenoot die zich heeft ingezet voor een verbetering van de levensomstandigheden van de Leidenaars, Dirk Antonie van Eck (1867-1948).

In de Leidse geschiedenis hebben werklozen, arbeid(st)ers, kleine middenstanders en veel andere categorieën van 'gewone mensen' altijd een belangrijke, zij het doorgaans zwijgzame rol gespeeld. Op dit tot dusver onderbelichte aspect in de Leidse geschiedschrijving zijn de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting gericht. Daarbij moet gedacht worden aan de organisatie van studiedagen, lezingen, tentoonstellingen, werkgroepen, onderwijsprojecten, audiovisueel materiaal, de uitgave van het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* en tal van andere publikaties.

Steun het initiatief van de Dirk van Eck-Stichting en maak Uw donatie over op:

gironummer 35 66 42

DIRK VAN ECK-STICHTING

Postbus 849

2300 AV Leiden

Belangstellenden die jaarlijks minimaal f 25,- doneren, ontvangen het jaarboek in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen zij aantrekkelijke kortingen op de activiteiten en de publikaties waaraan de naam van de stichting is verbonden.

